

T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

İNCE MEMED, ABAY YOLU, ÖTGEN KÜNLER
ROMANLARI ÖRNEĞİNDE TÜRKİYE TÜRKÇESİ,
KAZAK TÜRKÇESİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE
KARŞILAŞTIRMALI ÇEKİMLİ FİİLLER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KAMİL ÖNAL

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Cem KESKİN

İkinci Danışman:

Prof.Dr. Mesut ŞEN

İSTANBUL 2016

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

İNCE MEMED, ABAY YOLU, ÖTGEN KÜNLER
**ROMANLARI ÖRNEĞİNDE TÜRKİYE TÜRKÇESİ,
KAZAK TÜRKÇESİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE
KARŞILAŞTIRMALI ÇEKİMLİ FİİLLER**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

KAMİL ÖNAL

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Cem KESKİN

İkinci Danışman:

Prof.Dr. Mesut ŞEN

İSTANBUL

2016

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı'nda 010113YL05 numaralı Kamil ÖNAL'ın hazırladığı "*İnce Memed, Abay Yolu ve Ötgen Künler Romanları Örneğinde Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Karşılaştırmalı Çekimli Fiiller*" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 26/07/2016 günü 14.00 – 15.30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Yrd. Doç. Cem KESKİN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Mesut ŞEN
Marmara Üniversitesi
(Eş Danışman)

Prof. Dr. Emel KEFELİ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Yrd. Doç. Mustafa OĞUZ
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Yrd. Doç. Mehmet GÜRLEK
İstanbul Üniversitesi

26/07/ 2016

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Kamil ÖNAL

26.07.2016

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Kamil ÖNAL
Üniversite : İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Türk Dili ve Edebiyatı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : XV + 229
Mezuniyet Tarihi : 26/ 07/ 2016
Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Cem KESKİN
İkinci Danışman : Prof. Dr. Mesut ŞEN

***İNCE MEMED, ABAY YOLU, ÖTGEN KÜNLER* ROMANLARI ESASINDA TÜRKİYE TÜRKÇESİ, KAZAK TÜRKÇESİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİNDE KARŞILAŞTIRMALI FİİL ÇEKİMLERİ**

Bu çalışmada yazıldıkları memleketlerin ve dönemlerin klasikleri arasına girmiş olan İnce Memed, Abay Yolu ve Ötken Künler romanlarından alınan örneklerle Oğuz grubu Türk yazı dillerinden Türkiye Türkçesi, Kıpçak grubu Türk yazı dillerinden Kazak Türkçesi ve Karluk grubu Türk yazı dillerinden Özbek Türkçesindeki çekimli fiillerin karşılaştırılması hedeflenmiştir. Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sırasıyla Türkiye Türkleri ve Türkiye Türkçesi, Özbek Türkleri ve Özbek Türkçesi, Kazak Türkleri ve Kazak Türkçesi hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde İnce Memed'in yazarı Yaşar Kemal, Abay Yolu romanının yazarı Muhtar Avezov, Ötgen Künler romanının yazarı Abdulla Kadiri tanıtıldıktan sonra bu romanların özetleri verilmiş ve Türk, Kazak ve Özbek edebiyatındaki önemleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde yerli ve yabancı Türkologların ve dilbilimcilerin yaptıkları fiil tanımları, Türkçede zaman, görünüş, kip ve kiplik kavramları irdelenmiştir. Dördüncü bölüm iki alt başlığa ayrılmıştır. Birinci başlık altında basit çekimlere ikinci başlık altında birleşik çekimlere yer verilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde kip eklerinin Eski Türkçeden günümüz Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçelerine nasıl intikal ettiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Abay Yolu*, çekimli fiil, *İnce Memed*, karşılaştırmalı dilbilim, Kazak Türkçesi, *Ötgen Künler*, Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi, *Ötgen Künler*.

ABSTRACT

Name and Surname: Kamil ÖNAL
University : İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Institution : Social Science Institution
Field : Turkish Language and Literature
Branch : Turkish Language
Degree Awarded : Thesis of Master's
Page Number : XV + 229
Degree Date : 26 /07/ 2016
Supervisor : Yrd. Doç. Cem KESKİN
Second Supervisor : Prof. Dr. Mesut ŞEN

COMPARATIVE VERB INFLECTION IN TURKEY TURKISH, KAZAKH TURKISH AND UZBEK TURKISH THROUGH THE NOVELS OF *İNCE MEMED, ABAY YOLU, ÖTGEN KÜNLER*

In the study, it has been aimed to compare finite verbs through the samples from the novels named as İnce Memed, Abay Yolu and Ötgen Künler which are considered to be as classics among their eras and countries as well as Turkey Turkish from Oghuz community Turkish written languages, Kazakh Turkish from Kypchak community Turkish written languages and Uzbek Turkish from Qarluq community Turkish written languages. The study consists of four main parts. In the first chapter, information about respectively Turkey Turks and Turkey Turkish, Uzbek Turks and Uzbek Turkish, Kazakh Turks and Kazakh Turkish have been given. In the second part, after the introduction of Yaşar Kemal writer of İnce Memed, Muhtar Avezov writer of Abay Yolu, and Abdulla Kadiri writer of Ötgen Künler, the summaries of these novels have been presented and have been put emphasis on the importance of these novels in Turkish, Kazakh and Uzbek literatures. In the third chapter, it has been given significance to tense, aspect, mode and modality notions in Turkish and verb descriptions defined by local and foreign Turcologists and linguistic scientists. The fourth part has been divided into two sub-titles. Simple verb inflection under the first title and compound verb inflection under the second title have been presented. It has been laid emphasis on how mode affixes are inherited from Old Turkish to present Kazakh, Uzbek and Turkey Turkish within the historical process.

Keywords: Turkey Turkish, Uzbek Turkish, Kazakh Turkish, *İnce Memed, Abay Yolu, Ötgen Künler*, verb inflection, comparative linguistics.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Yaşar Kemal'in İnce Memed, Muhtar Avezov'un Abay Yolu, Abdulla Kadiri'nin Ötgen Künler romanları ışığında modern Türkiye, Kazak ve Özbek Türkçelerindeki çekimli fiillerin karşılaştırılması hedeflendi. Türk yazı dilleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda genelde iki yazı dilinin ele alındığı gözlemlendiğinden bu çalışmada Oğuz grubu Türk yazı dillerinden Türkiye Türkçesi, Kıpçak grubu Türk yazı dillerinden Kazak Türkçesi, Karluk grubu Türk yazı dillerinden Özbek Türkçesinin çalışma kapsamına alınması uygun görülmüştür. Çalışmada çekimli fiiller konusundan önce Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçelerinin tarihi ve dilleri, ele alınan romanların edebiyat tarihindeki önemi vb. konular üzerinde durulmuştur. Çalışmada Kazak, Özbek ve Türk edebiyatının zirve eserleri arasında yer alan romanlardan alınan örnekler ek karşılaştırmaların yapıldığı tabloların altında sıralanmıştır. Tarihsel süreçte kip ve zaman eklerinin nasıl bir değişim ve gelişim gösterdiğini ifade edilmek için eklerin Eski Türkçeden günümüze kadar yazı dili olarak kullanılan tarihi lehçelerden de yararlanılmıştır.

Pozitif duruşuyla tanınan çok kıymetli tez danışmanım Yrd. Dç. Cem KESKİN'e, tez konusunun belirlenmesinde ve çalışmanın şekillenmesinde her zaman destek veren ve olumlu mesajlarıyla beni motive eden eş danışmanım Prof. Dr. Mesut ŞEN'e, yüksek lisans sürecinde ders aldığım Prof. Dr. Ayşe Emel KEFELİ'ye, Yrd. ve Öğr. Grv. Nurettin ALBAYRAK'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Kamil ÖNAL

13.07.2016

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x
TABLolar.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM..... 7

1.1 TÜRKİYE TÜRKLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ..... 7

1.2 KAZAK TÜRKLERİ VE KAZAK TÜRKÇESİ..... 9

1.3 ÖZBEK TÜRKLERİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİ..... 14

İKİNCİ BÖLÜM..... 19

FİİL, FİLDE ZAMAN GÖRÜNÜŞ KİP VE KİPLİK..... 19

2.1.1 Fiil..... 19

2.1.2 Fiilde Zaman..... 24

2.1.3 Görünüş..... 25

2.1.4 Kip..... 26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM..... 28

KAZAK TÜRKÇESİ, ÖZBEK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KİŞİ EKLERİ..... 28

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM..... 35

BASİT ÇEKİM..... 35

4.1.1. Geçmiş Zaman Kipleri..... 35

I. Tip Geçmiş Zaman Kipi..... 37

II. Tip Geçmiş Zaman Kipi -(G)An..... 42

III. Tip Geçmiş Zaman Tipi..... 47

IV. Tip Geçmiş Zaman Tipi..... 50

V. Tip Geçmiş Zaman..... 52

4.1.2. Şimdiki Zaman Kipleri..... 54

I. Tip Şimdiki Zaman Kipi / -A Zarf-Fiil Ekli Şekiller..... 55

II. Tip Şimdiki Zaman Kipi / -(I)p Zarf- Fiil Ekli Şekiller..... 58

III. Tip Şimdiki Zaman Kipi / -A Zarf- Fiil Ekli Şekiller..... 60

IV. Tip Şimdiki Zaman Kipi / - (I)p Zarf-Fiil Ekli Şekiller..... 62

V. Tip Şimdiki Zaman Kipi / - A Zarf-Fiil Ekli Şekiller	65
VI. Tip Şimdiki Zaman Kipi / -(I)p Zarf-Fiil Ekli Şekiller	69
VII. Tip Şimdiki Zaman Kipi.....	71
VIII. Tip Şimdiki Zaman Kipi	72
4.1.3. Gelecek Zaman Kipleri	76
I. Tip Gelecek Zaman Kipi.....	77
II. Tip Gelecek Zaman Kipi	81
III. Tip Gelecek Zaman Kipi.....	84
IV. Tip Gelecek Zaman Kipi.....	85
4.1.4 Gereklilik Kipleri	87
I. Tip Gereklilik Tipi.....	88
II. Tip Gereklilik Tipi.....	90
III. Tip Gereklilik Kipi.....	93
IV. Tip Gereklilik Kipi.....	97
V. Tip Gereklilik Kipi.....	98
4.1.5. İstek Kipleri.....	99
I. Tip İstek Kipi.....	101
II. Tip İstek Kipi.....	104
III. Tip İstek Kipi	106
IV. Tip İstek Kipi	109
4.1.6. Şart Kipi	110
4.1.7 Emir Kipi.....	113
BİRLEŞİK ÇEKİMLER	125
4.2.1 BİRLEŞİK ZAMANLARDA HİKAYE	126
4.2.1.1 Geniş Zamanın Hikayesi	126
4.2.1.2 Şimdiki Zamanın Hikayesi.....	129
4.2.1.3 Geçmiş Zamanın Hikayesi	136
4.2.1.4 Gelecek Zamanın Hikayesi	146
4.2.1.5 İstek Kipinin Hikayesi.....	154
4.2.1.6 Şart Kipinin Hikayesi	157
4.2.1.7 Gereklilik Kipinin Hikayesi	160
4.2.2 BİRLEŞİK ZAMANLARDA RİVAYET	164

4.2.2.1 Geniş Zamanın Rivayeti.....	164
4.2.2.2. Şimdiki Zamanın Rivayeti	168
4.2.2.3 Geçmiş Zamanlarda Rivayet.....	173
4.2.2.4. Gelecek Zamanın Rivayeti.....	179
4.2.2.5 İstek Kipinin Rivayeti	186
4.2.2.6 Şart Kipinin Rivayeti.....	189
4.2.2.7 Gereklilik Kipinin Rivayeti.....	191
4.2.3 BİRLEŞİK ZAMANLARDA ŞART	193
4.2.3.1 Geniş Zamanın Şartı.....	193
4.2.3.2. Şimdiki Zamanın Şartı	196
4.2.3.3 Geçmiş Zamanlarda Şart	198
4.2.3.4. Gelecek Zamanın Şartı.....	202
4.2.3.5 Gereklilik Kipinde Şart	209
SONUÇ.....	211
KAYNAKLAR	225
ÖZGEÇMİŞ	229

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
Çev.	Çeviren
No	Numara
s.	Sayfa
S.	Sayı
vb.	ve benzeri
v.dğr.	ve diğerleri
TT	Türkiye Türkçesi
KT	Kazak Türkçesi
ÖT	Özbek Türkçesi
Tür.	Türkçe
Özb.	Özbekçe
Kaz.	Kazakça
ş.e	Şahıs eki

TABLolar

Tablo 1 (Kazak Türkçesinde 1. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 2 (Özbek Türkçesinde I. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 3 (Türkiye Türkçesinde 1. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 4 (Kazak Türkçesinde II. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 5 (Özbek Türkçesinde II. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 6 (Türkiye Türkçesinde II. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 7 (Kazak Türkçesinde III. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 8 (Özbek Türkçesinde III. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 9 (Türkiye Türkçesinde III. Tip Kişi Ekleri)

Tablo 10 (1. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Tablo 11 (2. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Tablo 12 (3. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Tablo 13 (4. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Tablo 14 (5. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Tablo 15 (1. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Tablo 16 (2. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Tablo 17 (3. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Tablo 18 (4. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Tablo 19 (5. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Tablo 20 (6. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Tablo 21 (7. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Tablo 22 (8. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Tablo 23 (1. Tip Gelecek Zaman Kipi)

Tablo 24 (2. Tip Gelecek Zaman Kipi)

Tablo 25 (3. Tip Gelecek Zaman Kipi)

Tablo 26. (4. Tip Gelecek Zaman Kipi)

Tablo 27 (1. Tip Gereklilik Kipi)
Tablo 28 (2. Tip Gereklilik Kipi)
Tablo 29 (3. Tip Gereklilik Kipi)
Tablo 30 (4. Tip Gereklilik Kipi)
Tablo 31 (5. Tip Gereklilik Kipi)
Tablo 32 (1. Tip İstek Kipi)
Tablo 33 (2. Tip İstek Kipi)
Tablo 34 (3. Tip İstek Kipi)
Tablo 35 (4. Tip İstek Kipi)
Tablo 36 (Şart Kipi)
Tablo 37 (Emir Kipi)
Tablo 38 (TT Geniş Zamanın Hikayesi)
Tablo 39 (ÖT Geniş Zamanın Hikayesi)
Tablo 40 (KT Geniş Zamanın Hikayesi)
Tablo 41 (TT Şimdiki Zamanın Hikayesi)
Tablo 42 (ÖT Şimdiki Zamanın Hikayesi)
Tablo 43 (ÖT Şimdiki Zamanın Hikayesi)
Tablo 44 (ÖT Şimdiki Zamanın Hikayesi)
Tablo 45 (KT Şimdiki Zamanın Hikayesi)
Tablo 46 (KT Şimdiki Zamanın Hikayesi)
Tablo 47 (TT Geçmiş Zamanın Hikayesi)
Tablo 48 (TT Geçmiş Zamanın Hikayesi)
Tablo 49 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi) Tablo
50 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)
Tablo 51 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi Olumsuz)
Tablo 52 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)
Tablo 53 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

Tablo 54 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)
Tablo 55 (KT Geçmiş Zamanın Hikayesi)
Tablo 56 (TT Gelecek Zamanın Hikayesi)
Tablo 57 (ÖT Gelecek Zamanın Hikayesi)
Tablo 58 (ÖT Gelecek Zamanın Hikayesi)
Tablo 59 (KT Gelecek Zamanın Hikayesi)
Tablo 60 (KT Gelecek Zamanın Hikayesi)
Tablo 61 (KT Gelecek Zamanın Hikayesi)
Tablo 62 (KT Gelecek Zamanın Hikayesi)
Tablo 63 (TT İstek Kipinin Hikayesi)
Tablo 64 (ÖT İstek Kipinin Hikayesi)
Tablo 65 (KT İstek Kipinin Hikayesi)
Tablo 66 (KT İstek Kipinin Hikayesi)
Tablo 67 (TT Şart Kipinin Hikayesi)
Tablo 68 (ÖT Şart Kipinin Hikayesi)
Tablo 69 (KT Şart Kipinin Hikayesi)
Tablo 70 (TT Gereklilik Kipinin Hikayesi)
Tablo 71 (ÖT Gereklilik Kipinin Hikayesi)
Tablo 72 (ÖT Gereklilik Kipinin Hikayesi)
Tablo 73 (KT Gereklilik Kipinin Hikayesi)
Tablo 74 (TT Geniş Zamanın Rivayeti)
Tablo 75 (ÖT Geniş Zamanın Rivayeti)
Tablo 76 (KT Geniş Zamanın Rivayeti)
Tablo 77 (TT Şimdiki Zamanın Rivayeti)
Tablo 78 (ÖT Şimdiki Zamanın Rivayeti)
Tablo 79 (ÖT Şimdiki Zamanın Rivayeti)
Tablo 80 (ÖT Şimdiki Zamanın Rivayeti)

Tablo 81 (ÖT Şimdiki Zamanın Rivayeti)
Tablo 82 (KT Şimdiki Zamanın Rivayeti)
Tablo 83 (KT Şimdiki Zamanın Rivayeti)
Tablo 84 (T Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 85 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 86 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 87 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 88 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 89 (TT Gelecek Zamanın Rivayeti)
Tablo 90 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 91 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 92 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 93 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 94 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 95 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 96 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 97 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)
Tablo 98 (TT İstek Kipinin Rivayeti)
Tablo 99 (TT İstek Kipinin Rivayeti)
Tablo 100 (ÖT İstek Kipinin Rivayeti)
Tablo 101 (KT İstek Kipinin Rivayeti)
Tablo 102 (KT İstek Kipinin Rivayeti)
Tablo 103 (TT Şart Kipinin Rivayeti)
Tablo 104 (ÖT Şart Kipinin Rivayeti)
Tablo 105 (KT Şart Kipinin Rivayeti)
Tablo 106 (TT Gereklilik Kipinin Rivayeti)
Tablo 107 (ÖT Gereklilik Kipinin Rivayeti)

Tablo 108 (KT Gereklilik Kipinin Rivayeti)
Tablo 109 (TT Geniş Zamanın Şartı)
Tablo 110 (ÖT Geniş Zamanın Şartı)
Tablo 111 (KT Geniş Zamanın Şartı)
Tablo 112 (TT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 113 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 114 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 115 (TT Geçmiş Zamanın Şartı)
Tablo 116 (TT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 117 (ÖT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 118 (ÖT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 119 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 120 (TT Gelecek Zamanın Şartı)
Tablo 121 (ÖT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 122 (ÖT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 123 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 124 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 125 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 126 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)
Tablo 127 (TT Gereklilik Kipinin Şartı)
Tablo 128 (KT Gereklilik Kipinin Şartı)

GİRİŞ

Modern dilbiliminde fiil çekimi karşılaştırmaları ilk defa Franz Bopp'un 1816 yılında basılan Sanskritçe, Yunanca, Latince, Farsça ve German dillerini karşılaştırdığı kitabında görülmektedir. Bopp bu çalışmasıyla akraba dillerin sadece ses denklikleri açısından değil, yapısal açıdan da karşılaştırılabileceğini ortaya koymuştur. Franz Bopp'tan önce karşılaştırmalı metod üzerinde duran W. Jones, F. Schlegel gibi dilbilimciler karşılaştırmalı metodu kullanırken sözcük kadrosu, ses denklikleri ve düzenli sapmalar üzerinde durmuşlardır.

Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde fiil çekimlerinin karşılaştırılmasındaki temel amaç bu üç Türk yazı dilindeki basit ve birleşik zamanların benzer ve farklı biçimlerini ortaya çıkarmaktır. Basit çekimde ortak olan zaman ve kip ekleri ses denklikleri/ değişiklikleri de göz önünde bulundurularak aynı tabloda verilmiştir. Birleşik çekimde zaman ve kip eklerinin çekimleri oldukça çeşitlilik gösterdiğinden bu bölümde tablolar ayrılmıştır. Her kip ve zaman ekinden önce o kip ve zaman ekinin tarihi Türk yazı dillerindeki (Göktürk, Karahanlı, Kıpçak, Çağatay) karşılıkları verilmiştir. Zaman ve kip eklerinin bu tarihi lehçelerden günümüz Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçesi yazı dillerine yolculuğu ve bu yolculuktaki devamlılıklar gösterilmiştir. Sonuç bölümünde tarihi Türk yazı dilleri ile günümüz Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçeleri arasındaki ilişkiler üzerinde durulmuştur.

Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde fiil çekimlerinin karşılaştırılmasındaki diğer bir amaç ise bu yazı dillerinin konuşurlarının birbirlerinin dillerini öğrenmelerinde kolaylık sağlama düşüncesidir. Günümüzde yabancılara Türkçe öğretimi üzerine çıkan kitap, makale vb. materyallerin yanında Türk soylu halklara Türkçe öğretimi üzerine yapılan materyal geliştirme çalışmalarında gözle görülür bir

artış vardır. Karşılaştırmalı yöntemle dilbilgisi kurallarının öğretimi akraba Türk halklarına Türkçe öğretiminde en çok başvuru olan yöntemlerden biridir.

Akraba Türk dillerinin fiil çekimi karşılaştırmaları konusunda Türk yazı dillerinin üç kolunu (Oğuz, Kıpçak ve Karluk) kapsayan müstakil bir tez ya da araştırma henüz bulunmamakla beraber Kazak ve Özbek Türk yazı dilleri üzerine yapılan fiil, fiil çekimi, kip konulu çalışmalara bakıldığında birleşik zamanlarda hikaye ve özellikle rivayet konuların çok kısa tutulduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle özellikle hikaye ve rivayet karşılaştırmalarında Kazakistan ve Özbekistan'da basılan gramer kitaplarından faydalanılmıştır. Hem basit zamanlarda hem de birleşik zamanlarda her zaman ve kipi altına Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçelerinden örnek cümleler verilmiştir. Verilen cümle örneklerinin miktarı taranan romanlardaki kullanım sıklığı ile ilgilidir. Türkiye Türkçesi cümle örnekleri İnce Memed romanından, Kazak Türkçesi cümle örnekleri Abay Yolu romanından, Özbek Türkçesi cümle örnekleri Ötgen Künler romanından alınmıştır. Bu romanların seçilme nedeni, yazarlarının dilin imkanlarını kullanmadaki kabiliyetleri ve geniş hacimli olmaları nedeniyle bütün zaman ve kip eklerine örnek cümle bulunabileceği kanaatidir. Bununla beraber bu üç roman kendi memleketlerin edebiyat tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Çalışmada Türkçede zaman, kip, kiplik tartışmalarına yer verilmekle beraber zaman ve kip eklerinin tasnifi Serebrenikov ve Gadjieva tarafından hazırlanan *Sravnitelno- İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov* adlı eserdeki zaman ve kip kategorisine göre düzenlenmiştir. Serebrenikov ve Gadjieva'nın eserinde kip kategorisi istek kipi, emir kipi, şart kipi, gereklilik kipi olmak üzere dörde, zaman kategorisi ise şimdiki zaman, geçmiş zaman, gelecek zaman olmak üzere üç gruba ayrılmıştır.

Tez toplam dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kazak, Özbek ve Türkiye Türkleri ve bu halkların dilleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerin muhtevası Kazak, Özbek ve Türk adlarının manaları hakkındaki çeşitli görüşler, Kazak, Özbek ve Türk halklarının kısa tarihi, kullandıkları alfabeler ve bu ülkelerde konuşulan standart dillerin dışında kalan diyalektlerdir.

İkinci bölümde zaman ve kip eklerine ait örneklerin alındığı romanlar ve yazarlar tanıtıldıktan sonra Yaşar Kemal'in *İnce Memed*, Muhtar Awezov'un *Abay Yolu*, Abdulla Kadiri'nin *Ötgen Künler* romanlarının özetleri verilmiştir.

Üçüncü bölümde çekimli bir fiilde şahıs, sayı konuları ele alınmıştır. Çekimli fiildeki şahıs ekleri fiilde ifade edilen oluş ve kılışın hangi şahıslar tarafından yerine getirildiğini bildiren gramer kategorisidir. Yani bu ekler fiildeki oluş ve kılışı bir şekil ve zaman kalıbı içinde şahıslara bağlayan eklerdir. Şekil ve zaman eklerinden sonra gelen şahıs ekleri, kendilerinden sonra yalnız soru ekleri alabilirler. Çekimli bir fiilde konuşan, dinleyen ve kendisinden söz edilen olmak üzere üç şahıs vardır. Bu şahısların teklik ya da çokluk biçimlerinde bulunmalarına göre, bunlara sayı kategorisi de eklenmiş olur. Şekil ve zaman ekleri genel olarak şahıs kavramını karşılamazlar. Ancak emir ve istek kipini oluşturan şekil ve zaman ekleri, aynı zamanda şahıs kavramını da içlerine aldıklarından, bu kiplerin öteki kipler içinde özel bir durumu vardır. Kazak ve Özbek Türkçelerinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi zamir, iyelik ve emir kökenli şahıs ekleri bulunmaktadır.

Dördüncü bölümde fiil, fiilde zaman, görünüş kip ve kiplik konularına yer verilmiştir. Fiil tanımı konusundaki çeşitli görüşlere yer verildikten sonra fiilde zaman, görünüş, kip ve kiplik konuları hakkında yerli ve yabancı dilbilimciler ve

Türkologlar tarafından çok çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu bölümde, ortaya atılan görüşler toparlanmaya çalışılmıştır.

Fiilde zaman konusundaki görüşler, fiil zamanı ve gerçek zaman ayrımı ekseninde şekillenmiş ve bu ayrımın kökeninin Aristo'ya kadar uzandığı ifade edilmiştir. Bunun yanında fiil zamanı ve gerçek zamanın farkı üzerinde durulmuştur. Fiilde zaman konusunun ardından ilk çağ Yunan ve Roma felsefecilerinden itibaren her zaman tartışılmakta olan fiilde görünüş konusu ele alınmış yerli ve yabancı dilbilimlerin görünüş hakkındaki fikirleri özetlenmiş ve görünüş türlerine yer verilmiştir. Günümüzde görünüş tasnifleri en çok dilbilgisine dayalı görünüş, sözlüğe dayalı görünüş ve aşama görünüşü (kılınış) olarak yapılmaktadır. Dilbilgisine dayalı görünüş kendi içinde bitmişlik, bitmemişlik, yansız, sürme görünüşü olarak, sözlüğe dayalı görünüş ise kendi içinde durum, etkinlik, tamamlanma, başarma, ani, başarma-seviye olmak üzere altı kategoriye ayrılmıştır. Bu tasnifler tüm dilbilimciler tarafından kabul edilmemekle beraber en çok kullanılan tasniflerdir.

Beşinci bölüm çekimli fiillere ayrılmıştır. İngilizce “finite verb”, Almanca “verbum finitum”, Fr. “verbe fini”, Osmanlıca “ tasrifli fiil, fi'l-i munsarif” olarak adlandırılan fiil çekimi bu bölümde kendi içerisinde basit çekim ve birleşik çekim olarak iki bölümde incelenmiştir. Basit çekim bölümünde basit fiil kipleri geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, istek, gereklilik, şart ve emir kipleri olarak ayrılmış ve içlerindeki değişik şekiller ise I. tip, II. tip, III. tip şeklinde tasnif edilmiştir. Fiillerin birleşik çekimi ise hikaye, rivayet ve şart olarak üç kısımda incelenmiştir. Fiilin birleşik çekiminde ekler birbirinden oldukça farklı olduğundan eklerin tek bir tabloda değil ayrı tablolarda gösterilmesi uygun görülmüştür. Türkiye gramerciliğinde “geniş

zaman” Batı gramerlerinde “aorist” olarak kabul edilen –Ar ekli kip Türk yazı dillerinin birçoğunda “gelecek zaman” olarak kabul edildiğinden çalışmada –Ar ekli kip gelecek zamanın içerisinde değerlendirilmiştir. Eski metinlerde de görülen ve sık kullanılan bu kip başlangıçta gelecek zamanı nadir olarak ifade etmekle beraber kipi en temel iki fonksiyonu genel hükümleri ifade etmek ve şimdiki zamanı bildirmek idi. Kiplerin ünlü ve ünsüzle biten fiil köklerine eklendiklerinde aldıkları şekil ve şahıslara göre çekimleri de tablolardan sonra tek tek sıralanmıştır. Fiillerin birleşik çekiminde ise Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçelerindeki zaman ve kip ekleri bu üç yazı dilinde ortak olanlardan başlayarak tablolarda gösterilmiştir. Her kip ve zaman ekinin olumlu çekimine tablo içerisinde olumsuz ve soru çekimine tabloların altında yer verilmiştir. İnce Memed, Abay Yolu ve Ötgen Künler romanından taranan örnekler yine tabloların ardından sıralanmıştır.

Türkiye’de günümüzde Türk yazı dilleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar genelde morfoloji ağırlıklıdır. Fiilimsiler, yapım ve çekim ekleri, çatılar, birleşik fiiller, yapım ve çekimleri üzeri konularında hazırlanmış tezler mevcuttur. Yapılan çalışmaların merkezinde Türkiye Türkçesi bulunmaktadır. Oğuz, Kıpçak grubu Türk yazı dillerinin çeşitli morfolojik yönlerinin karşılaştırılmasıyla ilgili çalışmalar da vardır. Fiil çekimi karşılaştırmaları konusunda ise en önemli araştırma Devlet Planlama Teşkilatının kararı ve mali desteğiyle yürütülen projenin ürünü olan Ahmet Bican Ercilasun, Leyla Karahan ve Mehmet Fatih Kirişçioğlu’nun redaktör olarak yer aldığı Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri 1 – Basit Çekim isimli eserdir. Bu eserde yirmi Türk yazı diline ait basit zamanlar tasnif edilmiş ve karşılaştırılmıştır. Eserin önsözünde Türk Yazı dilleri üzerine basit çekimden başka konularda da karşılaştırma

alışmalarının yapılacağı bildirilmiştir. Murat Ceritoğlu ise Necmettin Hacıeminoğlu danışmanlığında *Türkiye Türkçesi ile Mukayeseli Kazak Türkçesi Fiil ekimi* isimli yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Bununların dışında Türkiye Türkçesi ile diğer Türk yazı dillerini mukayese eden morfoloji çalışmaları da mevcuttur. Bu eserlerin önemli bir bölümü edebi metinler üzerine yapılan gramer incelemeleridir. Çalışmada Türk yazı dillerinin üç grubunu temsil eden Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesi çekimli fiillerinin karşılaştırılması ile karşılaştırmalı gramer çalışmaları sahasına ufak da olsa bir taş ile katkı yapılmak istenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1 TÜRKİYE TÜRKLERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Türk kavramı cins isim olarak eskiden beri “meydana çıkmış, gelişmiş, güçlü, kuvvetli” gibi çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.¹ Özel isim olarak ise Altaylı kavimleri ifade etmek amacıyla ilk önce 420 tarihli bir Pers metninde daha sonraları 515 tarihinde Hun adı ile beraber Türk-Hun biçiminde kullanıldığı bilinmektedir.² Türk adı ilk olarak M.Ö. 1328 yılında Çince’de “Tu-kiu” biçiminde geçmekle birlikte bugünkü söyleyişe en yakın yazılışı Romalı Pompeius Meala’nın M.Ö. 1. yüzyılda Azak Denizi’nin kuzeyinde yaşayan halktan söz ederken kullandığı “Turcae” biçimidir.³

Türk adlandırması yabancı kaynaklarda devlet ve millet adı olarak ilk defa Çin’de 557 - 579 tarihlerinde yazılan Chou Sülalesi Yıllığında geçmektedir. Batı’da ise Bizans tarihçisi Agathias’ın eserlerinde, Arapça’da Cahiliye Devri şairlerinden Nabiga’t-uz Zubyani’nin şiirlerinde, İslavca’da 8. yüzyıla ait ilk Rus kroniğinde geçmektedir.

Tevrat kaynaklı rivayetlere göre Türkler ve Türk adı Hz. Nuh’un üç oğlundan biri olan Yafes’in oğlu Türk’ten gelmektedir. Zend-Avesta’ya dayanan İrani kaynaklara göre de Türk Feridun’un Türk ve Çin ülkelerini verdiği oğlu Tur veya Turac’tan gelir.⁴

A.Vambery Türk kelimesinin töre- > türe- > türü- > türük > türk biçiminde geliştiği ve “türeyen, töresi, nizamı olan” anlamına geldiğini söyler. A. Von Le Coq, G. Nemeth gibi araştırmacılar Türk kelimesinin “erik, güç, kuvvet, fazilet” anlamına geldiğini savunurlar. Efrasiyap Gemalmaz ise “tür + ök” sözlerinin birleşmesiyle Türk

¹ Aydın Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, (Ankara: Ocak Yayınları,1983), s. 226.

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1984), s. 42- 44

³ Ahmet Buran, Ercan Alkaya ve Süleyman Kaan Yalçın, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri Güneybatı Oğuz Grubu*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2014), s. 23

⁴ Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2007), s. 21.

kelimesinin ortaya çıktığını savunur. Türk kelimesi dar anlamda Türkiye Türklerini, geniş anlamda dünyadaki bütün türk soylu ve dilli halkları ifade eder.⁵

Türkiye adı ise Türklerin yaşadığı ve siyasi hakimiyet kurdukları coğrafyalara verilen genel addır. Türkiye adı 6. yüzyıl Bizans kaynaklarında Orta Asya'yı ifade etmek için "Turkhia" şeklinde kullanılmıştır. 9. ve 10. yüzyıllarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar olan saha için ve 13. yüzyıllarda Mısır ve Suriye için kullanılmıştır. Anadolu ise 12. yüzyılda Selçuklu döneminden sonra Türkiye "Turcia" olarak adlandırılmıştır.⁶

Türkiye Türkçesi, 12. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan Güneybatı Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi, Eski Türkiye Türkçesi (13. yüzyıl ve 15. yüzyılın başı) dönemlerinden sonraki üçüncü dönemin adıdır. Çağdaş Türkiye Türkçesi 1908 yılından başlayarak günümüze kadar uzanan dönemi kapsamaktadır.

Türkiye Türkçesi yazı dili bakımından İstanbul ağzına dayanmaktadır. Türkiye Türkçesinin konuşma dili olarak kullanımını gösteren ağızlar ise Türkiye Türkçesi ağızlarıdır. Türkiye Türkçesi ağızlarını coğrafi olarak Anadolu ve Rumeli ağızları şeklinde iki ana gruba ayırmak mümkündür. Rumeli ağızları Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya, Bosna-Hersek, Kosova, Sırbistan, Romanya, Ukrayna Türkleri ile Türkiye'nin Trakya bölgesi ağızlarından ibarettir. Anadolu ağızları ise Anadolu adı verilen coğrafya ve bu coğrafyanın yakın çevresinde konuşulan ağızlara verilen isimdir. Leyla Karahan, *Anadolu Ağularının Sınıflandırılması* isimli eserinde bu ağızları Doğu, Kuzeydoğu ve Batı grubu olmak üzere üç başlık altında toplamıştır.⁷

---

⁵ Buran ve Alkaya, *Türk Lehçeleri*, s. 23.

⁶ Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2007), s. 20.

⁷ Leyla Karahan, *Anadolu Ağularının Sınıflandırılması*, (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995), s. 7.

20. yüzyılın başlarına kadar Arap alfabesi ile yazılan Türkiye Türkçesi 1 Kasım 1928 tarihinde yapılan reform ile Latin alfabesiyle yazılmaya başlanmıştır. Bu yüzyılın başlarında cereyan eden Türkçecilik hareketi, 1923 kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin dil politikaları ve 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumu modern Türkçe'nin şekillenmesinde etkili olmuştur.

1.2 KAZAK TÜRKLERİ VE KAZAK TÜRKÇESİ

Kazak adı ilk olarak Firdevsi'nin Şehname'sinde kavim ve han adı olarak geçer.⁸ Ahmet Buran ve Ercan Alkaya'nın Prof. Dr. V. I. Veselowski'den aktardığına göre Kazak kelimesinin “kaza benzeyen insan, yani kuş gibi serbest” anlamına geldiğini belirtir. Kraft'a göre kelime “kaz+ak” kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur ve “beyaz ana kaz” anlamına gelmektedir.⁹ Zeki Velidi Togan “Kazak” adının önceleri sultanlar için kullanıldığını belirtir.¹⁰

Togan, “Siyasal bir amaçla, bir ayaklanma sonucu, çok kez ailesi olmaksızın (bekâr) ve kimi zamanda ailesi ile birlikte toplumdaki uzaklaşan, kırlara çekilen isyancılara” ‘Kazak’ adının verildiğini söyler. Türk boyları arasında, ergenlik çağına eriştiklerinde, eşkıyalık amacıyla evlerinden ayrılan gençlere “Kazak” adı verilir.¹¹ Kırgız ve Kazak lehçelerinde “hür adam; gözü pek binici” anlamlarında kullanılan Kazak sözü, Tatar Türkçesinde “bekâr” anlamına gelmektedir.¹²

---

⁸ Cevat Heyet, *Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008), s. 328.

⁹ Ahmet Buran ve Ercan Alkaya *Çağdaş Türk Lehçeleri*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2007), s. 273.

¹⁰ Buran ve Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, s. 273.

¹¹ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2005), s. 606.

¹² Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), s. 66.

Reşit Rahmeti Arat'a göre "Kazak" sözü "hür, serbest, evsiz barksız, bekâr, mert, yiğit cesur" anlamındadır. Ayrıca Türkçe sözlükte kelimenin bir anlamı, "Rusya'da ve İran'da ayrı bir sınıf oluşturan atlı asker" olarak geçer.¹³ Ahmet Caferoğlu, "Kazak" kelimesini "silahşor, kızan, askerlik yükümlüsü" şeklinde açıklar.¹⁴

Nadir Devlet, Kazak adının "hür, serbest, bekar, mert, yiğit ve cesur" manasında kullanılırken daha sonra "derbeder serseri" gibi anlamlara da gelebildiğini belirtirken "Kazak erkek" ifadesinin sertlik ifade ettiğini söyler.¹⁵

19. asrın başına kadar Kazak ve Kırgız kavramlarının birbirinden çok da ayrılmadığı tarihi belgelerden anlaşılmaktadır. Bu tarihlere kadar Ruslar, Kalmuklar ve Tatarlar başta olmak üzere birçok topluluk Kazaklarla Kırgızları tek bir etnik unsur olarak kabul etmekteydiler. Sovyetler Birliği bünyesinde kurulan Kazak yönetiminin adı Kırgız Muhtar Sovyet Cumhuriyeti olduğu gibi bu dönemlerde Kazak dili üzerine yazılan kitaplar daima "Kırgızski yazık" adı ile kaleme alınmaktaydı.¹⁶

Kazak Hanlığı 13. Asırda Altın Orda Devleti bünyesinde kurulan Ak Orda Devleti'nin devamı niteliğindedir. 1466 yılında Barak Han'ın oğulları Kerey ve Canibek, Ebulhayır'a isyan ederek "Yedi Su" (jetisuw) bölgesine göç etmişler ve bağımsız hanlıklarını kurmuşlardır.

Kasım Han (1511-1523) döneminde en parlak dönemini yaşayan halığın sınırları. Kasım Han zamanında "beş tüzük" adı verilen kanuni düzenlemelerle Türk boyları birlik altına alınmıştır.¹⁷

---

¹³ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2005), s. 606.

¹⁴ Bozkurt, *Türklerin Dili*, s. 607.

¹⁵ Oğuz Doğan ve Kenan Koç, *Kazak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), s. 1.

¹⁶ Doğan ve Koç, *Grameri*, s. 2.

¹⁷ Doğan ve Koç, *Grameri*, s. 3.

Esım Han döneminde başlayan Kalmuk saldırıları sert bir şekilde durdurulmuş ve “yedi tüzük” ad verilen anayasayla ülkede birlik sağlanmıştır. Bu tarihlerden sonra Kalmuk saldırıları artmış ve Kazaklar 18. asırda Ulı Jüz, Orta Jüz ve Kişi Jüz olarak bir boy halinde yaşamaya başlamıştır. Bu durum kimileri tarafından bir bölünme olarak görülürken kimileri tarafından düşman baskılarına karşı daha iyi savunma yapmak için oluşturulan bir birlik sistemidir.¹⁸

Tevkel Han zamanında Oyratların Kazak topraklarına saldırımları sonucu oluşan yıkım karşısında Kazak Hanları ilk kez Ruslardan yardım istemiştir. Sırasıyla 1731’de Kişi Jüz, 1740’ta Orta Jüz, 1742’de ise Ulı Jüz Ruslardan Oyratlara karşı yardım istedi. Oyrat saldırıları ise 1757 yılında Çin Mançu Hanedanı tarafından yıkılmalarına kadar sürdü. 1882’de Orta Jüz, 1824’te Kişi Jüz, 1848’de Ulı Jüz Rus hakimiyeti altına girdi. Rus işgali sonrası Kazak toprakları Oral, Torğay, Aqmola ve Semey olmak üzere 4 eyalete bölündü. Rusların faaliyetleri sonucu Kazaklar kendi topraklarında azınlık duruma düşmüş ve ülkenin en fakir toplumu haline gelmiştir.¹⁹

18. yüzyıl sonlarında Ruslara karşı girişilen bağımsızlık mücadeleleri sonuçsuz kalmıştır. 1910 yılında Aykap ve 1913’te *Qazaq* gazetesi Türkçülük çizgisinde duran yayın organları idiler.

1917 Bolşevik devrimi sonrasında Alihan Bökeyhanulı liderliğinde Kazaklar özerklik talebinde bulunmuş ve Türkçü bir oluşum olan Alaş Orda Hükümeti kurulmuştur.

1917 Bolşevik İhtilali ardından 26 Ağustos 1920 tarihinde Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla yarı bağımsız bir statü kazanmış ve 15 Haziran 1925 yılında adı Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. 5 Aralık

---

¹⁸ Doğan ve Koç, *Grameri*, s. 3.

¹⁹ Doğan ve Koç, *Grameri*, s. 3.

1936 yılında tekrar değişikliğe gidilerek ülkenin adı Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti olarak yenilenmiştir.

1930'lu yıllarda başlayan mecburi yerleşik hayata geçme uygulaması (kolhozlaştırma) Kazak tarihinde soykırım (represiya) yılları olarak ifade edilir. Kazaklar bu tarihlerde katliama uğramışlardır ve milyonlarca hektarlık toprakları ellerinden alınarak Ruslara verilmiştir.

17-18 Aralık 1990 yılında Aralık (Jeltoksan) olayları baş göstermiş ve bu olay Kazakistan'ın bağımsızlığa kavuşmasındaki kilometre taşlarından biri olmuştur. Başlayan protestolarda pek çok kişi ölüyor ya da gözaltına alınır. 1990 yılında çöken SSCB'nin ardından Kazakistan 25 Ekim 1990 tarihinde önce egemenliğini, 16 Kasım 1991 tarihinde de bağımsızlığını ilan eder. Günümüzde toplam 17 milyon olan Kazakistan nüfusunun %42'sini Kazaklar, %37'sini Ruslar, % 5.2'sini Ukraynalılar ve %4.4'ünü Almanlar oluşturmaktadır.²⁰

Kazak Türkleri, Türk boylarının kuzey yani Kıpçak koluna mensup olmakla beraber Kazak Türkçesi de Türk lehçelerinin kuzey-batı grubuna mensuptur. Kazak Türkçesi en geniş coğrafi sahada konuşulan Türk lehçesidir.

Kazak Türkçesi ilk kez 19. yüzyılın ikinci yarısında N. İlminskiy gibi misyoner bilim adamları tarafından Kiril alfabesiyle yazıya geçirilmiştir. İlminskiy Kazan'da bir hoca, aynı zamanda bir papaz ve oryantalistti. 1850lerde kendi teorisini ortaya attı ve "Her Türk boyunun konuşma dili yazı dili haline gelmelidir. Hatta bunlara ayrı ayrı alfabeler uygulanmalıdır." İlminskiy bu teorisini Kazan aydın çevrelerine bir telkin ve bir sadeleşme hareketi ve milliyetçi bir duruş olarak sundu. Çağatayca yazılan eserlerin Kazak ve Tatarlar tarafından anlaşılmadığı bu yüzden de aydınların kendi halklarının

---

²⁰ M.K. Kozıbayev vd., *Kazakistan ve Kazaklar*, çev. Abdulvahap Kara, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), s. 558.

anlayacağı dilde eser üretmelerini telkin etti. Bu tarihten sonra Arap alfabesi de kullanılmış olsa da Ahmet Baytursunulı'nın çalışmalarına kadar Kazak dilinin tam bir yazı dili olduğu söylenemez. Kazak Türkçesinin yazı dili haline getirilmesi XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılbaşına götürülse de ayrı bir yazı dilinin teşekkülü XX. yüzyılın başlarında Ahmet Baytursun'un Arap alfabesini Kazak Türkçesi fonetiğine göre yeniden düzenlemesiyle tamamlanmıştır.²¹

Kazak Türkleri, %80'i Kazakistan'da olmak üzere Özbekistan, Rusya, Türkmenistan, Kırgızistan, Moğolistan ve Çin'de yaşamaktadırlar. Kazak Türkçesi bugün dağınık olarak Kazakistan, Doğu Türkistan, Özbekistan, Türkmenistan'da yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Kazakça konuşanların sayısı yaklaşık olarak 10 milyon civarındadır. Kazak Türkçesinin üç ağzı vardır:

1. Kuzeybatı ağzı
2. Güney ağzı
3. Batı ağzı

Bugünkü yazı dilinin temelini Kuzeybatı ağzı oluşturmaktadır. Kazak Türkçesinin söz varlığının ana bölümünü Türkçe kelimeler oluşturur. Kazakistan'ın değişik bölgelerindeki ağız farklılıkları yok denecek kadar az olmasına rağmen yazı dili olarak seçilen ağız, diğer bölgelerle en çok ağız farklılığı olan Kuzey Kazak ağızlarının temeli üzerine inşa edilmiştir.

Kıpçak koluna has çoğu kelime Kazak Türkçesinde de mevcuttur. Kazak Türkçesine Arapça ve Farsçadan pek çok kelime girmiştir. Ancak bu kelimelerin

---

²¹ Oğuz Doğan ve Kenan Koç, *Kazak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), s. 8-9.

Kazakça'nın ses yapısına büyük ölçüde uydurulduğu görülmektedir. Kazakça'da Moğolca kimi kelimelere de rastlanmaktadır.

Özellikle Ekim devriminden sonra Kazak söz varlığına çok sayıda Rusça kelime girmiştir. Bu kelimeler nispeten yeni olduklarından Kazak ses sistemine aykırı özellikler gösterebilmektedir.

Ayrıca Doğu Türkistan'da yaşayan Kazakların dilinde Çince alıntı kelimeler de görülebilmektedir. Eski devirlerde Kazak Türkçesine giren kelimelerin hemen hepsi Kazak ses düzenine en uyumlu yapıya sokulmuşlardır. Kazakça'ya Rusça'dan giren kelimelerin orijinal yazımı Kazaklara dayatılan Kiril alfabesinin de yardımıyla korunmuştur.

Kazak Türkçesinin yazımında 1929 yılına kadar Arap alfabesi, 1929–1940 yılları arasında da Latin alfabesi kullanılmıştır. Kazak Türkleri 1940 yılından sonra ise Kiril alfabesini kullanmaya başlamışlardır. Kimi Kazak ve Rus aydınları Latin alfabesinin Kazakça için yetersiz olduğunu, Kiril alfabesini kullanmanın ise hem daha doğru hem de Rus kültürüne ve modernizme yaklaşma yolunda önemli bir adım olduğunu düşünmekte idiler. Çin'de yaşayan Kazak Türkleri, Kazakistan'dakilerden farklı olarak Arap alfabesini kullanmaktadırlar.

1.3 ÖZBEK TÜRKLERİ VE ÖZBEK TÜRKÇESİ

Özbek Türklerine isim olan “Özbek” kelimesinin kökeni hakkında ilim adamlarının çeşitli görüşleri vardır.

Özbek adının 1313–1340 yılları arasında hüküm süren Altın ordu hükümdarı, Özbek Han'dan geldiği en çok kabul gören görüştür. Ebulgazi Bahadır Han'ın ifade

etmiş olduğu Özbek Han'dan önce tarihte Özbek adına rastlanmadığı görüşüne M. A. Aristov, A.Y. Yakubovskiy, İ.P. İvanov, M. A. Çaplıçka, Hilda Hukhem gibi birçok bilim adamı da katılmaktadır.²²

A.A. Semyanov “Özbek” adı Ak Ordu döneminde ortaya çıkmıştır. İran ve Orta Asya tarihçileri tarafından 14. ve 15. asırlarda Ak Ordu devletinde Türk-Moğol kabilelerin Özbek olarak isimlendirildiğini belirtir. A.A. Semyanov, Özbek Han'ın Kök Ordu yani Altın Ordu hükümdarı olduğunu ve sonradan Özbekler diye adlandırılan kabilelerin tâbi olmadığını belirtir.²³

H. Vambery'ye göre Özbek kelimesinin tam anlamı “kendi kendinin beyi, bağımsız, müstakil” demek olup kelime Öz+bek şeklindedir.²⁴

Denis Sinor'a göre Özbek sözü “Oğuz+bek” sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur.²⁵

Hasan Eren bu sözün “Özü+berk” sözünden geldiğini söylemektedir. Bu açıklamaya göre kelime “özü sağlam” anlamındadır.²⁶

Özbek Türkleri, Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinin birleşmesinden meydana gelmişlerdir.

Moğol ve Kalmuklarla yapılan sert mücadelelerden dolayı Özbek Türkleri zayıflamışlardır. Bu arada Ebu'l Hayr'ın yönetimini beğenmeyenler, ayrılarak kuzeye çekilmiş ve daha sonra Kazaklar diye adlandırılmışlardır. Moğollarla yapılan savaşlar neticesinde Ebu'l Hayr Han 1468'de ölmüştür. Daha sonra tahta geçen Şah Budak Han'ın oğlu Şeybani Han (1500–1510) devleti yeniden toparlamış, Babür Şah'ı yenerek

---

²² Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, (Ankara: Akçağ Yayınları), 2007, s. 151.

²³ Buran ve Alkaya, *Lehçeleri*, s. 151.

²⁴ Buran ve Alkaya, *Lehçeleri*, s. 151.

²⁵ Buran ve Alkaya, *Lehçeleri*, s. 151.

²⁶ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2005), s. 151.

1500 yılında hükümdarlığını ilan etmiştir. Böylece Özbek Türkleri XVI. yüzyılın başında Timurluların hâkimiyetine son vererek, Türkistan'a yayılıp büyük bir güç haline gelmişlerdir.

Özbek Türklerinin toparlanmaya başladığı sıralarda, bu kezde kendi aralarında bölünmeler başlamıştır. Bir kısmı Yamut Türkmenleri ile Hive (Harezmi) Hanlığı'nı devam ettirmişlerdir. Bir süre devam eden taht kavgaları, Osmanlı Türklerinin arabuluculuğuyla kesilmiştir.

1924'de sınırları etnik temellere göre belirleyen düzenlemeyle Harezmi, Buhara ve Türkistan Cumhuriyetleri dağıtılarak bölge toprakları; Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan arasında paylaştırılmıştır. 1924'ten 1991'e kadar Özbek Türkleri Rus hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Özbekistan 20 Haziran 1990 yılında egemenliğini, 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. 29 Aralık 1991 tarihinde düzenlenen referandumla bağımsızlık ilanı onaylanmıştır.²⁷ Bugün Özbekler, Özbekistan nüfusunun % 80'ini oluşturur. Bunun dışında Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ile Afganistan'ın kuzeyi, Çin toprakları ve Rusya Federasyonu içinde de Özbekler yaşamaktadır.²⁸

Özbek Türkçesi, Türkçenin yönlere göre tasnifinde güneydoğu, kavim adlarına göre ise Karluk grubuna giren Çağatay edebi dilinin takipçisi konumundaki bir Türk lehçesidir.

Özbekler, başta Özbekistan Cumhuriyeti'nde bunun yanı sıra Afganistan, Çin, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'da yaşamaktadırlar.

---

²⁷ Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, (Ankara: Akçağ Yayınları), s. 153.

²⁸ Mehmet Alparğu, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002).

Özbek Türkçesi Çağatay Türkçesinin devamı olarak kabul edilir. Karluk grubunun bir temsilcisi olmakla birlikte Özbek Türkçesinin içinde kuzey ve batı Türkçesinin özellikleri de görülür.

Stefan Wurm Özbek Türkçesini dört ağza dayandırır:

1. Klasik bir Kazak ağzı olan Kıpçak Özbek Türkçesi,
2. Kazakistan'ın güneyindeki Özbeklerce konuşulan Kuzey Özbek Türkçesi,
3. Farsçadan etkilenmiş ağzların oluşturduğu Güney Özbek Türkçesi,
4. Karabulak ve Hive'de konuşulan Oğuz Türkçesi.

Stefan Wurm Güney Özbekçesini İranileşmiş ve yarı İranileşmiş ağzlar ve Namangan ağzı olmak üzere üçe ayırır. İranileşmiş ağzları, güneybatı (Semerkant-Buhara) ve kuzeydoğu (Taşkent- Leninabad) olarak iki tekrardan ikiye ayırır. Yarı İranileşmiş ağzları Kırık ağzları ve Fergana Özbekçesi olarak bölümlendirir.²⁹

Gerek Çağatay edebi dilinin devamı niteliğinde olması gerekse Farsi milletlerle komşu olarak yaşamaları nedeniyle Özbek Türkçesinin söz varlığında Farsça ve Arapça'nın oldukça fazla yer tuttuğu görülür. Farsçanın etkisi sadece söz varlığı düzeyinde değil, dilin öteki alanlarında da kendini hissettirir. Bu dillerin dışında, daha çok SSCB'nin kurulmasıyla, çok sayıda Rusça kelime de Özbek Türkçesine girmiştir.

Özbek yazı diline bakıldığında 1923'te Farsça tesirindeki şehir ağzının; 1929'da Güney Kazakistan'da konuşulan Kıpçak-Özbek ağzının; 1934'te ise yine Farsça tesirindeki Taşkent ağzının yazı diline esas alındığı görülür.³⁰

²⁹ Recep Toparlı, *Mehmet Akalın Dil Yazıları*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001), s.384.

³⁰ Süleyman Kaan Yalçın, "Rusya'da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları", *Turkish Studies*, Güz,(2008), s. 570.

Özbek Türkleri 1930 yılına kadar Arap alfabesini, 1930–1940 yılları arasında Latin alfabesini, daha sonra ise Kiril alfabesini kullanmışlardır. SSCB'den bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından 1993'te Latin alfabesine geçmişler ve bu alfabeyi 1995 yılında reforma tabi tutmuşlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

FİİL, FİLDE ZAMAN GÖRÜNÜŞ KİP VE KİPLİK

2.1.1 Fiil

Bu bölümde araştırmacıların fiil ile ilgili tanımlamalarına yer vereceğiz. Araştırmacıların fiil konusundaki görüşleri şu şekildedir:

Jean Deny, Türkçede isimlerin çoğunlukla yabancı dillerden geldiğini fiillerin ise Türkçe asıllı kelimeler olduklarını söyler.³¹

Tahir Nejat Gencan, fiillerin eylem bildiren, varlıkların yaptıkları işleri, devinimleri, kılışları ya da onlarla ilgili oluşları, yargıları zaman ve kişiye bağlayarak anlatan sözcükler olduğunu belirtir.³²

Muharrem Ergin, fiillerin hareketleri karşılayan kelimeler olduğunu; hareketin de nesnelere zaman ve mekân içindeki her türlü oluş ve yapıların veya olmayış veya yapmayışların karşılığı olduğunu söyler.³³

Necmettin Hacıeminoğlu, fiillerin hareket oluş ve tavır bildiren sözler olduğunu, Türkçede esas itibariyle isimler, fiiller ve edatlar olmak üzere üç farklı kelime grubu bulunduğunu belirtir.³⁴

Tuncer Gülensoy, fiili “fiil nedir?” başlığı altında değerlendirerek; fiillerin hareketleri karşılayan kelimeler olduğunu, fiil kök ve gövdelerinin anlamlı fakat tek

³¹Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1941), s. 341.

³² Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001), s. 184.

³³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2008), s. 217.

³⁴ Necmettin Hacıeminoğlu, *Yapı Bakımından Fiiller*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 9.

başına kullanılmayan kelimeler olduğunu bu nedenle de fiillerin dilde daima çekimli halde bulduklarını belirtir.³⁵

Süer Eker, fiillerin kılış ve kılınış bildiren ve zamanı belirleyen sözcükler olduğunu söyler.³⁶

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, fiili hareket, oluş ve kılış bildiren kelimeler olarak tanımlamışlardır.³⁷

Zeynep Korkmaz, fiili karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildiren kelimeler olarak tanımlamıştır.³⁸ Yine Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*nde fiili, bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan; olumlu veya olumsuz şekillere girebilen kelime olarak tanımlar.³⁹

TDK Büyük Türkçe Sözlük'te fiil, “oluş veya durum veya bir kelime ile, süreç anlatan kelime.” olarak tanımlanır. Görüşlerini belirtmiş olduğumuz araştırmacılar fiilin iş, oluş, hareket bildiren kelime olduğu konusunda hemfikirlidir.

Iskakov'a göre fiil varlığın iş ve hareketini, durumunu bildiren kelime türüdür.⁴⁰

Kazak Türkçesi gramer kitaplarında fiil hakkındaki görüşlerin hemen ardından tasviri(analitik) fiiller hakkında bilgiler verilir. Tasviri (*analitik*) fiilin oluşmasında asıl fiil ile yardımcı fiili birleştirerek ikisini bir bütün haline gelmesinde zarf-fiil, sıfat-fiil ve

³⁵ Tuncer Gülensoy, *Üniversiteler İçin Türkçe El Kitabı*, (Kayseri: Kıvılcım Yayınları, 1998), s. 219

³⁶ Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2003), s. 321.

³⁷ Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, *Türkçe El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2003), s. 199.

³⁸ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009) s.527.

³⁹ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: TDK Yayınları, 2007), s. 91.

⁴⁰ Ahmedi Iskakov, *Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya*, (Almatı: Ana Tili Yayınları,1991), s. 124.

mastar ekleri ile bazı yardımcı kelimelerin aracı olduğu belirtilmiştir. Yardımcı fiillerin sayısı az olmakla birlikte Kazakça'daki yeri oldukça büyüktür.

Onların yardımı sayesinde, anlamları her ne kadar eksik olsa da, anlamı tam olan bağımsız kelime ile bildirilemeyen çeşitli çok ince semantik ve dil bilgisel anlamlar bildirilmiş ya da verilmiştir. Sözlük anlamlı yardımcı fiillere, bir yönüyle temel sözlük anlamını koruyarak, bağımsız dil bilgisel vazifelerini tamamıyla yerine getirerek, fiillere ait yapıların hepsini kabul ederek yazı dilinde de konuşma dilinde de bağımsız öge olarak kullanılan, ikinci bir yönden ise tasvir fiili yapısındaki asıl fiile belli bir aracı ile eklenerek ona soyut dil bilgisel anlam yükleyen çeşitli (30 kadar) fiiller girer. Bu şekildeki tam yardımcı fiiller şunlardır: *al* (al-), *bar* (git-), *ber* (ver-), *basta* (başla-), *bağ* (bak-), *bol* (ol-), *bit* (bit-), *jatır* (yat-), *jür* (yürü), *jönel* (acele ile çıkıp git-), *jiber* (gönder-), *ket* (git-), *kör* (gör-), *kal* (kal-), *kara* (bak-), *koy* (bırak-), *sal* (koy-), *tasta* (bırak-), *tur* (dur-, yaşa-), *otur* (otur-), *öt* (geç-), *şık* (çık-), *de* (söyle-), *kıl* (yap-, kıl-), *et* (yap-).”⁴¹ Bazı kitaplarda tasviri fiillerin sayısı 34 bazılarında ise 38 olarak verilmiştir.

Iskakov, tasvir fiillerinin cümlede kullanılış amaçlarına göre çeşitli anlamları olduğunu belirtmiştir.⁴²

1. Yazar *-p al* yapısının asıl fiile; öznenin başka işi bırakarak ya da başka işe başlamayarak bu hareketi öncelikle kendisi için, kendi amacı için tatbik etmek, kendi için yapmayı istemek anlamları kattığını belirtmiştir. *Körüp aldı* (gördü), *julıp aldı* (çekip aldı).

---

⁴¹ Iskakov, *Kazirgi Kazak*, s.246-247.

⁴² B.K., Momnova ve J.B. Satkenova, *Kazak Tilinin Morfologiyası*, (Almatı: Al- Farabi Üniversitesi, 2014), s. 138.

2. Eserde *-p bar* yapısının asıl fiile hareketin yavaş yavaş ya da hızlı bir şekilde geliştiğini / azaldığını bildiren anlam yüklediği belirtilmiştir. *Ketip baradı* (gider, yavaşça gider), *köşip baradı* (yavaşça göçüyor).

3. *-p ber* yapısının asıl fiile işi başka insan için yapma gibi bir anlam kattığı belirtilmiştir. *Jazıp ber* (“başkası için” yaz-), *körüp ber* (gör-), *şemiş ber* (“başkası için” çöz-), *tüsindirip ber* (“başkası için” izah et-).

4. Yazar *-p kel* yapısının fiile, hareketin yavaş yavaş geliştiğini bildiren bir anlam yüklediğini belirtmiştir. *Ösip keledi* (“yıldan yıla” büyüyor), *körkeyip keledi* (“zamanla” güzelleşiyor).

5. Yazar *-p kal* yapısının asıl fiile, hareketin birden başka bir duruma (hareketliden durağana) geçtiğini bildiren anlam kattığını belirtilmiştir. *Jatıp kaldı* (yattı), *uyıktap kaldı* (uyuyakaldı).

6. *-p sal* asıl fiile hareketin çekinmeden yapıldığını bildiren anlam katar. *Aytıp saldı* (“çekinmeden” söyledi), *surıp saldı* (“çekinmeden” sordu).

7. Yazar *-p ket* yapısının asıl fiile hareketin birden başka bir duruma geçtiğini bildiren anlam yüklediğini belirtmiştir. *Kalgıp ketti* (birden kalkıp gitti), *şöldep ketti* (birden susadı).

8. *-p kör* yapısının asıl fiile, hareketi dikkat ederek işlemek, bakmak anlamları yüklediği ifade edilmiştir. *Aşıp kör* (açıp bak-), *aytıp kör* (söyleyip gör-).

9. Eserde *-p koy* yapısının asıl fiile hareketin neticesini bekleyerek bitirme, gerçekleştirme anlamı kattığı ifade edilmiştir. *Aytıp koy* (söyle-), *körüp koy* (gör), *jazıp koy* (yaz).

10. Yazar *-p tasta* yapısının asıl fiile bir hareketi, bir işi isteyerek, gayret sarfederek tereddüt etmeden hemen yapma anlamı eklediğini belirtmiştir. *Jazıp tasta* (gayret ederek yaz-), *okıp tasta* (tereddüt etmeden oku-).

11. Eserde *-p tüs* yapısının asıl fiile hareketi acilen yapma anlamı eklediği belirtilmiştir. *Sekirip tüsti* (“aniden” sıçradı.), *ıtkıp tüsti* (“aniden” atıldı).

12. *-p şık* yapısının asıl fiile hareketi sonuna kadar yapma anlamı yüklediği belirtilmiştir. *Aytıp şık* (“sonuna kadar” söyle-), *okıp şık* (“sonuna kadar” oku-), *körip şık* (“sonuna kadar” gör-).

15. *-p bak* yapısının asıl fiile hareketi iyi niyetle, dikkatle yapma anlamı kattığını belirtmiştir. *Aytıp bak* (“dikkatlice” söyle-), *körip bak* (“dikkatlice” bak-).

16. Eserde *-p bit* yapısının asıl fiile hareketi bir noktada bitirme anlamı eklediği ifade edilmiştir. *Aytıp bit* (söyleyip bitir-), *jazıp bit* (yazıp bitir-).

17. *-p jiber* yapısının asıl fiile hareketi birden yapma anlamı eklediği belirtilmiştir. *Aytıp jiber* (söyleyiver-), *alıp jiber* (aliver-), *jılap jiberdi* (ağlayıverdi).

18. *-p kara* yapısının asıl fiile, hareketi yapıp görmek anlamı yüklediği belirtilmiştir. “Bununla birlikte belli bir vurgu ile söylenerek sinirlenme, gözdağı verme anlamları da bildirir. *Aytıp kara* (söyle de gör), *okıp kara* (oku da gör), *barıp kara* (bak da gör).⁴³

Zaman, görünüş ve kip/kiplik yalnızca Türkçe için değil birçok yabancı dil için de tam çözümlenememiş, ayrıntıları oluşturulmamış bir konudur.

Dil biliminde zaman konusu ikiye ayrılmıştır: Birincisi yaşanan gerçek zaman (time) olup başlangıcı ve sonu belirsizdir, İkincisi ise fiil zamanı (tense) olarak

⁴³ Ahmedi Iskakov, *Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya*, (Almatı: Ana Tili Yayınları,1991), s. 211- 213.

adlandırılan; yani gerçek zamanın insan zihninde oluşumunun dile yansması sonucu ortaya çıkan dil bilgisi sınıflamasıdır.

Binnick'e göre fiiller hakkındaki gerçek zaman ve fiil zamanı düşüncesi Plato ve Aristo'ya yani Eski Yunan'a kadar gider.⁴⁴

2.1.2 Fiilde Zaman

Fiilde zamankonuşma anıyla bağlantılı olarak bir vakanın ya da durumun gerçek zamana yerleşmesidir. Türkçede fiil zamanı fiile eklenen ve dil bilgisi kitaplarında zaman ekleri olarak geçen -DI, -mİş, -(I)yor, -mAktA, -mAdA, -AcAK ve -Ar/İr ekleri tarafından verilir. Fiil zamanı, gerçek zamanda gerçekleşen vakanın ya da durumun başı ve sonu belli olmayan zaman çizgisinin neresinde gerçekleştiğini bildiren bir dil bilgisi sınıfıdır.

Comrie, fiil zamanının her dilde olmamasına rağmen bütün kültürlerin gerçek zamanı bir biçimde kavramlaştırdıklarını belirtmektedir. Yerleşmiş olarak bir dilin fiil zamanına sahip olmaması (non-tenses), o dilin geçmiş, şimdi ve gelecek kavramlarına sahip olmadığı anlamına gelmemektedir. Bütün diller gerçek zamanı kullanma yollarına sahip olup bunu farklı biçimlerde dile yansıtırlar.⁴⁵

Fiil zamanı ve gerçek zaman birbirine karıştırılır. Fiil zamanı dil bilgisine ait bir yapıdır. Gerçek zaman ise konuşma zamanına göre göreceli olarak bir vaka veya şartın gerçekleştiği zamana atıfta bulunur. Türkçede zaman kavramı ise yabancı dillerin dillerden farklı olarak geçmiş, şimdi ve gelecek sınıflandırmasına ek olarak geniş

⁴⁴ Ahmet Benzer, "Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), s. 70.

⁴⁵ Benzer, "Fiilde Zaman", s. 75.

zaman dilimini de bu sınıflandırmaya eklenmiştir. Bu ayırım eski dil bilgisi kitaplarında yoktur. Örneğin Bergamalı Kadri (1530) ve Şemseddin Sami (1892)'nin dil bilgisi kitaplarında zaman; geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üçlü ayırma tutulmuştur.

Ercilasun'a göre adlandırmada her görev için ayrı bir ad verilmemelidir. Uzun Türk dil bilgisi kitaplarındaki fiil zamanlarının bölümlenmesinde kullanılan adlandırmalara karşı çıkmıştır.⁴⁶

2.1.3 Görünüş

Türkçede görünüş kavramı tam olarak bilinmemektedir. Türkçede zaman kayması, anlam değişimleri gibi birçok dil özelliği görünüşe atfedilmiştir. Dilaçar'ın kılınış şeklinde Türkçeye aktardığı Almanca aktionsart/ aktionsarten terimi ilk defa Agrell tarafından 1908'de "aspeckt"le eş anlamlı kullanılmıştır. Batı dillerindeki aspect /aspekt kavramı 1830 yılında Gretsch'in bir yıl önce yazdığı Rusça eserinin Fransızca tercümesinde Rusçadaki "vid" teriminin karşılığı olarak kullanılmış ve terim Fransızcadan diğer Batı dillerine geçmiştir.⁴⁷

Görünüş adlandırması ilk defa ilk çağda kullanılmıştır. Görünüşe ait ayrımlar ise Yunan ve Roma felsefecilerine kadar dayanır. Romalı yazar Marcus Terentius Varro (MÖ. 116 – MÖ. 27) ise Latince bitmemişliği bir vaka ya da durumun tamamlanmamış olması olarak tanımlar. Bununla birlikte görünüş çalışmalarındaki

---

⁴⁶ Nadir Engin Uzun, *Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, (Ankara, 1998), s. 122.

⁴⁷ Eyüp Bacanlı, *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014), s. 28.

ayrılar uzun zamandır bilinmesine rağmen görünüş adlandırması çok sonra ortaya çıkmıştır.⁴⁸

Lyons görünüş adlandırmasının önceleri Rusça ve öteki Slav dillerinde fiil çekiminde bitmişlik ve bitmemişlik ayrımını anlatmak için kullanıldığını ifade eder.

Smith, görünüşü iki birleşen kuramı adı altında dil bilgisine ve sözlüğe dayalı olarak ikiye ayırmıştır. Dil bilgisine dayalı görünüşü bitmişlik, bitmemişlik ve yansız olarak üçe; sözlüğe dayalı görünüşü de durum, etkinlik, tamamlanma, başarma ve de kendisinin eklediği ani (semelfactive) durum türü ile beşe ayırmıştır.⁴⁹

Kornfilt'e göre Türkçe fiil zaman eklerinin çoğu aynı zamanda görünüşe ait göreve sahiptir. Bazıları aynı zamanda kip[lik] olarak işaretlenir. Bu çiftli ya da üçlü görev Türkçenin en tipik özelliklerinden biridir.⁵⁰

2.1.4 Kip

Kip konusu Türkçede bazı çalışmalarda zamanla eş değerde tutulmuş (örn. geçmiş zaman kipi kullanımlarıyla) bazı çalışmalarda ise hem zaman hem de kiplik arasında belirsiz biçimde yer almıştır. Dilaçar'a göre zaman kipi biçimindeki adlandırmalar yanlıştır; çünkü kip'in zaman'la hiç ilgisi yoktur; kip, yalnız ruh durumunu, zaman da yalnızca zamanı, vakti anlatır. Buna göre kipi belli bir eke bağlı bulunması mecburiyeti düşünülemez. Kip, çeşitli eklerle de yapılabilir,

---

⁴⁸ Ahmet Benzer, "Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), s. 104.

⁴⁹ Benzer, "Fiilde Zaman", s. 108.

⁵⁰ Benzer, "Fiilde Zaman", s. 176.

önemli olan ruh durumunun her hangi bir anlatım kalıbına girerek belirtilmesidir.⁵¹ Kiplerin sayısı ise ruh durumlarının sayısı kadardır; yani beş veya onla sınırlandırılmamaktadır.⁵²

Kip ve kiplik adlandırmaları sık sık birbirine karıştırılır. Bybee ve Fleischman'e göre kip, fiillerin biçime dayalı olarak dil bilgisi sınıflandırmasına göndermede bulunur. Bu sınıflama içerisindeki eklerin görevleri gösterici (indicative), istek kipi, mecburiyet (imperative), soru sorma (interrogative) ve dilek (optative) gibidir. Kiplik ise dilleri açıklayan ve anlamın öğelerine ait olan anlama dayalı etki alanı biçiminde tanımlanır.⁵³

Türkçede kip (mood) ve kiplik (modality) arasında bir ayrım yapılmamıştır. İki farklı kullanım da yalnızca kip olarak adlandırılmıştır. Birinci kullanımda ise çekim sırasında, konuşucunun tutumunu, yani salt bildirmeyle mi yetindiğini yoksa bir yorumda mı bulunduğunu; istek, dilek, şart, gereklilik, emir mi anlattığını gösteren anlatım biçimlerine kip adı verilir.⁵⁴ İkinci kullanımda fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişiye özel duyguları, niyeti, isteği belirten dil bilgisine ait bir sınıftır.

---

⁵¹ Agop Dilaçar, Aspect, *Türk Ansiklopedisi*, Türk Ansiklopedisi, (İstanbul: MEB Yayınevi, 1971). s. 271.

⁵² Ahmet Benzer, "Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), s. 179.

⁵³ Ahmet Benzer, "Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008, s. 180.

⁵⁴ Ahmet Benzer, "Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), s.180.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAZAK TÜRKÇESİ, ÖZBEK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KİŞİ EKLERİ

Çekimli bir fiilde kip ve zaman kavramlarının yanı sıra kişi ögesi de bulunur. Cümlede, fiile ilave edilen kişi eki sayesinde, zamir olmadan da, söz konusu fiilin faili bu ekler sayesinde belli olur. Kişi ekleri yüklemle özne ile ilişkisini tayin eder. Çekimli bir fiilde, fiili üzerine alan teklik ve çokluk olmak üzere 3 temel kişi eki kategorisi vardır.

1. Kişi söyleyen(ler)
2. Kişi dinleyen(ler)
3. Kişi kendisinden söz edilen(ler)

Türk dilinin fiil çekimlerinde yer alan kişi eklerini bazı gramerciler 3 gruba bazı gramerciler ise emir ve istek kipleri üzerine gelen kişi eklerini de ayırarak dört gruba ayırmaktadırlar.

Kişi eklerinin Türk gramercileri tarafından üç tipe ayrılması daha yaygın görülen bir uygulamadır.

- a. I. tip kişi ekleri (zamir kökenli),
- b. II. tip kişi ekleri (iyelik kökenli),
- c. III. tip kişi ekleri (emir-istek çekiminde kullanılanlar)

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de üç tür kişi eki vardır. Bunlardan birincisi, zamir kökenli kişi ekleridir. Bu birinci tip kişi ekleri Kazak

Türkçesinde -DI görülen geçmiş zaman ve –SA şart ekinin dışındaki bütün fiil çekim eklerinden sonra kullanılır.

I. Tip Kişi Ekleri				
Kişi		Ekler	Örnekler	
T E K İ L	1	Men	-mın, -min, -bın -bin, -pın, -pin	köremın, bara jadırın, kelgenmın, jazıppın
	2	Sen	-sıñ, -siñ	köresiñ, bara jadırısñ, kelgensıñ, jazıpsıñ
		Siz	-sız, -siz	köresiz, bara jadırısız, kelgensiz, jazıpsız
	3	Ol	ø	köredi, bara jadır, kelgen, jazıptı
Ç O Ğ U L	1	Biz	-mız, -miz, -bız, - biz, -pız, -piz	köremiz, bara jadırımız, kelgenbiz, jazıppız
	2	Sender	-sıñdar, -siñder	köresiñder, bara jadırısñdar, kelgensıñder, jazıpsıñdar
		Sizder	-sızdar, -sizder	köresizder, bara jadırısızdar, kelgensizder, jazıpsızdar
	3	Olar	ø	köredi, bara jadır, kelgen, jazıptı

Tablo 1 (Kazak Türkçesinde I. Tip Kişi Ekleri)

Birinci tipte 1. teklik kişi ekleri, ünlüler ve l,r,w,y,n,ñ,m tonlu ünsüzleriyle biten yapılardan sonra –mın, -min; z,j tonlu ünsüzleriyle biten yapılardan sonra –bın, -bin; tonsuz ünsüzlerle biten yapılardan sonra –pın, -pin; 2.teklik kişi ekleri, -sıñ, -siñ,; -sız, -siz(saygı); 1.çokluk kişi ekleri, ünlüler ve l,r,w,y tonlu ünsüzleriyle biten yapılardan sonra –bız, -biz; tonsuz ünsüzlerle biten yapılardan sonra –pız, -piz; 2. çokluk kişi ekleri, -sıñdar, -siñder; sızdar, -sizder (saygı)'dır. Bu tipte 3. teklik ve çokluk kişi eksizdir.

I. Tip Kişi Ekleri				
Kişi		Ekler	Örnekler	
T E K İ L	1	Men	-män; (az. –m, -äm	kelyäpmän, kütibmän
	2	Sen	-sän (nz. –siz, az. – sänlär)	kelyäpsän, kütibsän
	3	U	-Ø, -dir, -di-, -ti	kelyäp, kütibdi
Ç O Ğ U L	1	Biz,	-miz	kelyäpmiz, kütibimiz
	2	Siz	-siz, (az. –sizlär)	kelyäpsiz, kütibsiz
	3	Ulär	-ø, -lär, -ş-	kelyäplär, kütibdi

Tablo 2 (Özbek Türkçesinde I. Tip Kişi Ekleri)

2. ve 3. çokluk şahıs ekleri nezaket için teklik şahıslarda da kullanılır. Tam nezaket ifadesi olmasa da ona yakın bir anlamda 2. teklik şahsı vurgulayarak belirtir. 2. çokluk şahısta görülen –sizlär şekli ise anlamı pekiştirir.

Sonradan eklenmiş bazı kip eklerinin bünyesindeki tur- fiilinin kalıntısı da 3. şahsı ifade eder hüviyete bürünmüştür. Bu şekilleri üçüncü şahıs eki olarak da almak mümkündür; kel-ib-di “gelmiş”, kel-ä-di “gelecek”, kel-yäp-ti “geliyor”.

3. çokluk şahıs çekiminde bazen –lär eki yerine –ş- fiilden fiil yapma eki, çokluk anlamı verecek şekilde kullanılır kel-iş-ib-di “gelmişler”, kel-iş-mâqdä “gelmekteler”.

I. Tip Kişi Ekleri				
Kişi		Ekler	Örnekler	
T E K İ L	1	Ben	-Im / -Um	almışım geleceğim
	2	Sen	-sIn / -sUn	almışsın, geleceksin
	3	O	ø	almış, gelecek
Ç O Ğ U L	1	Biz	-Iz / -Uz	almışız, geleceğiz
	2	Siz	-sInIz / -sUnUz	almışsınız, geleceksiniz
	3	Onlar	-IAr	almış(lar), gelecek(ler)

Tablo 3 (Türkiye Türkçesinde 1. Tip Kişi Ekleri)

Bu ekler şahıs zamirlerinin zamanla ekleşmesiyle oluşmuş şahıs ekleridir. Duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, gereklilik ve istek kiplerinin çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır.

II. Tip Kişi Ekleri				
Kişi		Ekler	Örnekler	
T E K İ L	1	Men	-m	barsam, kelsem, kördim, jazdım
	2	Sen	-ñ	barsañ, kelseñ, kördiñ, jazdıñ
		Siz	-ñız, -ñiz	barsañız, kelseñiz, kördiñiz, jazdıñız
	3	Ol	ø	barsa, kelse, kördi, jazdı
Ç O Ğ U L	1	Biz	-k, -q	barsaq, kelsek, kördik, jazdıq
	2	Sender	-ñdar, -ñder	Barsañdar, kelseñder, kördiñder, jazdıñdar
		Sizder	-ñızdar, ñizder	barsañızdar, kelseñizder, kördiñizder, jazdıñızdar
	3	Olar	ø	barsa, kelse, kördi, jazdı

Tablo 4 (Kazak Türkçesinde II. Tip Kişi Ekleri)

İkinci tip kişi ekleri, iyelik kökenli kişi ekleridir ve bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de yalnız –DI görülen geçmiş zaman ve –SA şart ekinden sonra kullanılır. İkinci tipte 1. Teklik kişi eki, -m; 2.teklik kişi ekleri, -ñ; -ñız, -ñiz (saygı); 1. Çokluk kişi ekleri, -q, -k; 2. Çokluk kişi ekleri, -ñdar, -ñder; -ñızdar, -ñizder (saygı)'dır. Bu tipte teklik ve çokluk kişi eksizdir.

II. Tip Kişi Ekleri				
Kişi		Ekler		Örnekler
T E K İ L	1	Men	-(i)m	kelişim keräk, kütişim keräk
	2	Sen	-(i)ng	kelişing keräk, kütişing keräk
		Siz (.nz)	nz, -ngiz	kelişingiz keräk, kütişingiz keräk
3	U	Ø, (nz. -lär)	kelişi keräk, kütişi keräk	
Ç O Ğ U L	1	Biz, bizlär	-k	kelişik keräk, kütişik keräk
	2	Siz(nz.)	-(i)ngiz	kelişingiz keräk, kütişingiz keräk
		sizlär(nz.) senlär	(az. -ngizlär, - nglär, -läring, - läringiz)	kelişläring keräk, kütişläring keräk
3	ulär	-lär	kelişiläri keräk, kütişläräri keräk	

Tablo 5 (Özbek Türkçesinde II. Tip Kişi Ekleri)

2. tip şahıs ekleri görülen geçmiş zaman ve şart çekiminde kullanılır. Gereklilik kipi çekiminde doğrudan iyelik eklerinin kullanılması söz konusudur. (kelişimiz keräk vb.)

2. tip şahıs eklerinde nezaket ifadesi olarak 2. ve 3. çokluk şahıs ekleri teklik şahıs yerine kullanılır. 2. çokluk şahıs ekinin çokluk eki ile genişlemiş şekilleri de vardır. Bu şekiller yaygın değildir.(-ngiz, -ngizlär, -nglär, -läring, -läring. -läringiz.)

Çokluk üçüncü şahısta –lär eki yerine –ş- fiilden fiil yapma ekini çokluk anlamı verecek şekilde de kullanılabilir. (kel-iş-sä “gelseler”, kel-iş-di “geldiler”.)

II. Tip Kişi Ekleri				
Kişi		Ekler		Örnekler
T E K İ L	1	Ben	-m	geldim, aldım
	2	Sen	-n	geldin, aldın
	3	O	ø	geldi, aldı
Ç O Ğ U L	1	Biz	-k	geldik, aldık
	2	Siz	-nİz /- nUz	geldiniz, aldınız
	3	Onlar	-lAr	geldi(ler), aldı(lar)

Tablo 6 (Türkiye Türkçesinde II. Tip Kişi Ekleri)

Bu ekler aslında birer iyelik eki iken zamanla fiil çekimlerinde şahıs gösteren ekler olarak da kullanılmışlardır.

Birinci şahıs çokluk çekimindeki -k sesi aslında bir iyelik eki değildir. Türkçenin tarihi devirlerinde bu şahıs için -mİz eki kullanıldığı halde zamanla diğer bir geçmiş zaman eki olan ve bütün şahıslarla çekime giren -dUk çokluk birinci şahıs ekindeki -k'nin bulaşma (contamination) yoluyla -DI geçmiş zaman kipine aktarılması, -k'yı çokluk çekiminde şahıs eki durumuna getirmiştir. Görülen geçmiş zaman ve şart kipleri çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.⁵⁵

III. Tip Kişi Ekleri				
Kişi		Ekler		Örnekler
T E K L İ K	1	Men	-ayın, -eyin, -yım, -yin	barayın, keleyin, köreyin, jazayın, qarayın
	2	Sen	ø	bar, kel, kör, jaz, qara
		Siz	-ñız, -ñiz	barıñız, keliñiz, köriñiz, jazıñız,
3	Ol	-sın, -sin	barsın, kelsin, körsin, jazsın, qarasın	
Ç O Ğ U L	1	Biz	-ayıq, -eyik, -yıq, -yik	barayıq, keleyik, köreyik, jazayıq, qarayıq
	2	Sender	-ñdar, -ñder	barıñdar, keliñder, köriñder, jazıñdar, qarañdar
		Sizder	-ñızdar, -ñizder	barıñızdar, keliñizder, köriñizder, jazıñızdar, qarañızdar
3	Olar	-sın, -sin	barsın, kelsin, körsin, jazsın, qarasın	

Tablo 7 (Kazak Türkçesinde III. Tip Kişi Ekleri)

⁵⁵ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009), s. 571.

Üçüncü tip kişi ekleri ise, tasarlama kipleri adı altında da incelediğimiz emir ekleridir ve bu ekler kişi ekinin işlevini de görürler. Buna göre 1. teklik kişi eki, -ayın, -eyin, -yın, -yin; 2. teklik kişi(siz) eki; -ñız, -ñiz; 3. teklik kişi ekleri, -sın; -sin; 1. çokluk kişi ekleri –ayıq, -eyik, -yıq, -yık; 2. çokluk kişi ekleri; -ñdar, -ñder; -ñızdar, -ñizder (saygı); 3. çokluk kişi ekleri, -sın, -sin şeklindedir. Bu tipte de 2. teklik kişi (sen) genellikle eksiz olup, seyrek olarak Eski Türkçenin –ğıl, -ğil ekinin uzantısı olan –ğın, -gin, -qın, -kin de bu görevde kullanılmaktadır.

III. Tip Kişi Ekleri				
Kişi			Ekler	Örnekler
T E K İ L	1	Men	-äy	tilä-y(in). küt-ä(in)
	2	Sen Siz	-ø, -gin	tilä-(gin). küt-(gin)
	3	U	-sin	tilä-sin. kütsin-
Ç O Ğ U L	1	Biz	-äylik	tilä-ylik. küt-äylik
	2	Siz / Sizlär Senlär	-(i)ngiz	tilä-ng(iz). küt-ing(iz)
	3	Ulär	-sinlär	tilä-sinlär. küt-sinlär

Tablo 8 (Özbek Türkçesinde III. Tip Kişi Ekleri)

3. tipte her şahıs için farklı bir ek vardır. Teklik birinci şahısta –äy ekinin yanısıra, arkaik olarak –äyin eki de kullanılır. Teklik ikinci şahısta eksiz veya –gin ekli çekim yapılır. Nadiren –gil ekli örneklere de rastlanılır. Nezaket için çokluk ikinci şahıs ekleri de kullanılabilir. Teklik üçüncü şahıs hep –sin şeklindedir. Çokluk birinci şahıs –äylik şeklindedir. Çokluk ikinci şahıs çekiminde –ng, -ngiz, -nglär, -ngizlär ekleri kullanılır. Çokluk 3. şahısta –sinlär eki daha çok kullanılır. Bazen –iş-sin şekline de rastlanır.

III. Tip Kişi Ekleri				
Kişi			Ekler	Örnekler
Tekil	1	Ben	-ayım	Alayım, vereyim
	2	Sen	-ø	Al, ver
	3	O	-sın	Alsın, versin
Çoğul	1	Biz	-alım	Alalım, verelim
	2	Siz	-ın	Alın, verin
	3	Onlar	-sınlar	Alsınlar versinler

Tablo 9 (Türkiye Türkçesinde III. Tip Kişi Ekleri)

Emir kipinde, kip ekleri ile şahıs ekleri iç içe girmiştir. Fiil kök ve gövdesine getirilen kip eki aynı zaman da şahsı da karşılar. Bu nedenle kip eklerinden sonra ayrıca şahıs eki gelmez. Bu tipte her şahıs için ayrı bir emir eki vardır. Emir kipi bölümünde ekler detaylı bir şekilde verilmiştir.

Türk yazı dillerine bakılacak olursa bir yazı dilinde belli bir zaman ve kip eki için zamir kökenli kişi ekleri kullanılıyorken aynı zaman ve kip eki için iyelik kökenli kişi eklerinin kullanıldığı görülebilir. Ancak emir kökenli kişi ekleri Türk yazı dillerinin hiçbirinde emir kipi dışında kullanılmamaktadır.⁵⁶

⁵⁶ Marhabat Tomanov, *Kazak Dilinin Tarihi Grameri*, (Almatı: Mektep Yayınları, 1981), s.115.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BASİT ÇEKİM

4.1.1. Geçmiş Zaman Kipleri

Bu kip Eski Türkçede –dı / -di, -tı / -ti eklerinin iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesinin dışında, az kullanılan ve kitabelerde kullanılmayan –yuq / -yük eki ile yapılmaktadır. (Aştı, indi, qarıyuq biz “ihtiyarladık.”)⁵⁷ İyelik kökenli şahıs eklerinin yanında çokluk birinci şahısta önceleri –q / -k yerine –mız /-miz eki kullanılmaktaydı. “indik < indimiz”

Eski Türkçede bir dönem –duq /-dük sıfat-fiil eki de görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılmıştır. –duq / -dük ekinin Oğuzların bir bölümü tarafından benimsendiği sanılmaktadır. (qurduq “kurduk, kurdum.”)⁵⁸

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman -DI, -DU ekleriyle yapılır. Şahısların gösterilmesinde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. (“aldum –aldım”, “çızmadım-yazmadım”)⁵⁹

Karahanlı Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi, -dı, / -di, -du/-dü, -tı/-ti, -tu/-tü ekleri ile yapılmaktadır. Çekim yapılırken iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Karahanlı Türkçesi’nde teklik üçüncü şahıs çekiminde sadece –dı/-di, -tı/-ti ekleri kullanılır. (bilmedim, boldıñ, sewdük, bardılar)⁶⁰

⁵⁷ Rıdvan Öztürk, *Özbek ve Uygur Türkçelerinde Fiil*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997) s. 140.

⁵⁸ Öztürk, *Fiil*, s.140.

⁵⁹ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 198.

⁶⁰ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 184-185.

Çağatay Türkçesinde de görülen geçmiş zaman ekleri, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girer. (Aldım, aldın, aldı, alduç, aldınız, aldılar)⁶¹

Öğrenilen geçmiş zaman Eski Türkçede –miş/-miş; n ağzında bazen –maş /-mâş; yuvarlak ünlülerden sonra nadir olarak –muş /-müş ekleri ile kullanılmıştır. “yaratmış.” Karahanlı Türkçesinde –miş/-miş ekleri zamir kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir. (Beklemiş sen “beklemişsin”, götürmüş “götürmüş”)⁶². Harezmi Türkçesinde –miş /-miş, bolmuş men “olmuşum”⁶³ ve Çağatay Türkçesinde –miş eki zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. (Bolmuş biz “olmuşuz”)⁶⁴

Kıpçak Türkçesinde duyulan geçmiş zaman üç şekilde ifade edilir: -miş, -p + şahıs zamiri, -pTUr, -p turur ve – Gan.

-miş: “kelmiş men- gelmişim”, “ayıtmışlar- söylemişler”, “kılmışlar- yapmışlar”, “kelmiş biz- gelmişiz”.⁶⁵

-p, -ptIr, -ptUr, -p turur:

-p : “umsanıp men- güvenmişim”, “bolup men-olmuşum”, “körüp men- görmüşüm”.⁶⁶

-ptIr, -ptUr men: “keliptir men- gelmişim”, “turuptur men- durmuşum”, “ketiptir men- gitmişim”.⁶⁷

⁶¹ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 114-115.

⁶² Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 81.

⁶³ Necmettin Hacıeminoğlu, *Yapı Bakımından Fiiller*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 186.

⁶⁴ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 46.

⁶⁵ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 208.

⁶⁶ Güner, *Kıpçak Türkçesi*, s. 210.

⁶⁷ Güner, *Kıpçak Türkçesi*, s. 211.

-p turur men: “beslenip turur men- beslenmişim”.⁶⁸

-GAn: “işlegen edi- yapmıştı”, “yazgandır- yazmıştır”.⁶⁹

Geçmiş zaman kavramı dil bilgisi kitaplarında görülen geçmiş zaman, kesin geçmiş zaman, asıl geçmiş zaman, belirli geçmiş zaman gibi adlarla işlenmiştir. Adlandırmalardaki bu tutarsızlık çeşitli yazarlarca da eleştirilmiştir.⁷⁰

Serebrenikov’a göre Türk yazı dillerinde belirli geçmiş zaman düzenli değildir ve çeşitli modeller ile çeşitli karakterler kazandığını görmek kolaydır.⁷¹

I. Tip Geçmiş Zaman Kipi

Bu kip Türkiye Türkçesinde görülen geçmiş zaman, Özbek Türkçesinde (anıq ötgän zâmân), Kazak Türkçesinde (jedel ötken şaq), olarak adlandırılır.

Tür.	-DI (-dı, -di, -du, -dü,-tı,-ti,-tu,-tü)
Özb.	-di
Kaz.	-DI (-dı,-di,-tı,-ti)

Tablo 10 (1. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Türkiye Türkçesinde görülen geçmiş zaman, şu şekilde çekimlenir:

Bildim, bildin, bildi, bildik, bildiniz, bildi(ler)

Geldim, geldin, geldi, geldik, geldiniz, geldi(ler)

Türkiye Türkçesi’nde bu ek kalınlık- incelik uyumuna uyar. (verdi, bildi, oldu, yaptı)

⁶⁸ Güner, *Kıpçak Türkçesi*, s. 211.

⁶⁹ Güner, *Kıpçak Türkçesi*, s. 213.

⁷⁰ Mustafa Uğurlu, Türkiye Türkçesinde “Bakış”, *Türk Dili El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2003), s. 247.

⁷¹ Boris Aleksandroviç Serebrenikov ve, Ninel Zeynalova Hacıyeva, *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, (Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları), s.162.

Düz ünlülü fiillerden sonra ekin düz ünlülü şekli kullanılır. (aldı, sevdi, aldı, vurdu)

Yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü yuvarlaktır. (vuruldu, okudu, gördü, soldu)

Ek tonlu ve tonsuz uyumuna uyar. (aldı, başladı, tuttu, döktü)⁷²

Bir zaman her şeyi unutup karıncalara **daldı**. Ve birden aklına gelince **sıçradı**. Sağa **saptı**. Biraz sonra da dikenlikten **çıktı**. (Cilt 1, s.12.)

Başını kaldırınca sakallı, avlunun ortasında, dikilmiş kalmış bir karartı **gördü**. Karartı kendisine doğru bir iki adım attı **durdu**. Adam **aldırmadı**. İşine **daldı**. (Cilt 1, s.14)

Çocuk, ocağın soluna, duvara iyice **yapıştı**, **büzüldü**. Çocuğun kocaman bir başı **vardı**. (Cilt 1, s.15)

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman (Yäqın (änık) ötgän zaman) şu şekilde çekimlenir:

Boldim, boldiñ, boldi, boldik, boldiñiz(lär) / boldiñlär, boldilär /bolişdi

âçdim, âçding, âçdi, âçdik, âçdingiz, âçdilär,

Ek, alınlık-incelik uyumuna uymaz. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. (aldi, boldi)

Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü düzdür. (aldi, boldi, tökdi)

Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ekin d'li şekli kullanılır.⁷³

⁷² Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 1.

⁷³ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 5.

Bizga tanish hujra ko‘rsatilishi bilan ular shu tomonga qarab **yurdilar**. S.2 “Bize

hücremiz gösterildiği zaman onlar bu tarafa doğru yürüdüler.”

Ular hujraga kelib **kirdilar**. Otabek kelguchilarni ulug‘lab **qarshiladi**. “Onlar odaya girdiler. Otabek gelenleri hoş karşıladı.”

— Bizni kechirasiz, bek aka, — deb Rahmat uzr **aytdi**, — vaqtsiz kelib sizni **tinchsizladik**. Otabek ularga yuqoridan joy ko‘rsatar ekan, yoqim-liq bir vaziyatda: “ Afedersiniz bey ağa. diyip özür **diledi**. Zamansız gelip sizi rahatsız **ettik**. Otabek onlara yukarıdan yer gösterdiğinde güzel bir şekilde :”

— **Tinchsizlamadingizlar**, bil’aks quvontirdingiz-lar,— **dedi**, — shahringizga birinchi martaba kelishim bo‘l-g‘ani uchun tanishsizliq, yolg‘izliq meni juda zeriktirgan edi. “Rahatsız etmediniz. Aksine sevindirdiniz dedi. Şehrinize ilk defa geldiğim için yabancılık ve yalnızlık çekmişim.”

Shu orada hujraga bir chol kirib ul ham mehmonlar bilan so‘rashib **chiqdi**. S.2 “Bu sırada odaya bir ihtiyar girip o da misafirlerle selamlaşip çıktı.”

Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zaman (jedel ötken şaq) şu şekilde çekimlenir:

aştım, aştın, aştınız, aştı, aştıq, aştırdar /aştınızdar, aştı

Ek kalınlık – incelik uyumuna uyar.(aldı, bastadı, küldi)

Ek ünlüsü bütün fiillerden sonra düzdür. (aldı, bildi, boldi)

Ek tonlu-tonsuz uyumuna uyar. (küldi, tarttı)⁷⁴

Biraq bul jastardiñ ayrılar şağı **jaqındadı**. (365/II) “Fakat bu gençlerin ayrılma zamanı yaklaştı.”

Arada birtalay uwaqıt **ötti**. (274/II) “Aradan bir hayli zaman geçti.”

Osı künder bāri **söndi** de, bir quwıs qana öli dünyeye **qaldı**. (434) “Bugünlerde hepsi söndü, sadece içi boş ve ölü dünya kaldı.”

⁷⁴ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 12-13.

Qısqa tıyıp aytqan jawabı: “Bıyılğı jılı şawıp **qoydım**. Şapqan şöpti Jigitekke berip, kişireyetin jazıǵım joq. Kelesi jılı söylesermiz. (60/II) “Kısaca söylediǵi cevabı: “Bu sene biçtim. Biçtiǵım otu Jigitek’e verip küçük düşecek günahım yok. Seneye konuşuruz.”

Buzıq emes. Aytqanıñ ras! - dep, Abay men Erbol qatar **qostadı**. - Endeşe solardıñ tobında bolmay, ketkende birge ketpey, men ne sandalıp **jürdim**... dep, Bazaralı toqırıp **qaldı**. (273/3) “Abay ve Erbol: “Bozguncu deşil. Söylediǵin gerçek!” diye birlikte katıldılar. Bazaralı: “Ben de o zaman onların arasında olmayıp, gittiklerinde birlikte gitmeyip niçin avare avare dolaştım...” diye durakladı.”

Jaña at qoyamız. Onı däl osı arada sen **taptıñ**. Şükiman atı qalsın, şın atı “Äygerim!” Äygerim boladı! (312) “Yeni ad vereceǵiz. Onu tam bu sırada sen buldun. Şükiman adı kalsın, gerçek ismi “Äygerim!” Äygerim olacak!”

Atqosşılarınıñ birewimen Satay tildesken eken: “Böjeyler Qunanbaydıñ üstinen arız aytqalı duwanǵa - Qarqaralıǵa ketip baradı. Mina atasınıñ basına ädeyi kep, quran oqıp **attandı**” **depti**. (74/18) “Satay, seyislerinin biriyle konuşmuş: Böjeyler Qunanbay’ı şikâyet etmek için Qarqaralı bölgesine gidiyorlar. Dedesinin kabrine özellikle gelip Kur’an okuyup yola çıktı” demiş.”

Bu kipte olumsuzluk –MA- eki ile yapılır.

Türkiye Türkçesi: almadı, bilmedi

“Ne **oldu** sana böyle,” diye korkuyla **sordu**.” Anacık Sultan sana bir şey mi **yaptı**? Alim, **konuşmadı**, “Sözünü geri **almadı mı**?” s.520

Özbek Türkçesi: almadı, bilmedi

Kazak Türkçesi: almadı, bilmedi

Ne dep jatırsıñdar, **estimedim**. (11/1) “Ne diyorsunuz, duymadım.”

Öy, at qayda? Ögiziñ ne? Atpen nege **kelmediñ**? - dep edi. -At bolǵanda, seniñ atıñdı **äkemedim**. (175) “Hey, at nerede? Öküzün ne? Atla niye gelmedin?” demişti: “At diyorsun, senin atını getirmedim.”

-Sodan beri bir uwaqıt umıtqan emespin. -Umıtpadım deysiz, biraq, sodan beri bir **kelmediñiz** ğoy! -Qaytıp kelem? El jayın bilmeysiz be? Bir körüwdiñ özi zar **bolmadı ma**? (172) “Ondan sonra bir an bile

unutmadım. Unutmadım diyorsunuz, fakat ondan sonra hiç gelmediniz! -Nasıl gelirim? Halkın durumunu bilmiyor musunuz? Bir görmek zor olmadı mı?”

1. tip geçmiş zaman kipinin soru şekli –MI eki ile yapılır. Bütün yazı dilerinde soru eki sonda bulunur.

Türkiye Türkçesi aldı mı? verdi mi? sordu mu? geldi mi?

"Yeni bir haber **geldi mi**?" diye ufak tefek, cüppesinin altında yitmiş gitmiş İmama **sordu**. s.172.

Özbek Türkçesinde aldımı? Bildimi? Boldimi? Kördimi?

Kazak Türkçesinde aldı ma? Bildi me? Aldım ba? Aldık pa?

Qawmen balası, seniñ qıstawıña **qondım ba**? (65/II) “Qawmen’in oğlu, senin kışlağına yerleştim mi?”

Äjesi: “Nemene, qarağım? **Uşındıñ ba**, äldi?” dep birdeñe bilgisi kelip edi. (35/42) “Ninesi: “Ne oldu, yavrum? Yoksa uçukladın mı?” diyerek bir şeyler öğrenmek istemişti.”

Tuwısqanıñnıñ bul sırnı **uqtıñ ba**? (45/18) “Akrabanın bu sırrını anladın mı?”

Unadı ma? (151/II) “Hoşuna gitti mi?”

Biz bersek, etbawır qıl dep berippiz. Qorlıqqa **berdik pe**? (131) “Biz, evlât kıl diye vermişiz. Hor görülsün diye mi verdik?”

II. Tip Geçmiş Zaman Kipi -(G)An

Bu kip Özbek Türkçesinde naäniq (uzaq) ötgän zäman Kazak Türkçesinde burınğı ötken şaq olarak adlandırılır.

Özb.	-qän, -kän, -gän
Kaz.	-ğan, -gen, -qan, -ken

Tablo 11 (2. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Özbek Türkçesinde (Naäniq (uzaq) Ötgän Zäman) şu şekilde çekimlenir.

başlägänmän, başlägänsän, başlägän, başlägänmiz, başlägänsiz(lär), başlägän(lär)
/ başläşgän

tökkänmän, tökkänsän, tökkän, tökkänmiz, tökkänsiz(lär), tökkän(lär)/
tökkäşgän

bergänmän, bergänsän, bergän, bergänmiz, bergänsiz, bergänlär,

g,ğ,k,q ünsüzleri ile biten fiillerden sonra ekin tonsuz şekli kullanılır. G,ğ ünsüzleriyle biten fiillerde birleşme sırasında fiil tabanında –g > -k, -ğ> -q değışmesi olur. (Ekkän, tökkän, çıqqän)

g,ğ,k,q ünsüzleri ile biten fiiller dışındaki bütün fiillerden sonra ekin tonlu şekli kullanılır. (başlägän, algän, açgän)

Ek, kalınlık- incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. (Algän, bilgän, tökkän, çıqqän)⁷⁵

Kechadan beri kishilar og‘zida: «Normuhammad qushbegi **yaralangan**, Qo‘qon yigitidan bir yarim mingi **qirilgan**» degan xabar

⁷⁵ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 36.

yurib ketdi. S.19 “Geceden beri insanların ağızında “Nurmuhammed Kuşbeyi yaralanmış. Qo’qon yigitlerinden bin beş yüzü katledilmiş.” Diye haber yayıldı.

Yuqorida yozilib o’tilgan qutidor uyining aksar jihozlari shu uyga, Kumush qiz uyiga **ko’chirilgan**. S.33 “Yukarıda yazılan veznedar evinin birçok eşyası Kumush kızın evine taşınılmış.”

Negaki ikki o’rtada sihirchi hindi ham yo’q, sihir qildirg’uchi marg’ilonliq ham, Otabek ham **sihirlangan emas**. S.92 “Nedense iki ortada sihirci hindi de yok. Sihir yapan Marg’ilanlı da Otobek de sihirlenmemiş.”

Kumush hali ichkariga **kirgan emas**. S.179 “Kumush hala içeri girmemiş.”

Kazak Türkçesinde (burıngı ötken şaq) çekimi şu şekildedir.

aşganmın /aşgam, aşgansın/ aşqansız, aşqan, aşqanbız / aşqamız, aşqasındar/
aşqansızdar, aşgan

külgenmin/ külgem, külgensin/ külgensiz, külgen, külgenbiz/ külgemiz,
külgensinder/ külgensizder, külgen

Ek, kalınlık- incelik uyumuna uyar. (Bastagan, bolğan, aşqan, işken)

Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. (Bastağan, bolğan, aşqan, işken)

1. şahıslarda bazen kip ve şahıs eklerinde ses düşmeleri görülür. Kazak Türkçesinde her iki şekil de kullanılmaktadır.(Bilgenmin/ bilgem, bilgenbiz / bilgemiz)⁷⁶

Aydalğan kisi esesinde, ärdayım politsiyanıñ nadzori astındağı kişi bolatuğım. Qızmetke alğanda, qalap alğan kisisi emespin. Amalsızdan **alıñanmın**. (495) “Sürülen kimse olarak daima polisin gözetimindeki

⁷⁶ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 43-44.

biriydim. İşe aldıklarında isteyip aldıkları kimse değilim. Çaresizlikten alındım.”

Pişen özi quwañ tartıp qaptı, neğıp erte ormay **keşikkensiñder?! (13/II)** “Kışlık ot biraz solmuş neden erken biçmeyip geciktiniz?

Sen Künkeden **tuwğan joqsıñ!** Qunanbaydan **tuwğansıñ!** Kündestiñ balaları emespiz. Bärimizdi bir tilewmen “ataniñ ulı bol!” dep bawlığan, adam etken - äkemiz Qunanbay. (98/II) “Sen Künke’den doğmadın! Qunanbay’dan doğdun! Birbirini çekemeyenlerin çocukları değiliz. Hepimizi aynı dilekle “babanın oğlu ol!” diye terbiye eden, adam eden - babamız Qunanbay.”

Men balañ uyıqtamas burın, “Qaragöz” alğaş bastalğan kezde **kelgemin!** (382/29) “Ben, çocuğun uyumadan önce, “Qaragöz” ilk başladığında geldim!”

Özbek Türkçesinde olumsuzluk

-mA-	almägänmän, bilmägänsän
Emas	algan emäs, bilgan emäs
Yoq	algänim yoq, bilgänin yoq

Kazak Türkçesinde olumsuzluk

-mA-	almağan, bilmegen
Emes	algan emes, bilgen emes
joq	algan joq, bilgen joq

Qaratay bul jaydı öz işinen oylap, şeşip **qoyğan eken.** “Qunanjan-aw, özim qatınmın, men qatındı qaytemin?” dep edi. Qunanbay ol baylawın maqul **körmegen.** (231/37) “Qaratay, bu durumu içinden düşünüp, çözmüş. “Qunanjan, kendim karıyım, ben karıyı ne yapayım?” demişti. Qunanbay, o kararını doğru bulmadı.”

Bul-Böjey. Özgelerdey emes, äzir qırı sıbanğan küyde, öz erkimen şığıp keledi. Bas kiyimi- puşpaq tımağı da özinde. Basqalarşa üsti de **jırtılmağan.** (67/48) “Bu, Böjey. Diğerleri gibi değil, şu anda hiçbir yeri kırışmamış kendi isteği ile çıkıyor. Deri başlığı da başında. Başkaları gibi üstü de yırtılmamış.”

“Joq” kelimesiyle yapılan olumsuz çekimi 1) fiil -GAn + joq +ş.e. ve 2) fiil -GAn +i.e.+joq formüllerine göre iki şekilde yapılır. Joq kelimesiyle yapılan olumsuz çekimin kendi içinde ayrıca iki şekilde olması (-GAn joqpın ve - GAnım joq > -GAm joq) bu çekimin diğerlerine göre daha arkaik olduğunu gösterir.

a) Fiil -GAn +joq+ş.e. formülüne göre yapılan olumsuzluk çekimi:

Söz äpergen eseni **körgeñ joqpın**. (506) “Söz verdiren hisseyi görmüş değilim.”

Öziñ osı ekewin tekke **atağan joqsıñ**. (512) “Kendin bu ikisinin adını boş yere söylemiş değilsin.”

Abay Dildä sözin **bitirtken joq**. -Qoy, Dildä. Tilenşidey atadan seni keren qulaq qıp tuwğızğan men emes. Şülennen şöl tuwğızğan men dep pe ediñ? - dep, keyispen bir keketti. (335/36) “Abay, Dildä'nin konuşmasını bitirtmedi: “Bırak, Dildä. Dilenci gibi babadan seni sağır doğuran ben değilim. Şülen'den çöl doğuran benim demiş miydin?” diye üzgün bir şekilde alay etti.”

b) Fiil -GAn +i.e.+joq formülüne göre yapılan olumsuzluk çekimi:

Men **şapqanım joq!** (87/42/II) “Ben saldırmadım/saldırmış değilim!”

Ölgem joq. (198/43/II) “Ölmedim.”

Şının aytayın, qorqaqtıq **etkem joq**. (88) “Gerçeği söyleyeyim, korkaklık etmedim.”

Sıbağanı Künkege äkep **otırğanımız joq**. (47/20) “Payı Künke'ye getirmiş değiliz.”

Jaña ana üyde ayılğan “Topaykökti” mına Erbol ekewmiz **umıtqamız joq**, (310) “Biraz önce şu evde söylenen “Topaykök”ü Erbol'la ikimiz unutmadık.”

3) emes kelimesiyle yapılan olumsuzluk çekimi fiil -GAn +emes+ş.e. formülüne göre yapılır. Teklik 1.şahıs çekiminde emespin>emen şeklinde kısalma olabilir:

Men aqın emes em! Jalğız-aq siz meni, bılıtır bir körgennen-aq, qattı tolqınğa saldıñız. Sodan beri bir uwaqıt **umıtqan emespin**. (172/40) “Ben şair değıldim! Ancak geçen sene bir defa gördükten sonra siz beni çok düşündürdünüz. Ondan sonra hiçbir zaman unutmadım.”

Osı söz bugün de Qodardı ızamenen qaynatadı. Biraq Qamqamen bul jaydı söz qılıwdı **oylağan emes**. (25/30) “Bu söz bugün de Qodar’ı sinirlendiriyor. Fakat Qamqa ile bunun hakkında konuşmayı hiç düşünmedi.”

-Nemene, Tatyana “Aq qayıñdı” bilgisi kelmey me, qalay?-dedi. -“Aq qayıñ” ğana emes, tipti biz bilgen änge juwısayın dep turğan Tatyana **körgen emen**. (573/17) “-Ne oldu, Tatyana “Aq qayıñ”ı istemiyor mu? Nasıl?” dedi. “Sadece “Aq qayıñ” değıl, hatta bizim bildiğimiz şarkıya yaklaşıp öğrenmeyi isteyen Tatyana’yı görmedim.”

Quneker! Men päle bası **bolğan emen**. Päleden bas qorğawşı ğana bolğamın. (292) “Quneker! Ben belanın başı olmadım. Sadece beladan baş koruyucu oldum.”

Bu kipte soru Özbek Türkçesinde soru eki –mi ile yapılır. Alganmanmi? Bilgansanmi?

Kazak Türkçesinde soru çekimi -MA soru eki ile yapılır.

/n/, /ñ/ ve /z/ ünsüzleriyle biten şahıs eklerinden sonra -ba/-be, joq ve emes kelimelerinden sonra -pa/-pe soru eki gelir.

“Bol, tez!” dep, meni qoldı-ayaqqa turgızbay sol **äkelgen joq pa!** (174/36/II) “Hadi, çabuk!” diye beni acele ettirip o getirmedi mi?”

Janazasına da şaqırmay **qoyğan joq pa?** (147) “Cenazesine de çağırmadı mı?”
Aljuğanbısıñ? (54/47) “Bunadın mı?”

Toñğan joqpısıñ, qayda jürdiñ! (89/35) “Üşümedin mi, neredeydin!”

III. Tip Geçmiş Zaman Tipi

-(I)p(D)(I)(r)

Özb.	-(i)b(di)
Kaz.	-(i)ptı, -(i)pti

Tablo 12 (3. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Özbek Türkçesinde (Ötgän Zāman Hikayä Fe'li) şu şekilde çekimlenir.

başläbmän, başläbsän, başläbdi, başläbmiz, başläbsiz(lär), başläbdi(lär)/
başläşibdi

külibmän, külibsän, külibdi, külibmiz, külibsiz(lär),külibdi(lär)/ külišibdi

âlibmän, âlibsän, âlibdi, âlibmiz, âlibsiz, âlibdilär/ âlišibdi,

Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere –i- ünlüsü ile bağlanır.

Başläbdi, bilibdi, alibdi, işläbdi

1.ve 2. şahıslarda –(i)b, 3. şahıslarda –(i)bdi eki kullanılır.

Alibmän, alibsän, bilibmiz, bilibsiz

Alibdi, alışibdi, bilibdi, bilişibdi

Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü daima incedir. (çıqibdi, soqibdi, bilibdi, külibdi)

Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü, bütün fiillerden sonra düzdür. (alibdi, bolibdi, külibdi)⁷⁷

⁷⁷ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 71.

— Esing **ketibdi**, jinni... Axir; to‘y bo‘ldi, bazm bo‘ldi, o‘g‘ul uylandi... qo‘y, juvonmarg, bo‘g‘ur! S.87 “Aqlin gitmiş, deli... Sonra düğün oldu. Şenlik oldu. Oğul evlendi ya.”

Kam bo‘lsa, darrav ombordan keragicha olib chiq, undan keyin xamiringga o‘zing qara, Oybodoqning qo‘li tegmas, xamir gup berib **ketibdi**, s.178 “Az olsa hemen ambardan gereğince al, onsan sonra hamuruna kendin bak. Oybudoq’un eli değmeden hamur kabarıp gitmiş. - dedi”

Kazak Türkçesinde (Buringı Ötken Şaq) şu şekilde çekimlenir.

Bilippin, bilipsiñ / bilipsiz, bilipti, bilippiz, bilipsiñder/ bilipsizder, bilipti

Bolıppız, bolıpsıñ/ bolıpsız, bolıptı, bolıppız, bolıpsıñdar/ bolıpsızdar, bolıptı

Ek ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere –I- ünlüsü ile bağlanır.

(Bastaptı, istepti, alıptı, bilipti)

1. ve 2. şahıslarda –(I)p, 3. şahıslarda –(I)ptI eki kullanılır. (Alıppın, bilippiz, bastaptı, külipti)

Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü, kalınlık- incelik uyumuna uyar. (Alıptı, bolıptı, bilipti, külipti)⁷⁸

Biraq minaw öñşeñ özimizdiñ tanıs qonıstıñ arasında kele jatıp jāne jāña bir oyğa ketip, jeldiñ qay jağımnan şığa qalğanın **añğarmay qappın!** (470/22) “Fakat bu bizim tanıdık yerleşim alanları arasında gelirken yeni bir düşünceye dalıp, rüzgârın nereden çıktığını anlamamışım!”

Bāli, **umıtıp qapsıñ** ğoy. (315/11) “Heyhat, unutmuşsun bile.”

⁷⁸ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 77.

Omırawınıñ terin **qurğatıp aptı** äweli. (302) “Önce atın gövdesinin terini kurutmuş.”

Biraq jete bilüwge qıyın til ekenin Abay basqan sayın bayqay tüsip, ünemi oylaydı. “Äteñ, bala şağımda uwısımnan şıǵarıp **alıppın**. (300) “Fakat Abay, çok iyi öğrenmek için zor bir dil olduğunu adımladıkça anlayıp, daima düşünüyor. “Ne yazık ki, çocukluğumda avucumdan çıkarmışım.”

Aytpaqşı, sizge aytuwğa umıtıp **ketippin**. (516) “Az kalsın unutupordum, size söylemeyi unutmuşum.”

Öziñ osı jolı sınşı bop **qaytıpsıñ** ğoy! (189) “Sen bu defa tenkitçi olarak dönmüşsün!”

Arğın, Nayman, Kerey, Uwaq, tört arıs bas **qosıppız**. (529) “Arğın, Nayman, Kerey ve Uwaq dört uruk bir araya gelmişiz.”

Bu kipte olumsuzluk –MA- eki ile yapılır.

Özbek Türkçesinde almäbmän, bilmäbsän, bolmäbdi, başlämäbsiz

Kazak Türkçesinde almaptı, istemepti, qonbaptı, minbepti, aşpaptı, işpepti

Osı küñge şeyin men sizden anıq surap **bilmeppin**, Yevgeni Petroviç. Öziñizdiñ patşalıq jazasına kırıptar bolğan jayıñızdı meniñ bilüwime bola ma? (501) “Ben bugüne kadar sizden net olarak sorup öğrenmemişim, Yevgeni Petroviç. Sizin çar tarafından cezalandırıldığınız durumu öğrenebilir miyim?”

Ekewi Abaydı kezek-kezek süyip jadır. Ospan da **uyıqtamaptı**. (102/13) “İkisi Abay’ı sırayla öpmekte. Ospan da uyumamış.”

Ürkip qalğandıqtan añğara **almaptı**. Tasırlatıp şapqan at dawsı joq. Özi jaqın jerde jāne jayawdıñ üni. (37) “Ürktüğünden anlayamamış. Tars turs edip koşan at sesi yok. Yakın yerden çıkan yaya sesi.”

Bu kipte soru -MI eki (veya edatı) ile yapılır.

Özbek Türkçesinde Başläbdimi? Bilibdimi? Bolibdimi? Köribdimi?

Kazak Türkçesinde Alıptı ma? İstepti me? Alıppın ma? İsteppin me?

Jatıñ emes, tuwısqanıñ. Ese bermey, qumadan **tuwıp pa?** (53)
“Yabancıñ değil, akrabarı. Pay vermeyip, kumadan mı doğmuş?”

Musılman ğulamalarıñ danaları Sokrat hâkimnen, Aflatonnan,
Aristotelden **oqımap pa?** (368) “Müslüman alimlerin dâhileri
Sokrat’tan, Eflatun’dan ve Aristo’dan okumamış mı?”

IV. Tip Geçmiş Zaman Tipi

-miş

Tür.	-miş,-miş,-muş,-müş
Özb.	-miş

Tablo 13 (4. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Türkiye Türkçesinde duyulan geçmiş zaman şu şekilde çekimlenir.

Bilmişim, bilmişsin, bilmiş, bilmişim, bilmişsin, bilmiş(ler)

Sormuşum, sormuşsun, sormuş, sormuşuz, sormuşsun, sormuşlar

Ek, kalınlık –incelik uyumuna uyar. (Almış, olmuş, bilmiş, görmüş)

Düz ünlülü fiillerden sonra ekin düz ünlülü şekilleri kullanılır. (Almış, başlamış,
bilmiş)

Yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü yuvarlaktır. (Olmuş, koşmuş,
üzülmüş)

3.şahıslarda anlamı kuvvetlendirmek ve ihtimal bildirmek için – Dır eki de
kullanılır. Almıştır, almışlardır.⁷⁹

Abdi Ağaya **gitmiş**. Abdi Ağa saf bir adam. Peki **demiş**, ol benim
eşkiyam ki, dağları muhkem, hem de sıkı dolaş. Hangi köylü benim
aleyhimde konuşursa, onu vur öldür, **demiş**. s.245

⁷⁹ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 95.

İnce Memed için uydurduğu hikaye şöyleydi:

"Kocaman, zebella, yarma gibi dağlardan bir köylü çocuğu Beye **gelmiş**. Bey sormuş bu adam azmanına, çalışmaya mı geldin? **demiş**. O da yok, **demiş**, eşkıya olmaya geldim.

Dediğinden çıkmam, kimi istersen öldürürüm, **demiş**. Safa Bey de **demiş** ki ona, vazgeç bu sevdalardan, güçlüsün kuvvetlisin, bak dağ gibisin, gel de bizim çiftlikte çalış. O, burun **kıvırmış**. İstersen sana eşkıya olurum, **demiş**, **diretmiş**.

Kocaman köylü de, bir dev gibiymiş, çirkin mi çirkin, beli de kambur, Beyin yanından **uzaklaşmış**. S.244

Özbek Türkçesinde (eşitilgän ötgän zaman) çekimi şu şekildedir.

bilmişmän, bilmişsän, bilmiş, bilmişmiz, bilmişsiz(lär), bilmiş(lär)/ bilişmiş

bolmişmän, bolmişsän, bolmiş, bolmişmiz, bolmişsiz(lär), bolmiş(lär)/ bolişmiş

Ek, kalınlık- incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir.

Almış, bilmiş⁸⁰

Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü düzdür. Almış, bolmiş.

Bu kipte olumsuzluk –MA- eki ile yapılır.

Türkiye Türkçesinde almamış, sormamış, bilmemiş, vermemiş.

Şimdiye kadar ona elli liradan fazla bir rüşveti kimse vermemişti. S.263.

Aptioğlu çiftliğine sahip olan mebus halbuki hiçbir cepheye **gitmemiş**, onlar gibi kelleyi koltuğa **almamış**. S.160.

Özbek Türkçesinde almāmış, bilmāmış, bolmāmış, külmāmış.

⁸⁰ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 97-98.

Bu kipte soru Türkiye ve Özbek Türkçesinde –mI soru eki veya edatı ile yapılır.

"İnce Memed ölmüş mü dersin, Osman Ağa?" s.101.

Ey Ümmeti Muhammet, böyle de bir eşek hiç dünyaya **gelmiş mi?** S.280.

V. Tip Geçmiş Zaman

Kaz.	–atın –etin,-ytın,-ytin
------	-------------------------

Tablo 14 (5. Tip Geçmiş Zaman Kipi)

Kazak Türkçesinde (awıspalı ötken şaq/ daǵdılı ötken şaq) –atın –etin,-ytın,-
ytin

Bu kip zamir kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir. Çekimi şöyledir:

Biletinmin, biletinsin/ biletinsiz, biletin, biletinbiz, biletinsin̄der / biletinsizder,
biletin.

Bastaytınmın, bastaytın̄sın/ bastaytın̄sız, bastaytın, bastaytın̄biz, bastaytın̄sın̄dar/
bastaytın̄sızdar, bastaytın.

Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, -Atın'dır. (Alatın, aşatın, biletin, kületin)

Ünlüyle biten fiillerden sonra –ytIn eki kullanılır. (Bastaytın, isteytin)

Ek, kalınlık- incelik uyumuna uyar. (Alatın, bolatın, biletin, kületin)

Ek, bütün fiillerden sonra düz ünlüdür. (Alatın, biletin, bolatın, kületin)

Tek heceli ve ö,ü ünlülü fiillerden sonra ek, -ötin şeklinde telâffuz edilir.⁸¹

⁸¹ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 102.

Olumsuz şekli –MA- eki ile yapılır ve az kullanılır. (Almaytın, istemeytın, qonbaytın, minbeytın, aşpaytın, işpeytın)

Geçmişte alıkanlık hâlini bildiren geçmizamanın olumsuz çekimi, 1. Fiile -MA- olumsuzluk eki getirilerek; 2.emes kelimesiyle yapılır.

1) Fiile –MA- olumsuzluk eki getirilerek yapılır:

Tegi, bul el köşpeli bolğandıqtan arba degendi **bilmeytın**. (40/20)
“Aslında bu awıl göçebe olduğundan araba denen şeyi bilmezdi.”

Qıspen jazdıñ qanday uzaq, qıyın jolı bolsa da, birine biri “şarşadım, qajıdım” degendi ayta **qoymaytın**. (301/42) “Kışın ve yazın ne kadar uzun ve zor bir yolu olsa da birbirlerine “yoruldum, bıktım” diye bir ey söylemezlerdi.”

Atqa minip, aña şıqqan soñ Turanbaydan “qayda baramızdı” Abaylar **suramaytın**. Şınğa kelgende surawğa da bata **almaytın** da. (458/45)
“Abaylar ata binip, avlanmaya çıktıktan sonra, Turanbay’a “nereye gidiyoruz” sorusunu sormazdı. Gerçeği söylemek gerekirse sormaya da cesaret edemezlerdi.”

2) fiil -AtIn/ytIn +emes+ş.e. formülüne göre yapılır.

“Barsañ bara qoyşı, küntayım” dep, üstine qarasam, boy jetip qalğan qız oy, bosağadan attatıp, jan jüzine körsete **alattın emespin**. Üsti-bası meniñ üstimnen de jaman, iyt talağanday, şoqpıt-şoqpıt” dep Esbiyke äli köziniñ jasın tıya almay otır. (320) “Esbiyke “Gideceksen git, yavrum.” diyerek üstüne baktığımda, büyümüş kız diye, dışarı çıkarıp kimseye gösteremiyorum. Üstü başı benimkinden de kötü, köpek dalamış gibi lime lime” diyerek hâlâ gözyaşını durduramıyor.”

Abaydı şın balağa aynaldırıp jibergen osı süyister edi. Ol qısılıp qızaranmen, qaşıp qutıla **alattın emes**. Narazı boların da, quptarın da bilmedi. (10/11) “Abay’ı çocuk hâline getiren bu öpüşlerdi. O, sıkılıp kızarsa da kaçıp kurtulamıyor. Reddedeceğini de kabul edeceğini de bilemedi.”

Soru çekimi, fiil çekiminin sonuna –bA, -pA soru eki getirelerek yapılır. Soru eki daima ayrı yazılır:

Salanıñ **şığatın ba?** Egin tarpı bıyıl qalay **bolatın?** Azınıñ da berekesi bar oy!” dep Abay surağanda, Dändibay, Därkembay, Erenay - üşewi qatar ün qatıstı. (507) “Abay, “Ektiğın çıkar mıydı? Ekin bu sene nasıldı? Azının da bereketi var derler ya!” diyerek sorduğunda Dändibay, Därkembay ve Erenay üçü birlikte seslendi.”

4.1.2. Şimdiki Zaman Kipleri

Şimdiki zaman kipi Eski Türkçede –ur/-ür, -ar/är, -ır/ir, -yur/-yür geniş zaman ekleri ile⁸²yapılır. tartar “çekiyor”, kälir “geliyor”, başlar/ başlayur “başlıyor”⁸³ Harezmi Türkçesinde –e/-a dur/ turur, -u/-ü dur/ turur, -yu/-yü dur/ -turur ekleriyle yapılır, çekedür men “çekiyorum”, bara turur sen “gidiyorsun”⁸⁴. Harezmi Türkçesinde geniş zaman, şimdiki zamanı da ifade edebilir. Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman –a/-e, -y (+dur) eklerinin birinci tip kişi ekleriyle çekimlenmesi suretiyle yapılır, aladurmen “alıyorum”, körebiz “görüyoruz”⁸⁵. Batı Türkçesi yorır yardımcı fiilini ekleştirip şimdiki zaman eki olarak kullanılan –yor ekini ortaya çıkarırken Çağatay Türkçesi –a durur /-e turur birleşik çekiminden şimdiki zaman meydana getirmiş ve sonrasında turur yardımcı fiili ekleşerek zarf-fiil ile birleşip şimdiki zaman ekini ortaya çıkarmıştır.⁸⁶

Kıpçak Türkçesinde şimdiki zaman dört farklı şekilde ifade edilmektedir.

⁸² Şinasi Tekin, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976), s. 142-192.

⁸³ Anna Marie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 80.

⁸⁴ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 50.

⁸⁵ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 127-128.

⁸⁶ Muharrem Ergin, “Doğu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976), s. 291-296.

-r, -Ar, -Ir, -Ur ekleriyle yapılır. Bu ekler Eski Türkçedekilerle aynı olmakla beraber şimdiki zamanı da karşılamaktadır. “aytır men- söylüyorum”, “çızmaz sen-yazmıyorsun”⁸⁷

-ADır, -AdUR, -ydır, -A turur: “aladır men- alıyorum”, “bere turur-veriyor”, “bavuzlaydır biz- boğazlıyoruz”, “küledür- gülüyor”.

-yor, -yorur: “keleyorur men- geliyorum”, “keleyor siz- geliyorsunuz”, “yatayor-yatıyor”⁸⁸

-Iy, -Iyır, -UyUr: “açıyım- açıyorum”, “yürüyir men- yürüyorum”, öğütlüyür “Öğütlüyor.”⁸⁹

Şimdiki zaman konuşma anında devam eden vaka ya da durumlara göndermede bulunmak için kullanılan zaman dilimidir.⁹⁰Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanı karşılayan üç ek vardır. Bunlar 1. -(I)yor, 2. -mAktA, 3. -mAdA ekleridir. Bunlar içinde şimdiki zamana göndermede bulunmada kullanılan en yaygın ek -(I)yor’dur. Ayrıca -Dır ekiyle verilebilen bir şimdiki zaman anlamı da vardır.

I.Tip Şimdiki Zaman Kipi / -A Zarf-Fiil Ekli Şekiller

Özb.	-ä(di); -y(di)
Kaz.	-a(dı), -e(di);- y(dı), -y(di)

Tablo 15 (1. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Özbek Türkçesinde (hazirgi kelâsi zaman fe’li) kipin çekimi şöyledir:

Bilämän, biläsän, bilädi, bilämiz, biläsiz(lär), bilädi(lär)/ bilişädi

⁸⁷ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 211.

⁸⁸ Güner, *Kıpçak*, s. 222.

⁸⁹ Güner, *Kıpçak*, s. 223.

⁹⁰ Günay Doğan, *Göstergebilim Yazıları*, (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2002), s. 29.

başläymän, başläysän, başläydi, başläymiz, başläymiz, başläysiz(lär), başläydi(lär)/ başläşädi

Tur- yardımcı fiili 3. Şahıslarda ekleşmiş olarak korunmaktadır. (Alädi, başläydi, alädilär, başläydilär)

Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, -ä(di)'dir. (alädi, bilädi.) Ünlüyle biten fiillerden sonra ek, -y(di)'dir. (başläydi, işläydi.) Ek bütün fiillerden sonra ince ünlüdür. (Çıqädi, soqädi, alädi, bilädi)⁹¹

Har narsaga aqlingiz **yetadi**... s.210. “Her şeye aklınız yetiyor.”

Manim kengashimga yurasanmi? — deb **so‘radi**. S.210 “Ben gelinceye kadar yola çıkacak mısın? diye sordu.”

— Javob so‘rasang, — dedi kulib Xushro‘y, — seni taloq qilish uchun eringning ko‘zi **qiyadimi**? S.211 “Cevap sorarsan dedi gülerek Xushro‘y – seni telak için eşin sana kıyar mı?”

— Albatta yaxshi bilasan, **qiyadi**! S.211 “Elbette iyi biliyorsun kıyar.”

— Bundan nima **chiqadi**? S.211 “Bundan ne çıkar?”

Bu kulimsirash orasi «qo‘lingdan nima **keladi**?» degandek bo‘lar edi. S.211 “Bu gülümsemeyle “Elinden ne gelir?” diye sordu.

Xuftan aytildimi? — deb **so‘radi** hoji. S.213. “Ezan okundu mu? Diye sordu Hacı.”

Zaharni kim **beradi**? S.217. “Zehiri kim verdi?”

Yusufbek hoji boladan kulgandek qilib **iljaydi**. S.166 “Yusufbek Hacı çocukça güler gibi sırttı.”

Kazak Türkçesinde (awıspalı osı şaq / jalpı osı şaq) şu şekilde çekimlenir.

⁹¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 129-130.

Bilemin, bilesiñ /bilesiz, biledi, bilemiz, bilesiñder /bilesizder, biledi

Bastaymın, bastaysıñ/ bastaysız, bastaydı, bastaymız, bastaysıñdar/ bastaysızdar,
bastaydı

Tur- yardımcı fiili 3. şahıslarda ekleşmiş olarak korunmaktadır. (Aladı, biledi)

Ünsüz ile biten fiillerden sonra –A(dI) eki kullanılır. (aladı, biledi, boladı,
küledi)

Ünlü ile biten fiillerden sonra ek –y(dI)'dır. (bastaydı, isteydi)

-A(dI) eki, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (aladı, boladı, biledi, küledi)

Konuşma dilinde –e (di) ekindeki e ünlüsü, ince-yuvarlak ünlülü fiillerden sonra
ö olarak telaffuz edilir.

3.şahıslarda bazen –AdI, -ydI ekinin son ünlüsü düşer. (Bastaydı > bastaydı,
keledi > keledi)⁹²

Bu kipin olumsuzu Özbek ve Kazak Türkçesinde –MA- eki ile yapılır. Özbek
Türkçesinde (almäydi, bilmäydi, bolmäydi, külmäydi).Kazak Türkçesinde (almaydı,
külmeydi, qonbaydı, minbeydi, aşpaydı, işpeydi.)

Bu kipte soru Özbek Türkçesinde –mi ile Kazak Türkçesinde –MA ile yapılır.

Özbek Türkçesi alämänmi, biläsänmi

Kazak Türkçesi'nde Aladı ma /ala ma, biledi me /bile me

---

⁹² Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 140.

3.Şahısların olumsuz şeklinde şahıs eki düşebilir. 2. şahıslarda soru eki, kip ve şahıs eki arasına girebilir. Bu durumda ek –mI olur. (alasıñ ba /ala mısın?, bilesiz be / bile misiz?)

II. Tip Şimdiki Zaman Kipi / -(I)p Zarf- Fiil Ekli Şekiller

Kaz.	-(i)p tur, -(i)p tur
------	----------------------

Tablo 16 (2. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Kazak Türkçesinde (naq osı şaq) şu şekilde çekimlenir:

Bilip turmın, bilip tursıñ / bilip tursız, bilip tur, bilip turmız, bilip tursıñdar/ bilip tursızdar, bilip tur

Bastap turmın, bastap tursıñ, bastap tursız, bastap tur, bastap turmız, bastap tursıñdar/ bastap tursızdar, bastap tur

Tur yardımcı fiili asıl fiil olarak da şimdiki zaman ifade etmektedir. Tur (duruyor)

Tur- yardımcı fiili bütün şahıslarda tur şeklinde korunur ve zarf- fiil ekinden ayrı yazılır. (Alıp turmın, bilip tursıñ, bastap tur)

Zarf- fiil eki, ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere –I- ünlüsü ile bağlanır. (Bastap tur, istep tur, alıp tur, bilip tur)

Yardımcı ünlü, kalınlık - incelik uyumuna uyar. (Alıp tur, bilip tur)

Yardımcı ünlü bütün fiillerden sonra düzdür. (Alıp tur, bolıp tur)⁹³

⁹³ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s.181-182.

Qunanbaydıñ bugün ädeyi tosıp otırğan adamdarı boluw kerek. Ol solarğa **qarap tur**. (9/24) “Qunanbay’ın bugün özellikle beklediği adamları olmalı. O, onlara bakıyor.”

Köşti qayttıq? Jük tüsire almay **dağdarıp turmız**. (53/44) “Göçü ne yapacağız? Yükleri indiremeyip şaşkın hâlde duruyoruz.”

1) Fiil+-MAy (-MA-+-y) + tur + ş.e. formülüne göre yapılır.

Osı tek keser jerin aytıp beriñderi. Soğan men äli qana **almay turmın!**” dep edi. (342/II) “Sadece karar verilecek yerini söyler misiniz? Onu ben hâlâ anlamıyorum!” demişti.”

Mazdap jañğan qıydıñ otı qızuwın ülken üyge keñ jayıp, dalanıñ salqının bul mekenge **kirgizbey tur**. (17/23/II) “Yavaş yavaş yanan tezeğin ateşi sıcaklığını büyük eve yayıp, dışarının serin havasını buraya sokmuyor/sokmamakta.”

Üş künnen beri silbilegen aq jawın **ayıqpay tur**. (152/6) “Üç günden beri çiseleyen sağanak yamur dinmiyor/dinmemekte.”

Apreldiñ alğaşqı künderinde de qar tüsip, suwıq künder **ayıqpay tur**. (587/II) “Nisanın ilk günlerinde de kar yağıp, soğuk günler açmıyor.”

Därmen Äbiti budan äri de söyleytin şıǵar dep edi, ol ündemey, **tabjılmay tur**. (151/19/II) “Därmen, Äbi bundan sonra konuşacak belki diyordu, o konuşmuyor, kıpırdamıyor.”

2) Fiil+ -p + tur -ğan + joq + ş.e. formülüne göre yapılır. Bazı örneklerde şahıs, -ğan ekinden sonra eklenen iyelik ekleriyle belirtilir.

Qunanbay alaşqı şıqqandarğa **qarap turğan joq**. Olarğa berilip jatqan jazanı da elegen joq.. (67/43) “Qunanbay ilk çıkanlara bakmıyor. Onlara verilmekte olan cezaya da dikkat etmedi.

Biraq bunda da quwanış pen azattıq quşağın jayıp qarsı **alıp turğan joq**. (369/II) “Fakat bunda da sevinç ve hürriyet kucağımı açıp karşılamıyor.”

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (Alıptur ma?

Bilip tur ma? Alıp turmın ba? Bilip tursın ba ?)

2.şahıslarda soru eki şahıs ekinden önce de gelebilir. Az kullanılan bu şekilde soru eki ünlüsü dar telaffuz edilir. (İstep turmısnı? İstep turmısnız? İstep turmısnıdar? İstep turmısnızdar?)

“Ursıp tur ma?”, “Tergep tur ma?” dep, sañırawday alaqtap, jamañılıq tilese de dımı qurıp turğan Orazbay özindey orıssağa meñirew Jiyreneden, entelep jawap kütedi. (273/II) “Kızıyor mu?”, “Yargılıyormu?” diye sağır gibi etrafına bakınıp, kötülük dilese de ne yapacağını bilemeyen Orazbay, kendisi gibi Rusça’yı anlamayan Jiyrene’den cevap bekliyor.”

III. Tip Şimdiki Zaman Kipi / -A Zarf- Fiil Ekli Şekiller

Tür.	-ıyor, -iyor, -uyor, -üyor; -yor
------	----------------------------------

Tablo 17 (3.Tip Şimdiki Zaman Kipi)

II. tip şimdiki zaman kipi, yorı- fiili ile yapılır. Asıl fiil –A veya –(I)p zarf-fiil ekini alır. Bu şimdiki zaman kipi –A zarf-fiil eki+ yorır kalıbının ekleşmesi ile kurulur. Ekleşme derecesi yazı dillerine göre değişmekle beraber, zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Bu kipi çekimi şöyledir:

Biliyorum, biliyorsun, biliyor, biliyoruz, biliyorsunuz, biliyor(lar)

Okuyorum, okuyorsun, okuyor, okuyoruz, okuyorsunuz, okuyor(lar)

Ek, ünsüz ile biten fiillerden sonra –I yor’dur. Alıyor, biliyor

Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, -yor’dur. başlıyor, okuyor

Fiil tabanının sonunda bulunan geniş ünlü, -yor eki önünde daralır. Başlıyor < başlıyor

Ekin birinci ünlüsü kalınlık- incelik uyumuna uyar; ekin ikinci ünlüsü daima kalındır. (alıyor, oluyor, biliyor, gülüyor)

Ekin birinci ünlüsü düz ünlülü fiillerden sonra düzdür. alıyor, biliyor

Ekin birinci ünlüsü yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. Okuyor, gülüyor

Ekin ikinci ünlüsü bütün fiillerden sonra geniş- yuvarlaktır. alıyor, biliyor, okuyor, gülüyor

3.şahıslarda anlamı kuvvetlendirmek için –dır eki kullanılır. Bu ek ihtimal de bildirir.⁹⁴ (alıyordur, alıyorlardır)

İnce Memed de **geliyor**. Geliyor ha **geliyor**."
"Binmiş de Döldülün üstüne."
"Hazreti Ali gibi **geliyor**."
"Kızılgedikten de **görölmüş**."
"Bıyığıını vızlatmış **geliyor**."
S.266

İnce Memedi öldürme işine gelince de destanın bu parçası önce dehşet bir hüzünde, umutsuzlukta **yürüyor**, dinleyenleri Bayramoğlunan **acındırıyor**, herkesi onu anlamaya **çağırıyor**, sonra da destan birden **coşuyor**, sesiyle, sözüyle bir öfke çığlığına **kesiyor**, her şey Bayramoğlunu **yeriyor**. S.467.

"İnce Memed buralarda **dolanıyor**," dedi Bayramoğlu. "Bu adam ya düpedüz ahmak, ya kendine çok **güveniyor**, ya da beni hiçe **sayıyor**."
S.481

Bu kipte olumsuzluk –MA- eki ile yapılır. Olumsuzluk eki ünlüsü kip eki önünde daralır. (almıyor, bilmiyor, olmuyor, görmüyor)

Su güzel güzel yüzüne, su suna boyuna, su ala gözlerine bile **bakmıyor**, su giyim kusamını bile **görmüyor** o. S.363.

⁹⁴ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 209-210.

En küçük bir biçimde **kıırdamıyor**, gözlerini bile **kııpmıyordu**.
s.364.

Bu kipte soru MI eki ile yapılır. Soru eki 3. şahıslarda sonda; diğer şahıslarda kip ve şahıs eki arasında bulunur. (Alıyor muyum? Biliyor musun? Oluyor mu? Görüyorlar mı?)

"Yaram nasıl, çok kan **geliyor mu**?" s.38.

"Söyle," dedi keskin, "Söyle Memed Ağa, bana izin **veriyor musun, vermiyor musun**?" s.274.

IV. Tip Şimdiki Zaman Kipi / - (I)p Zarf-Fiil Ekli Şekiller

Kaz.	-(i)p jür, -(i)p jür
------	----------------------

Tablo 18 (4.Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Bu şimdiki zaman kipi (naq osı jaq) –(I)p zarf-fiil eki + yorır kalıbının ekleşmesi ile kurulur. Ekleşme derecesi yazı dillerine göre değişmektedir. Bu kip Kazak Türkçesi'nde zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir.

Kazak Türkçesinde otır-, jat-, jür-, -tur tasviri fiillerle kip eki ifade edilirkem otır- ve –jür cansız varlıklar ve bitkiler için kullanılmaz. Bu dört fiil içinde en çok anlam farkına uğrayan jätır yardımcı fiilidir.⁹⁵

Kazak Türkçesinde (naq osı şaq) şu şekilde çekimlenir:

Bilip jürmin, bilip jürsin/ ,bilip jürsiz, bilip jür, bilip jürmiz, bilip jürsinđer /bilip jürsizder, bilip jür

⁹⁵ Nergis Biray, Ekrem Ayan ve Güljanat Kurmangalieva Ercilasun, *Çağdaş Kazak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), s. 106.

Bolıp jürmin, bolıp jürsin, bolıp jürsiz, bolıp jür, bolıp jürmiz, bolıp jürsinder/bolıp jürsizder, bolıp jür

İstep jürmin, istep jürsin, istep jürsiz, istep jür, istep jürmiz, istep jürsinder / istep jürsizder, istep jür

Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüz ile ibiten fiillere –I-ünlüsü ile bağlanır. (İstep jür, bilip jür)

Yardımcı ünlü, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (Alıp jür, bilip jür)

Yardımcı ünlü, bütün fiillerden sonra düzdür. (Alıp jür, bilip jür, külip jür, bolıp jür)

Jür fiili asıl fiil olarak da şimdiki zaman ifade etmektedir. Jür (yürüyor)⁹⁶

Ağa, men osı künde orıssa da **oqıp jürmin**. (518/25) “Ağabey, ben bugünlerde Rusça’da okuyorum.”

Täkejandar äli üy tigilgenşe, tobın jazbay, at üstinde mal **aralap jür**. (65/II) “Täkejanlar ev yapılanı kadar, gruplarını da_ıtmadan at üzerinde (otlayan) hayvanlar arasında geziyor.”

Köp estip, köpke **qanıp jürsizder**. (310/13) “Çok duyup, çok şeyi anlıyorsunuz.”

Kazak Türkçesinde bu kipin olumsuzu –May ile yapılır. Almay jür, bilmey jür, jazbay jür, üzbey jür, aşpay jür, işpey jür

Fiil+ -MAy (<-MA- +-y)+jür +ş.e. formülüne göre yapılmaktadır.

Üytkeni atınan äldeqaşan tūsken Şäke, eki sarala qazdıñ arasında alısқан qarşığasına äli qolın **jetkize almay jür**. (377) “Çünkü atından

⁹⁶ Ahmet Bican, Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 226.

çok önce inen Şäke, iki sarı alacalı kazın arasında çırpınan kartalına hâlâ ulaşmamakta.”

Anaw üylerde, biz de sanaluwan oyğa **ketip jürmiz**. Äbiş te erteli-keş sonı aytısıp tına **almay jür**. (129/II) “Öbür evlerde, biz de çeşit çeşit düşüncelere dalıyoruz. Äbişte sabahtan akşama kadar onu tartışıp sakinleşemiyor.”

Al endi, ol daw bitkennen beri Jiyrenemen ekewi tağı da tınım **tappay jür**. (147/II) “Evet, şimdi o dava bittiğinden beri Jiyrene ile ikisi, yine de rahat yüzü görmüyor.”

Ölmey jürmiz-aw äytewir. El jatqan soñ üyge barıp, küni boyı körmegeñ üyimdi jıynap berüwge de murşam joq. (320) “Ölmüyor ya sonuçta. Herkes yattıktan sonra eve gidip, gün boyunca görmediğim evimi toplamaya da gücüm yok”
Qatın aluwdı oylay mısıñ? Nege **almay jürsiñ**? (231/34) “Evlenmeyi düşünüyor musun? Niçin almıyorsun/evlenmiyorsun?”

Kazak Türkçesinde bu kipin soru eki –Ma ile yapılır. (Alıp jürmin be? Bilip jürme?)

1.şahıslarda soru eki şahıs eki şahıs ekinden önce de gelebilir. Ancak bu şekil az kullanılır. (Alıp jürmisin? Bilip jürmisiz?). 2.şahıslarda –mi soru eki, konuşma dilinde –mü şeklinde telaffuz edilir.

Ol da tınımsız **izdenip jür me**? (180/II) “O da durmadan bela mı arıyor?”

Nemene, seniñ öz malıñ bir başıña **jetpey jür me**? (130/II) “Ne oldu, senin kendi hayvanların bir başına yetmiyor mu?”

Abay şıǵarǵan än dep, jurt **aytıp jürgeñ joq pa**? (587) “Abay’ın bestelediği arki diye herkes söylemiyor mu?”

V. Tip Şimdiki Zaman Kipi / - A Zarf-Fiil Ekli Şekiller

5.tip şimdiki zaman kipi yat- fiili ile yapılır. Asıl fiil (I)p zarf-fiil ekini alır. Özbek Türkçesinde bu kipin üç şekli vardır.

Özb. 1	-yöp(ti)
Özb. 2	-(ä) yatir
Özb. 3	- (ä)yatib(di)
Kaz.	- a jatır, -e jatır

Tablo 19 (5. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Özbek Türkçesi 1 (hâzirgi zaman devam fe'li) –yöp(ti) şu şekilde çekimlenir:

Bilyöpman, bilyöpsän, bilyöpiti, bilyöpimiz, bilyöpsiz(lär), bilyöpiti(lär)

Başläyöpman, başläyöpsän, başläyöpiti, başläyöpimiz,
başläyöpsiz(lär), başläyöpiti(lär)

Yat- yardımcı fiili, bütün şahıslarda –yöp- (<yatıp) şeklinde korunmaktadır.
(Alyöpman, alyöpsän, alyöpiti)

Tur- yardımcı fiili 3. şahıslarda ekleşmiş olarak korunmaktadır. (Alyöpiti,
alyöpiti(lär))

Ek kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ince ünlüdür.
(Alyöpiti, bilyöpiti, bolyöpiti, külyöpiti)⁹⁷

Bu kipin olumsuzu –May zarf-fiil eki ile yapılır. Özbek Türkçesinde zarf-fiil
ekinin y'si düşmüştür. (almäyöpiti, bilmäyöpiti)

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (alyöpmanmi ?
Bilyöpsänmi ?)

⁹⁷ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 277- 248.

— Axir, eringiz bilan yolg'iz o'ltirg'aningizda mundan so'ng kirmayin **deyapman**-ku. S.195 “Elbette kocanla yalnız oturduğunuzda bundan sonra girmeyin dedim ya.”

Kim sizga — otang temirchi **deyapti**? S.196 “Kim size baban demirci diyor?”

Yanglishyapsiz, oyi. S.203 “Yanılıyorsunuz Anne.”

Sening tinchlig'ingni hech kim quritg'an emas, Zaynab! Hamma jabrni o'zingo' zingga **qilayapsan!** S.209 “Senin huzurunu hiç kimse bozmamış. Zeynep bütün zorlukları kendi kendine yapıyorsun.”

Bilmadim, — dedi, — opam ko'ngillari aynab **qusyaptilar** s.216 “Bilmedim dedi. Annem midesi bulanıp kusuyor.”

Özbek Türkçesi 2 (hazirgi zaman davam fe'li) –(ä)yatir şu şekilde çekimlenir:

Biläyatirmän, biläyatirsän, biläyatir, biläyatirmiz, biläyatirmiz, biläyatirsiz(lär),
biläyatir(lär)

Başläyatirmän, başläyatirsän, başläyatir, başläyatirmiz, başläyatirmiz,
başläyatirsiz(lär), başläyatir(lär)

Ünlü ile biten fiillerden sonra –yatir eki kullanılır. (başläyatir, işläyatir)

Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, -äyatir'dir. (çıqäyatir, biläyatir)

Ekin birinci ünlüsü daima incedir. (çıqäyatir, soqäyatir, aläyatir, biläyatir)

Bu kip daha çok şiir ve yayın dilinde kullanılmaktadır.⁹⁸

Bu kipiñ olumsuzu –May zarf-fiil eki ile yapılır. Özbek Türkçesinde zarf-fiil ekinin y'si düşmüştür. (almäyatir, bilmäyatir)

Bu kipiñ soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (aläyatibmänmi ?
biläyatibsänmi ?)

⁹⁸ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 248- 249.

Özbek Türkçesi 3 (hazirgi zaman davam fe'li) –(ä)yatib(di) şu şekilde çekimlenir:

Biläyatibmän, biläyatibsän, biläyatibdi, biläyatibdi, biläyatibmiz,
biläyatibsiz(lär), biläyatibdi(lär)

İşläyatibmän, işläyatibsän, işläyatibdi, işläyatibmiz, işläyatibsiz(lär),
işläyatibdi(lär)

Ünlü ile biten fiillerden sonra –yatib(di) eki kullanılır. (Başläyatibdi, işläyatibdi)

Ünsüz ile biten fiillerden sonra ek, -äyatib(di)'dir. (Çıqäyatibdi, biläyatibdi)

Ekin birinci ünlüsü daima incedir. (Çıqäyatibdi, soqäyatibdi, aläyatibdi,
işläyatibdi)

3.şahıslardaki –di eki,-tur fiilinden ekleşmiştir. (Aläyatibdi, biläyatibdi)⁹⁹

Bu kipin olumsuzu –May zarf-fiil eki ile yapılır. Özbek Türkçesinde zarf-fiil ekinin y'si düşmüştür. (almäyatibdi, bilmäyatibdi)

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (aläyatirmänmi?
biläyatirsänmi ?)

Kazak Türkçesinde bu kip –a jatır, -e jatır ekleri kullanarak yapılır. Çekimi şöyledir:

Bara jatırmın, bara jatırsın/ bara jatırsız, bara jatır, bara jatırmız, bara jatırsınđar/
bara jatırsızdar, bara jatır

⁹⁹ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 249.

Kele jadırımın, kele jadırısın/kele jadırısız, kele jadır, kele jadırımız, kele jadırısındar/
kele jadırısızdar, kele jadır

Bu kipin bar- ve kel- fiilleriyle kullanılır. (bara jadır, kele jadır)

Zarf-fiil kalınlık-incelik uyumuna uyar. (bara jadır, kele jadır)¹⁰⁰

E, älgi Demew, tamır bolayıq degen soñ, bir qıran bürkit tawıp ber dep em. “Sol bürkitin alğızıp qoydım, kelip alıp ketsin” dep sälem ayıptı. Soğan **bara jadırımın!**-dedi. (251/II) “E, deminki Demew, akraba olalım dedikten sonra, ona bana avcı kartal bul, demiştim. “O kartalı aldirttim, gelip alsın” diye selam söylemiş. Ona gidiyorum/gitmekteyim!” dedi.”

Jürğinşiler bulaqtñ däl qasına eñ jaqın qoñğan awılğa **kele jadır**. (8/29) “Yolcular, pınara en yakın yerleşmiş olan awıla geliyorlar/gelmekteler.”

Aqırı bir top äyeldi jas balalar bastap, özderiniñ köp üyli awlına **äkele jadır**. (186/5/II) “Çocuklar, sonunda bir grup kadına öncülük edip, kendilerinin çok evli köyüne getiriyorlar.”

Sawdagerdiñ tolıq, aq deneli kerbez kelin_egi samawırdı bir jigitte kötertip, özi dastarqan **äkele jadır**. (576) “Tüccarın dolgun, açık tenli süslü eşi, semaveri bir gence kaldırtıp, kendisi sofrayı getirmekte.”

Bu kipin olumsuzu –May zarf-fiil eki ile yapılır. (Barmay jadır, kelmey jadır)

Konuşma dilinde bu kipin olumsuz şekli kullanılmaz. Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (Bara jadırımın ba ?, Kele jadırısın ba ? Bara jadırma ? Kele jadırma?)

¹⁰⁰ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 252 -253.

VI. Tip Şimdiki Zaman Kipi / -(I)p Zarf-Fiil Ekli Şekiller

Bu şimdi zaman kipi, -(I)p zarf-fiil eki +jadır (yaya turur) kalıbının ekleşmesi ile kurulur.

Kaz.	-(I)p jadır, -(i)p jadır
------	--------------------------

Tablo 20 (6. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Kazak Türkçesinde (naq osı şaq) şu şekilde çekimlenir:

İşip jadırımın, işip jatırsıñ /işip jatırsız, işip jadır, işip jadırımız, işip jatırsıñdar /işip jatırsızdar, işip jadır

Külip jadırımın, külip jatırsıñ/ külip jatırsız, külip jadır, külip jadırımız, külip jatırsıñdar / külip jatırsızdar, külip jadır

Zarf-fiil eki, ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüz ile biten fiillere –I- ünlüsü ile bağlanır. (İstep jadır, alıp jadır)

Yardımcı ünlü, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (alıp jadır, külip jadır). Bütün fiillerden sonra yardımcı ünlü düzdür. (alıp jadır, külip jadır). Jadır fiili asıl fiil olarak da şimdiki zaman ifade eder. Jadır (yatıyor)¹⁰¹

Abaylar şay **işip jadır**. (304) “Abaylar çay içiyor.”

Solarğa ilese usaq qızdar **kirip jadır**. (308) “Onlarla birlikte küçük kızlar girmekte.”

Bu kipin soru şekli –MI eki (veya edatı) ile yapılır. Soru eki genellikle sonda bulunur. (Alıp jadırımın ba? Bilip jatırsıñ ba ?)

2.şahıslarda soru eki kip ve şahıs eki arasına da girebilir ancak bu şekil az kullanılır. (Külip jatırmısıñ? Bilip jatırmısıñ?)

¹⁰¹ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 268.

1) Fiil+-MAy (<-MA-+-y)+jadır +ş.e. formülüyle yapılır. Bu çekimde zamir menşeli şahıs eklerinin 3.şahısları eksiz olan tipi kullanılır.

Biraq aldı solay bolğanmen, arttağı köpşiligi attarın tez ustap mine **almay jadır**. (66/8) “Fakat önü öyle olsa da, arkadaki çoğunluk hemen yakalayıp binemiyorlar.”

Bizdiñ awılda 40-50 jan boladı! Orın **jetpey jadır**. (227/15) “Bizim köyde 40- 50 kişi olacak! Yer yetmiyor/yok.”

Äzirge ol änderge **qosılmay jadır**. (573) “O, şimdilik arkılara katılmıyor.”

2) Fiil+-p+jat+-qan+joq+ş.e. formülüyle yapılır.

Bäri-bäri de şat bolğan eldi az köredi. Şañırağı küyrep jatqan küzewlikti aytadı ğoy. Sol tekke **aytıhp jatqan joq**. Sen aytqanday panasız, aylasız bolğandıqtan tuwıp jadır. (245/7) “Hepsi mutlu olan köyü az görüyor. Ocağı söndüren fakirliği dile getiriyor. O sözler boşuna söylenmiyor. Senin söylediğin gibi barımsız ve çaresiz olmaktan doğuyor.”

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (Bara jadırın ba? kele jadırıñ ba? bara jadırma? kele jadırma ?)

Zorlıqtı Tägejan istep, ayıptı sen **tartıp jadırmasıñ**, nemene? (512) “Kötülüğü Tägejan yapıyor, cezasını sen mi çekiyorsun ne?”

Al Tägejan Bazaralını aydatqalı **jamandap jadır ma**, ne desip jatqanın bilmey, seni şaqırtıp otırmız. (394) “Tägejan ise, Bazaralı’yı sürmek için kötölüyor mu? Ne dediklerini bilmediğimizden seni çağırıyoruz.”

Qapasta qusta **bop jadır ma?** (414) “Kafeste dertleniyor mu?”

Minekiy, däl jañağı ağamniñ oyımen **qabısıp jatqan joq pa?** (209/18/II) “İşte, biraz önceki ağabeyimin düşüncesiyle örtüşmüyor mu?”

Bu kipte olumsuzluk –MAy eki ile yapılır. (Almay jadır, istemey jadır, jazbay jadır, üzbey jadır, aşpay jadır, işpey jadır)

VII. Tip Şimdiki Zaman Kipi

Bu tip şimdiki zaman kipi otur asıl fiilinin üzerine –(I)p zarf-fiil ekinin getirilmesi ile yapılır. Zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir.

Kaz.	-(i)p otur, -(i)p otur
------	------------------------

Tablo 21 (7. Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Kazak Türkçesinde (naq osı şaq) şu şekilde çekimlenir:

Bilip otırmın, bilip otırsın /bilip otırsız, bilip otur, bilip oturmız, bilip otırsıñdar / bilip otırsızdar, bilip otur

İstep otırmın, istep otırsın /istep otırsız, istep otur, istep oturmız, istep otırsıñdar /istep otırsızdar, istep otur

Zarf-fiil eki, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere –I- ünlüsü ile bağlanır. (İstep otur, alıp otur)

Yardımcı ünlü, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (alıp otur, bilip otur)

Bütün fiillerden sonra yardımcı ünlü düzdür. (alıp otur, külip otur)

Otur yardımcı fiili, asıl fiil olarak da şimdiki zaman ifade etmektedir.¹⁰²

Osını men senderden **surap otırmın!** (82) “Bunu ben sizlere soruyorum!”

Ne dep otırğanımdı **tüsinip otırsız.** Mundağı jurtt qızıl qarın jas bala emes. (231/8) “Ne dediğimi anlıyorsunuz. Buradaki insanlar yeni doğan bebek değil.”

Alşeke, aynalanı körip, boljap **aytıp otırsıñ** ğoy. Dostıqpen **aytıp otırsıñ.** (84) “Alşeke, etrafı görüp, tahmin yürütüp söylüyorsun. Dostlukla söylüyorsun.”

¹⁰² Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 292.

Keybir maqaldarin ğana tañdana **şeşip otır**. (15/4) “Ancak bazı atasözlerini şaşırarak çözmekte.”

1) Fiil+-MAy (<-MA-+-y)+otır +ş.e. formülüne göre yapılır.

Soğan däl osı mezgilden qolaylı kezdi men de **tappay otırmin!** (212/19/II) Onun için tam bu mevsimden daha uygun zamanı ben de bulamıyorum!”

Biraq köresiz be minekiy, İbragim Kunanbayeviç, men qazir jañağı sizdin tuwra qoyğan surağıñızğa jawap ta **ayta almay otırmin**. (503/38) “Fakat İbragim Kunanbayeviç, görüyor musunuz işte, ben şimdi sizin doşrudan sorduğunuz sorunuza cevap bile veremiyorum.”

Bügin tiñdap şıqtım, Qarajan şeşesi bolsa da, Maqulbayday asıl balanı **joqtay almay otır**. (382/34) “Bugün baştan sona dinledim, Qarajan annesi olsa da, Maqulbay gibi değerli çocuğa ağıt yakamıyorum.”

2) Fiil+-p+otır+-ğan+joq +ş.e. formülüne göre yapılır.

Bökenşi, Borsaq endi tanıdı, Irğızbay jalğız Irğızbay bop, mına zorlıqtı **istep otırğan joq**. Kötibaq, Torğay, Topay ruwlarınıñ da bar juwan, sodırları Qunanbay isin quptağan tärizdi. (54) “Bökenşi ve Borsaq şimdi tanıdı, Irğızbay sadece Irğızbay olarak bu kötülüğü yapmıyor. Kötibaq, Torğay ve Topay uruklarının da bütün zengin ve yüzsüzleri Qunanbay’ın işini kabul etmiş halde.”

Bu kipte olumsuzluk asıl fiilin üstüne gelir. Bu kipte olumsuzluk eki –May’dır.

(Almay otır, islemey otır, jazbay otır, könbey otır, aşpay otır, işpey otır)

Bu kipte soru şekli ise –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (Alıp otırmin ba? bilip otır ma?)

Körmey otırmısıñ sonı? (82) “Görmüyor musun, onu?”

İyt jemige **tastap otırğamız joq pa?** (131/19) “Köpek yemi olarak bırakmıyor muyuz?”

VIII. Tip Şimdiki Zaman Kipi

Bu tip şimdiki zaman kipi fiil tabanına –MakTA, -MAdA, -(U)wdA ekleri getirilerek yapılır. Bu ekler –mAK, -mA, -(U)w fiilden isim yapma eklerinin hal veya isim yapma ekleriyle birleşmesiyle oluşmuştur.

Tür.	-makta, -mekte; -mada, -mede
Özb.	-maqda
Kaz.	-(u)wda, -(ü)wde

Tablo 22 (8.Tip Şimdiki Zaman Kipi)

Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman eki şu şekilde çekimlenir:

gelmekteyim, gelmekteisin, gelmekte, gelmekteyiz, gelmektesiniz, gelmekte (ler)

almaktayım, almaktasın, almakta, almaktayız, almaktasınız, almakta(lar)

Ek, kalınlık- incelik uyumuna uyar. almakta, bilmekte, olmakta, görmekte,

1. şahıslarda kip eki, şahıs ekine –y- ünsüzü ile bağlanır. (Almaktayım, bilmekteyiz, almadayım, bilmedeyiz)

Türkiye Türkçesinde –mAdA eki sık kullanılmaz.¹⁰³

3. şahıslarda anlamı kuvvetlendirmek için –Dır eki kullanılır. Bu ek ihtimal anlamını da taşır. (almaktadır, almaktadırlar)

İnce Memed, bu sabah sevinçten **taşmakta**. S.63.

Milyonlarca büyük bir kelebek hortumunda dönmekte, göğe **ağmakta**, **dalgalanmakta**, ovaya **serilmekte**, sonra birden **kalkmakta**, bulut bulut gen **havalanmakta**, dünyayı erişilmez, hayran, bambaşka, büyüğü bir dünya **yapmaktadır**. S.11

Türkçesinde bu kipin olumsuzu –MA eki ile yapılır. (Gelmemekteyim, sormamaktayım.)

Boğulmaktadır, suda **çürümektedir** iki gözüm. Bir tuhaf şımarmış ademdir sarıbaş. Burnu bu azim çürümenin kokusunu **alamamaktadır** efendim." S.219.

¹⁰³ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 311-312.

Bu kipte soru, MI- eki ile yapılır. (Almakta mıyım? Yazmakta mıyım?)

"Battal Ağa **oymakta** mı, Kasımla Temiri gördün mü?"
"Oymaktalar." S.469.

Özbek Türkçesinde (hazirgi zaman davam fe'li) kipi şu şekilde çekimlenir:

Bilmaqdāman, bilmaqdāsān bilmaqdā, bilmaqdāmiz, bilmaqdāsiz(lār),
bilmaqdā(lār)/ bilişmaqdā

Ekin yapısındaki ünlüler, fiil tabanına göre değişmez; ek tek şekillidir.

Başlāmaqdā, almaqdā, bilmaqdā, bolmaqdā

Bu kip daha çok üçüncü şahıslarda kullanılır.¹⁰⁴

Özbek Türkçesinde bu kipi olumsuz emäs ile yapılır. (Almaqdā emäs, bilmäqtä emäs). Bu kipte soru, MI- eki ile yapılır. Soru eki sondadır. (Almaqdāmānmi? Bilmaqdāsānmi?)

Kazak Türkçesinde (osı şaq) şu şekilde çekimlenir:

bilüwdemin, bilüwdesiñ / bilüwdesiz, bilüwde, bilüwdemiz, bilüwdesiñder /
bilüwdesizder, bilüwde

bastawdamın, bastawdasıñ /bastawdasız, bastawda, bastawdamız,
bastawdasıñdar /bastawdasızdar, bastawda

Ek ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere –U- ünlüsü ile bağlanır.
(bastawda, istewde, aluwda, bilüwde)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (aluwda, bastawda, bilüwde, istewde)

¹⁰⁴ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 313-314.

Yardımcı ünlü, bütün fiillerden sonra yuvarlaktır. (aluwda, bilüwde, boluwda, körüwde)

Bu kipin daha çok 3. şahısları kullanılmaktadır.¹⁰⁵

Şıñğıs eliniñ bedeldi adamdarı: Orazbay, Jiyrenşe, Asılbekter de qazir **qısiluwda**. (393/4) “Şıñğıs bölgesinin saygıdeğer kimseleri olan Orazbay, Jiyrenşe ve Asılbekler de şimdi utanmakta.”

Tañ aldında bir ğana sağat mızğığanı bolmasa, Abay tündi uyqısız ötkizdi. Biraq, äli talğan joq. Äli de kitap betine **üñilüwde**. (286/2) “Abay, sabaha karşı sadece bir saat kestirmesi dışında bu geceyi uykusuz geçirdi. Ama henüz yorulmadı. Hâlâ da kitabı incelemekte.”

Kazak Türkçesinde bu kipin olumsuzu –MA- ekinin yanı sıra emes ile de yapılır. (almawda, bilmewde, aluwda emes, bilüwde emes)

Biraq Äygerimniñ qazirgi köñil-küyi, öziniñ sında otırğan äñşiligin qısılıp **sezinüwde emes**. (341/2) “Fakat Äygerim’in şu andaki hâli, sınanmakta olan şarkıcılığını sıkıntıyla hissetmemektedir.”

Kazak Türkçesinde bu kipin soru şekli bulunmamaktadır.

---

¹⁰⁵ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 320.

4.1.3. Gelecek Zaman Kipleri

Gelecek zaman, Eski Türkçede –gay/ -gäy, -taçı/ -teçi, -daçı/ -däçi, -çı/ -çi, -ça/ -çä ekleriyle, tägingäy mән “erişeceğim”, öltäçi sән “öleceksin” bulunçi ol “yetişecek” yapılır.¹⁰⁶Karahanlı Türkçesinde –ga/ -ge, -gay/ -gey ve –gu/-gü ekleriyle, bargay men “varacağım”, kelge sen “geleceksin”, kelgü “gelecek”¹⁰⁷, Harezmi Türkçesinde –gay /-gey, -qay /-key, -qa/ -ke, -ğa/ -ge, -ası/-esi, iser/ -isar ekleriyle, qılabılgey men “yapabileceğim”, bolısar “olacak”, sevgemiz “seveceğiz” bolası men “olacağım” şeklinde yapılır.¹⁰⁸Çağatay Türkçesinde –gey /-ğay eki ile sedasız konsonantlardan sonra genellikle –qay/ -key (şiir dilinde –ğa/ -ge, -qa/-ke) ekleri ile körgey “görecek”, tapqay biz “bulacağız” şeklinde yapılır.¹⁰⁹ Bu ekler zamir kökenli kişi ekleriyle çekimlenir.

Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman beş farklı şekilde ifade edilmektedir:

-GA, -GAy, - KAY: kelge men “Geleceğim.”, algay men “Alacağım”, boşatkay sen “ Affedeceksin.”¹¹⁰

-Ası: alası men “Alacağım”, kelesi biz “Geleceğiz” olası biz “Olacağız.”¹¹¹

-IsAr, -UsAr: alusar “alacak”, keliser “Gelecek.”, öliser “Ölecek.”¹¹²

-sAr: cuvap berser men “ Cevap vereceğim.”, barsar sen “Gideceksin.” Ölçser “Ölçecek.”¹¹³

¹⁰⁶ Anna Marie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 81-82.

¹⁰⁷ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 187-188.

¹⁰⁸ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 47-48.

¹⁰⁹ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 177-118.

¹¹⁰ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 226-230.

¹¹¹ Güner, *Kıpçak*, s. 231.

¹¹² Güner, *Kıpçak*, s. 232.

-AçAk: keleşek men “Geleşeğim”, keleşek biz “Geleşeğiz.” Alacak “Alacak.”¹¹⁴

Geleşek zaman vaka ya da durumun konuşma anından sonraki bir zaman diliminde geręekleřeęini bildirir. Bu ek ile geleşekte geręekleřecek dūřunceler ya da ileriye yōnelik tasarılar, dilekler anlatılır.¹¹⁵

I. Tip Geleşek Zaman Kipi

Tür.	-(i)r, -(i)r, -(u)r, -(ü)r; -ar, -er
Özb.	-r; -är
Kaz.	-r; -ar, -er

Tablo 23 (I. Tip Geleşek Zaman Kipi)

Türkiye Türkęesinde (geniş zaman) olarak adlandırılan bu kip şu şekilde çekimlenir:

Alırım, alırsın, alır, alırız, alırsınız, alırlar,

Sōkerim, sōkersin, sōker, sōkeriz, sōkersiniz, sōkerler

Ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten 13 tek heceli fiile, çok heceli bütün fiillere –I-ünlüsü ile bağlanır. (Alır, bilir, bulur, durur, gelir, görür, kalır, olur, ölür, sanır, varır, verir, vurur)

Ünsüzle biten bazı tek heceli fiillerde ek, -Ar’dır. (Yapar, tutar, gezer, sever)

Yardımcı ünlü ve ek ünlüsü, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (Alır, yapar, gezer, görür)

Yardımcı ünlü, düz ünlülü fiillerden sonra düzdür. (Alır, anlatır, bilir, gösterir)

¹¹³ Güner, *Kıpçak*, s. 233.

¹¹⁴ Güner, *Kıpçak*, s. 223.

¹¹⁵ Faruk Kadri Timurtaş, *Eski Türkiye Türkęesi*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), s. 125.

Yardımcı ünlü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. (Olur, görür, uyutur, konuşur)¹¹⁶

"Sana üç tane, on tane fistan **alırım**. Çok **alırım**. Altın küpe de **alırım**. On tane de beşi biryerde **alırım**." S.330.

"Dağların kurdu kuşu bile... Af çıkarsa, öyle **çıklar**."

Bu kipte olumsuzluk 1. şahıslarda –mA, 2.ve 3. şahıslarda –mAz'dır. (almam, almazsın, almaz, almayız, almazsınız, almaz(lar))

"Bir şey **almaz** kuşa," diye sert, kesin konuştu dede.

"Ama dede..."

"Bir şey **almaz**," diye kalın, püskül püskül ak kaşlarını çattı dede.
"Kuşların tüylerinden

onlara su **geçmez**. Kuşlar **üşümezler**." S.426.

Soru eki –MI 3. şahıslarda sonda diğer şahıslarda kip eki ile şahıs eki arasında bulunur. (alır mıyım? bilir misin? alır mı? bilir mi ?)

"İnce Memed hiç ırza **geçer mi**, bunu neden hiç düşünmediniz?"
S.476

Taş üstünde taş, omuz üstünde baş **bırakırlar mı**? Irzına geçemedikleri kız, **kadın kalır mı**, bu dağlılar, hele köylüler, akça pakça şehirli kadınlarına çok düşkün olurlar. S.308.

Özbek Türkçesinde (kelâsi zaman güman fe'li) çekimi şöyledir:

bilärmän, bilärsän, bilar, bilärmiz, bilärsiz(lär), bilar(lär)/bilişär

başlärmän, başlärsän, başlar, başlärmiz, başlärsiz(lär), başlar(lär)/başläşär

Ünlüyle biten fiillerden sonra ek, -r'dir. (Başlar, işlär)

Ünsüzle biten fiillerden sonra –är eki kullanılır. (Alär, bilar, bolar, külär)

¹¹⁶ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 345-346.

-är eki, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. (Alär, bilar, bolar, turär)¹¹⁷

Bu kipte olumsuzluk –mäs eki ile yapılır. (Almäsmän, almässän, almäs, almäsmiz, almässiz(lär), almäs(lär) /alışmäs)

Soru eki –mI sonda bulunur. (Alärmänmi? Bilärsänmi?)

Men kimni jek ko‘ribman? “Ben kimi görüyorum.”

— **Bilarsiz** axir, kimni... s.196, “Biliyorsunuz elbet kimi.”

Aytingiz axir? “Söleyiniz elbette.”

— O‘zingiz ham **bilarsiz**, deb o‘ylayman. S.177 “Kendiniz de bilirsiniz diye düşünüyorum.”

Musulmonqulni **bilarsiz**, albatta? “Musulmankul’u bilirsiniz elbette.”

— Nega **bilmay**, ikki oy ilgari qochig‘ini ham ko‘rdim... s.165 “Niçin bilmez iki ay önce de gördüm.”

Xayr qo‘llaridan kelganni qilib ko‘rsinlarchi, biz ham mundan keyin o‘shandoq ko‘rnamaklar bilan qiladig‘an muomalamizni **bilarmiz**. S.66 “Yok elinden geleni yapsın. Bundan sonra biz de onun gibi nankörlük yapamayı biliriz.”

Kazak Türkçesi’nde (boljaldı keler şaq) çekimi şu şekilde yapılır:

Bilermin, bilersin / bilersiz, biler, bilerimiz, bilersin / bilersizder, bilerBastarmın, bastarsın / bastarsız, bastar, bastarmız, bastarsın / bastarsızdar, bastar

Ünlü ile biten fiillerden sonra –r eki kullanılır. (Bastar, ister.) Ünsüzle biten fiillerden sonra ek, -Ar’dır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (alar, bolar, biler, küler). Ekin –er şekli, tek hece ö,ü ünlülü fiillerden sonra yuvarlak telaffuz edilir.¹¹⁸

¹¹⁷ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 348.

¹¹⁸ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 357.

Jas buwın öner üyrensin, ülgı alsın. Men de kömekşi **bolar**min. (330/18) “Genç nesil sanat öğrensin, örnek alsın. Ben de yardımcı olurum.”

Birdeñe qıp **öterm**in! (173) “Bir şeyler yaparak geçirim!”

Tağı birer kün ayal qıl. Erteñder seni Baydalığa jiberip alğalı otırmın. Sodan äri **qaytarsın** dedi. (120/36) “Birkaç gün daha oyalan. Seni bugün yarın Baydalı’ya göndermek istiyorum. Ondan sonra dönersin dedi.”

Qoy, ökpeletip alarmız! (463) “Bırak, bize küsebilir!”

Tahminî gelecek zamanın olumsuzluk çekimi 1) fiil+-MAs (< -ma+-s)

+ş.e. veya 2) fiil+-Ar/-r emes + ş.e. formüllerine göre yapılır.

1) Fiil+-MAs +ş.e. formülüne göre yapılan olumsuzluk çekiminde fiil ünlü ile veya /l/, /r/, /y/, /w/ ünsüzleriyle biterse, kalınlık-incelik uyumuna göre -mas/-mes şekli; sonu tonlu ünsüz veya /m/, /n/, /ñ/ ünsüzleriyle biterse kalınlık-incelik uyumuna göre -bas/-bes şekli; sonu tonsuz ünsüzle biterse kalınlık - incelik uyumuna göre -pas/-pes şekli eklenir.

almaspın /alman, almassıñ /almassız, almaş, almaspız, almassıñdar /almassızdar, almaş

Olumsuzluk ekinin ilk sesi, fiil tabanının son sesine göre değişmektedir. (Qaramas, bilmes, qonbas, könbes, aşpas, işpes)

Tek heceli ve ince-yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek, yuvarlak telaffuz edilir.

Qudayberdi ölerde, Abay oğan: “Balalarıñdı äke ornına bağuw qarızım **bolar**” dep, “jetimdik **körsetpespin**” dep ant etkendey bolatın. (330/9) “Qudayberdi ölürken, Abay ona: “Evlatlarına baba yerine bakmak, borcumdur.”, “Yetimliği hissettirmeyeceğim.” diye yemin etmiş gibiydi.”

Böbeñ, Borsaq bawırımsıñ. Sağan tiygeni - mağan tiygeni. Senen şet qalıp, amandıq, tınıştıq **izdemespin**. (58/1) “Böbeñ, Borsaq kardeşimsin. Sana degen şey, bana değımiştir. Senden uzakta, sağık, sükünet aramam.”

2) Fiil+-Ar/-r+emes +ş.e. formülüne göre yapılan olumsuz çekimi:

Öristen qaytqan qoralı qoy da suw mañına şubırıp, bawırın sızğa tösep, büyirin soğıp jatr. Jaylıstı **oylar emes**. Quwmasa suw qasınan **turar emes**. (139/31) “Otlaktan dönen koyun sürüsü de suyun etrafına dizilip, göğsünü nemli yere döseyip, böğrünü kaşımakta. Otlamayı düşünmüyor. Kovulmazsa, suyun yanından kalkmaz.”

Abay men Erbol qus jayına, ańşılıq jayına awısqañ soñ tatuw qurbı sıyaqtanıp ketti. Ekewiniñ de aytar sözderi **biter emes**. (118/42) “Abay ve Erbol kuş işine, avcılık işine giriştikten sonra çok iyi geçinen dostlar gibi oldu. İkisinin de söylecekleri bitmiyor.”

Soru eki -MA sonda bulunur. 2. şahıslarda soru eki şahıs ekinden önce de gelebilir. (Alarımın ba? bilersin be? alarmısın? bilermişiz)

Senderge senem dep bökse bastı **bolarmın ba?** (361) “Sizlere inanacağım diye kalçalı mı olacağım?”

Sonıñ bası osı **bolarmı?** (273) “Onun başı bu olur mu?”

Ändi umıtpasa, aytuwşısı, ülgisi Birjandı **umıtar mı?** (328) “Şarkıyı unutmazsa, söyleyeni ve örneği Birjan’ı unuttur mu?”

II. Tip Gelecek Zaman Kipi

II. tip gelecek zaman kipi, fiil tabanına -(y) (A) CAk eki getirilerek yapılır. Saha Türkçesinde iyelik, diğer yazı dillerinde zamir kökenli, şahıs ekleriyle kullanılır.

Tür.	-(y)acak, -(y)ecek
Öz.	-(y)acak

Tablo 24 (2. Tip Gelecek Zaman Kipi)

Türkiye Türkçesinde gelecek zaman şu şekilde çekimlenir:

Bileceğim, bileceksin, bilecek, bileceğiz, bileceksiniz, bilecek(ler)

Okuyacağım, okuyacaksın, okuyacak, okuyacağız, okuyacaksınız, okuyacak(lar)

Ek, ünsüzle biten fiillere doğrudan bağlanır. (gelecek, verecek, alacak)

Ek, ünlü ile biten fiillere –y- ünsüzü ile bağlanır. (başlayacak, okuyacak)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (alacak, olacak, bilecek, görecek)

Kip ekinin yapısında bulunan k ünsüzü 1. şahıslarda sızıcılıştır. (alacağım, bileceğiz)

3. şahıslarda anlamı kuvvetlendirmek için –Dır eki kullanılır. Bu ek ihtimal anlamı da verir.¹¹⁹

"Onu yakalayınca, ona neler yapılacak işte o zaman **görülecektir.**"
S.551

"Eşkıyalıkta, dağı taşı, kurdu karıncayı kendine her zaman düşman **bileceksin.** Her taşın ardında bir pusu var gibi **davranacaksın.** S.234.

Köye varır varmaz çoluğunu çocuğunu alacak Narlıkışla köyüne **gideceksin.** Beye de, sana ev verdi diye, her sabah, her akşam dua **edeceksin.** Olur mu?" s.59.

Türkiye Türkçesinde bu kipin olumsuzu –MA- ile yapılır. (almayacak, bilmeyecek)

"Bir daha **dönmeyecekler** bizimkiler bu köye, Çukurovaya da... Çöl Arabistan'da **yitecekler.**" S.561.

---

¹¹⁹ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 397.

"Fakir fikaraya **zulmetmeyeceksiniz**. Onlara hep güler yüz **gösterecek**, tatlı söz **söyleyeceksiniz**. Yardıma muhtaçlarına yardım **edeceksiniz**." S.278.

İnşallah kuşa bir sey **olmayacak**, o da ilk fırsatta kuşunu götürüp Vahap Dayıya teslim **edecekti**. S.435.

Bu kipte soru –MI- eki ile yapılır. Soru eki 3. şahıslarda sonda diğer şahıslarda kip ve şahıs eki arasında bulunur. (Alacak mıyım? Bilecek misin? Alacak mı? Bilecekler mi?)

"Topal Ali gene **gelecek mi?**"

"Gelmez olsun da, arkasının üstüne gelsin! Gelecek zaar. Onu **öldüreceksin** değil mi?" s.404.

"Kabul **edecek** mi Cabbar?" S.518.

Özbek Türkçesinde (qatiy kelâsi zaman) çekimi şu şekilde yapılır:

Biläcäkmän, biläcäksän, biläcäk, biläcäkmiş, biläcäksiz(lär), biläcäk(lär)

Başlayäcäkmän, başlayäcäksän, başlayäcäk, başlayäcäkmiş, başlayäcäksiz(lär), başlayacak (lär)

Ek, ünsüzle biten fiillere doğrudan bağlanır. (aläcäk, biläcäk)

Ek, ünlüyle biten fiillere –y- ünsüzüyle bağlanır. (başlayäcäk, işläyäcäk)¹²⁰

Ek, kalınlık- incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek, ince ünlülüdür. (aläcäk, boläcäk, biläcäk, işläyäcäk)

Özbek Türkçesinde bu kipi olumsuzu –mä- eki ile yapılır. (almayacak, bilmäyäcäk)

¹²⁰ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 401.

Bu kipte soru –MI- eki ile yapılır. Soru eki şahıs ekinden önce veya sonra gelebilir. (Aläcäkmänmi? Biläcäksänmi? Aläcäkmisän? Biläcäkmisiz?)

III. Tip Gelecek Zaman Kipi

Özb.	-ädigän; -ydidän
------	------------------

Tablo 25 (3. Tip Gelecek Zaman Kipi)

Özbek Türkçesinde (keläsi zaman maqsad fe’li) şu şekilde çekimlenir:

Bilädigänmän, bilädigänsän, bilädigän, bilädigänmiz, bilädigänsiz(lär),
bilädigän(lär)/ bilişädigän

Başläydidigänmän, başläydidigänsän, başläydidigän, başläydidigänsiz(lär),
başläydidigän(lär) / başläşädigän

Ünsüzle biten fiillerden sonra –ädigän eki kullanılır. (Alädigan, bilädigan)

Ünlü ile biten fiillerden sonra ek, -ydidän’dir. (Başläydidigän, işläydidigän)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ince ünlüdür.
(Alädigän, bilädigän)

Bu kipte olumsuzluk –MA- eki ile yapılır. (almäydidigän, bilmäydidigän)

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (alädigänmänmi?
Bilädigänmi ?)¹²¹

Ul birinchi so‘roqdayoq — «uchib, qo‘nib qabul qi-lamiz» deb javob bermakchi bo‘lsa ham biroq xalq-ning— «o‘lib turg‘an ekan» deb **qiladigan** ta‘nasidan cho‘chib, javob bermaydir. S.32 “ O birinci sorudayken “Uçup konup kabul ederiz.” Diye cevap verecek olsa da ama halkın “dünden hazır” demesinler diye tedirgin olup cevap vermez.”

¹²¹ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 431.

Sababini **surishtiradigan** vaqt emas, chop dedim, chop! S.55
“Sebebini araştırmanın vakti değil. Koç dedim koç.”

Agar manim qilg‘an xizmatim shunday iltifotlarga loyiq **ko‘riladigan** bo‘lsa, jon janobidan so‘raydirg‘an bir necha tilaklarim bor. S.63
“Eğer benim yaptığım hizmetlerim böyle hizmetlere layik görülecek olsa canı gönülden arzu ettiğim birkaç dileğim var.

IV. Tip Gelecek Zaman Kipi

Bu tip gelecek zaman kipi –GU +iyelik eki + (dUr) ekleriyle yapilir. İyelik kökenli şahıs ekleriyle çekilir.

Özb.	-ęu, -gü + iyelik eki + (dir)
------	-------------------------------

Tablo 26. (4.Tip Gelecek Zaman Kipi)

Özbek Türkçesinde bu kipiın çekimi şöyledir:

Bilgüm(dir), bilgünę(dir), bilgüsi(dir), bilgümüz(dir), bilgünęiz(dir), bilgüleri(dir)

Körgüm(dir), körgünę(dir), körgüsi(dir), körgümüz(dir), körgünęiz(dir), körgüleri(dir). Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar; iyelik eki daima incedir. (Alęusi, birgüsi.) Ek, bütün fiillerden sonra yuvarlak ünlüdüdür. (alęusi, bolęusi.) Kipi, iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girer; şahıs eklerinden sonra –dir eki gelebilir. (Alęusidir, bilgüsüdür.)Bu kipiın olumsuzluk ve soru şekli kullanılmaz.¹²²

Türkçede birincil görevi zaman değil de kipi kavramına göndermede bulunmak olan eklere tasarlama kipiıleri denir. Bu eklerin öncelikli görevi gereklilik, emir, istek ve dilek-şart kipiılerinden birini vermektir.

¹²²Ercilasun, *Karşılaştırma Türk*, s. 451.

Yüksel tasarlama kipleri içine emir kipini almaz. Yazara göre kip kavramı haber, tasarlama ve emir olmak üzere üç tanedir.¹²³ Tasarlama kipleri de kendi içinde; istek, dilek-şart ve gereklilik biçiminde ayrılırlar. Bazı yazarlar bu kiplerde zaman anlamının olmadığını ifade etmişler.¹²⁴ Bazı yazarlarsa bu kiplerde aynı zamanda bir zaman anlamının bulunduğunu belirtmişlerdir.¹²⁵ Özdemir'e göre uyusam, gelmelisin biçimleri zaman kavramını açık ve salt olarak vermemekle beraber yine de bu biçimlerin eylemi bir zamana bağlantılı olarak verdikleri sezilir. Böyle salt bir zamana bağlı olmayan (modal) biçimlerin zamanı, kullanışta birtakım zarflarla açıklanır: Hemen gelmelisin, şimdi uyusam, yarın yapsam gibi.¹²⁶

Iskakov'a göre konuşmacının söylediği sözün ya da konuşmacının fikrinin gerçeğe ilgisini, dildeki ses bilgisel, şekil bilgisel ve dil bilgisel yöntemler aracılığı ile belirtme sistemi kip kategorisi (modaldik/ray kategoriyası) diye adlandırılır.¹²⁷ Iskakov tasarlama kiplerinin bildirdiği anlamları emir, dilek, istek, yalvarma, gereklilik, imkân, şüphe vb. olarak sınıflar ve ona göre bunlar iş ve hareketle ilişkilidir ve geleceğe atıfta bulunur.¹²⁸

Praktikalık Kazak Tili kitabında kiplik kategorisi için şunlar söylenmiştir:

İş ve hareketin gerçek hayatla ilişkisi hakkında konuşmacının bakış açısı kip kategorisi diye adlandırılır. Örneğin: “Onun bugün gelmesi mümkün”, “Askar enstitüde iyi okuyabilir”, “O bugün gelecek”. Bu cümlelerde bildirilen hareketlerin gerçek hayatla ilişkisi hakkında

¹²³ Semahat Yüksel, *Türkçede Biçim ve Cümle Derleri*, (İstanbul: Multilingual Yayınları, 2006), s. 86-87.

¹²⁴ Hatice Şahin, Birleşik Çekimli Fiillerin Zaman ve Anlam Açısından Gösterdiği Çeşitlilikler, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004), s. 385.

¹²⁵ Nadir Engin Uzun, *Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*, (Ankara, 1998), s.108.

¹²⁶ Emin Özdemir, Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış, *Türk Dili Belleten*, (Ankara,1967), s. 178.

¹²⁷ Ahmedi Iskakov, *Kazirgi Kazak Tili-Morfologiya*, (Almatı: Ana Tili Yayınları,1991), s. 311.

¹²⁸ Iskakov, *Kazirgi Kazak*, s.315.

konuşmacının bakış açısı çeşitlidir. Birinci cümlede hareketin gerçek hayatta yapılacağına dair şüphesi vardır. Bu nedenle konuşmacı hareketin olup olmayacağını tahmini bir şekilde dile getirmiştir. İkinci cümlede konuşmacı hareket sahibinin hareketi yapma imkânının olduğunu güvenilir bir şekilde söylemiştir. Üçüncü cümlede konuşmacı hareketin gelecek zamanda olacağını bildirir. Bu cümlelerin hepsinde hareketin gerçek hayattaki yeri hakkında konuşmacı kendi fikrini ve bakış açısını bildirmiştir. Oysa bu fiillerin gerçek hayatta konuşmacının düşündüğü gibi olması da olmaması da mümkündür.¹²⁹

4.1.4 Gereklilik Kipleri

Gereklilik kipi Eski Türkçe’de –miş ekini almış bir fiile “kergek” getirilerek yapılır. Bazı metinlerde bunun yerine –gu ekinin kullanıldığı görülür, bilmiş kargak “bilmek gerek”, qamağqa ayaguluq bolgaylar “herkes tarafından hürmet edilen (insan) olmalıdır.”¹³⁰

Karahanlı Türkçesinde gereklilik kipi –gu/-gü ekleri ile yapılır. Bunun yanında –gu/ -gü kerek ve kerek + -sa/-se şekilleri de bulunur, söylemegü kerek “söylememelisin”, algu “almalı”, kerek sözleşe “söylemek gerek”.¹³¹

Harezmi Türkçesinde gereklilik kipi –gu/ -gü, üzgü sen “koparmalısın”; -maq kerek /-mek kerek, maqlıq kerek /-meklik kerek şeklinde yapılır. sewmek kerek “sevmeli”, qılmaqlıq kerek “kılmalı, yapmalı”.¹³²

Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde gelecek zaman eki –ga(y) / -ge(y), aynı zamanda gereklilik kipi için kullanılabilir. bolgay men “olacağım/ olmalıyım”, qalgay

¹²⁹ N.,Oralbayeva, T. Abdigaliyeva ve B. Galabayev, *Praktikalık Kazak Tili*, (Almatı: Ana Tili,1993), s. 139.

¹³⁰ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 57-81.

¹³¹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Yapı Bakımından Fiiller*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 93-94.

¹³² Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 49.

“kalacak /kalmalı”.¹³³Çağatay Türkçesinde de-gu / -gü eki gereklilik iade eder. Yıglağum “ağlamalıyım”.¹³⁴

Kıpçak Türkçesinde gereklilik kipi ya zaman eklerinin, özellik de gelecek zamanın, gereklilik görevinde kullanılmasıyla ya da -Ar, -sA, -mAK, -mAh kerek yapılarıyla ifade edilir. Örneğin kider kerek “Yaralamak gerek”, azad bolmah kerek “Azat olmalı.”, sormah kerek “Sormalı.”¹³⁵

Kıpçak Türkçesinde az da olsa -mall ekiyle ve kerek + fiil + GAy + şahıs eki biçiminde yapılan gereklilik biçimleri de vardır. eşitmeli “İşitmeli.”, kerek aytkay “Söylemeli.”, kerek körgeyler “Görmeliler.”¹³⁶

Serebrenikov ve Hacıyeva’ya göre gereklilik kipi areal karakter taşıdığından yani belli bir alanla sınırlandığından Ön Türkçe’de bu kipi bulunmadığını ifade etmişlerdir.¹³⁷

I.Tip Gereklilik Tipi

Acarlar’a göre gereklilik fiili de kimi kez emirden de kesin ve güçlü bir dilek değeri alır: Öldürmeli beni dövmeli değil.¹³⁸Koç saat dokuzda burada olmalısın, örneğini verir. Ayrıca ekin gelecek zaman görevinde de kullanıldığı olur: Bilmem nasıl geçirmeliyim son beş on yılı?¹³⁹

¹³³ Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*,(Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1998), s. 241.

¹³⁴ Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, s. 33.

¹³⁵ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 249.

¹³⁶ Güner, *Kıpçak*, s. 249-250.

¹³⁷ Serebrenikov Boris Aleksandroviç ve Hacıyeva Ninel Zeynalova, *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, s. 184.

¹³⁸ Kevser Acarlar, Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Sebepleri, *Türk Dili*, (Ankara, 1963), Sayı 213, s. 253.

¹³⁹ Nurettin Koç, *Yeni Dilbilgisi*, (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1996), s. 364-365).

Tür.	-malı, -meli
------	--------------

Tablo 27 (1. Tip Gereklilik Kipi)

Türkiye Türkçesinde (gereklilik kipi) şu şekilde çekimlenir:

Sevmeliyim, sevmelisin, sevmeli, sevmeliyiz, sevmelisiniz, sevmeli(ler),

Almalıyım, almalısın, almalı, almalıyız, almalısınız, almalı(lar)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (Vermeli, sormalı, gülmeli, gelmeli). 3.

şahıslarda anlamı kuvvetlendirmek için –Dır eki kullanılır. Bu ek ihtimal de bildirir.

Almalıdır, almalıdırlar¹⁴⁰

"Onun için ne yapıp yapmalı İnce Memedi **öldürtmeliyiz.**"
S.45

"Gerçek," dedi Yunus, "Elini çabuk tut. Gün kavuşmadan her şey hazır **olmalı.**" S.71

Öyle bir tellal **çağırmalıydı** ki, onun tellalı, sesi dillere destan olmalı, uzun yıllar belleklerden **silinmemeliydi.** S.220

Kaçıp **gitmeli.** Gitmeli ama, her şeyi **bırakmalı** ama... Her şeyi, karısını, Ali Safa Beyi, yurdunu yuvasını, Anavarza ovasını, S.286.

Bu kipin olumsuzu –mA- eki veya olumsuzluk bildiren kelimelerle yapılır.

(vermemeli, gelmemeli)

Adem içini çekerek, "Halbuki ata benzer bir at bu çimenliğe **gelmemeli** mi?." S.290.

Asım Çavuş," diye bağıyordu, "bu adam gemi azıya aldı artık, onun bir icabına bakmalıyız, ya da **ölmeliyiz.**" S.45.

Bu geceden itibaren evde de **kalmamalıyız.** Her gece başka bir yerde... Seni de öldürür mü İnce Memed? s.45.

¹⁴⁰ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 649.

Bu kipim soru şekli –mI eki ile yapılır. Soru eki kip eki ile şahıs ekinin arasında bulunur.

Murtazayı öldürmeden, bir iyi **yalvartmalı**, tabanlarımın altını öptürmeli miyim? O çok seyi hak etti. S.147.

Ne yapacağını, bu kapandan nasıl kurtulacağını düşünürken, gözleri ortalıkta bir yılan arıyordu. Kavak ağacına **gitmeli miydi?** Cilt 4. S. 21

Düpedüz bir gece bizim eve İnce Memed geldi, diyemezdi ki! **Demeli miydi Söylemeli** de köylüyü güçlendirip **yüreklandirmeli miydi?** Cilt 2. S.84

II. Tip Gereklilik Tipi

Bu kip Özbek Türkçesinde “kerâklilik mäyli” olarak adlandırılır. Bu tip gereklilik kipi –mAk veya –mA ekli isim-fiillere, yazı dillerine göre gereklilik bildiren kelimelerden biri getirilerek yapılır.

Tür. (a)	-mAk + gerek/ lâzım
Tür. (b)	-mA –iyelik eki +gerek /lâzım
Özb.	-mAk –iyelik eki +kerek /lâzım /zârur

Tablo 28 (2. Tip Gereklilik Kipi)

Türkiye Türkçesinde 2. tip gereklilik kipi iki şekilde yapılır.

a) –mAk + gerek /lâzım

Bu kipte şahıs eki kullanılmaz. Kip herhangi bir şahsı karşılamaz. (Almak gerek, bilmek lazım)

Onun için bir çare **bulmak gerektir**. Ne yazdı ne, kim yazdı kim? Cilt 2. S.96

Muslu:

"Aslan," dedi, güldü. "İşte onu **kurtarmak gerek**. Zeynel onu gördü mü?" Cilt 2. S. 306.

Mustafa:

"Olmaz," diye diretti. "Nerede buluruz kazanı, suyu **ısıtmak gerek**... Olmaz. Yapamayız.

Üstelik de camide **yıkamamız gerek** onu." Cilt 3 S.218

b) –mA- iyelik eki + gerek / lâzım. Bu kipin çekimi şöyledir:

vermem gerek, vermen gerek, vermesi gerek, vermemiz gerek, vermeniz gerek,
vermeleri gerek

almam gerek, alman gerek, alması gerek, almamız gerek, almanız gerek,
almaları gerek

Sizin işinizi benim arzuhalsiz **halletmem gerek**... Cilt 3 s.176.

Ali Safa Bey, senin burada **kalman** gerekiyor, burada kal, dedi. Cilt 2. S.90

"Öyleyse **beraat etmeleri gerek**." Cilt 3. S. 509.

Bu kipin olumsuz şekli –mA- ile yapılır. (almamak gerek, bilmemek lâzım,
almamam gerek, bilmemen lâzım)

İnce Memed romanında örneği bulunmamaktadır.

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (almak gerek mi? bilmek gerek mi? almamam gerek mi? bilmemen gerek mi?)

"Başka adam **gerek mi** sana?"

"Sağ ol Ümmet kardaş, biz üçümüz yeteriz." Cilt 3. S.487

Özbek Türkçesinde (kerâklık mäyli) şu şekilde çekimlenir:

Bilmağım keräk, bilmağın keräk, bilmağı keräk, bilmağımız keräk, bilmağınız keräk, bilmaqläri keräk

Başlamağım lazim /zärur, başlämağın lazim / zärur, başlamağı lazim /zärur, başlämağımız lazim /zärur, başlämağınız lazim / zärur, başlämaqläri lazim /zärur

-mAk eki, sonundaki q ünsüzü, iyelik ekinden önce, iki ünlü arasında kalınca tonlulaşır ve sızıcılaşır. bilmağı keräk, başlamağı keräk.

Özbek Türkçesinde bu kipin olumsuzu emäs ile yapılır. (almağım keräk emäs, bilmağın lazim emäs)

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (almağım keräk mi, bilmağın lazimmi)

Mahalladan ham uch-to‘rtta kishi aytdim, oshni **ko‘proq qilish kerak**. S.178 “Mahalleden de üç- dört kişiye söyledim. Pilavı çokça pişirmek gerek.”

Shu choqqacha sizlarga aytirmasdan oq ziyoratlaringizga **borishimiz kerak** edi. S.174 “Şu vakte kadar sizlere söylemeden ziyaretinize gelmem gerekiyordu.”

Nima deyishini o‘zing ham yaxshi **bilsang kerak**, xotin! S.174 “Ne dediğini kendin de iyi bilmen gerek. Hatun.”

O‘g‘lim, — dedi, — siyлаг‘anni **siylash kerak**, endi senga qadrsizlang‘an bo‘lsalar, ammo bizning qoshimizda ularning qadr-qiymatlari yuqori. S.171. “Oğlum dedi. Hoş göreni hoş görmek gerek dedi. Şimdi senin değerini bilmeseler de bizim gözümüzde onların kıymeleri çok yukarıda.

Shukur qilish kerak, bek aka, — dedi Ali va o‘zi-ning baxtsizligidan, topqanini ro‘zg‘ordan ortdirolmay, shu kungacha uylanalmay kelishidan hasrat qilib ketdi. S. 164 “Şükür etmek gerek dedi, Bey Ağa. Ali ve kendisinin bahtsızlığından kazandığı geçim parasından birikim yapamadığından bu zamana kadar evlememesinden muzdarip oldu.

Musulmonqulning iti bo‘lmasa, o‘zimizdan mingboshi bo‘larliq odam qurib qoluvdimi, deyman. Yo‘q, og‘alar, temirni qizig‘ida **suqib qolish kerak!** S. 157 “Musulmankul’un köpeği olmasa kendimizden binbaşı olacak adam yok muydu diyorum. Yok ağalar demiri kor halinde saplamak gerek.”

Xatni o‘qub sizning dahshatlanishingiz emas, quvonishingiz, dushmaningizni yuz tuban qilg‘ani uchun haq taolog‘a **shukur aytishingiz kerakdir!** S.149 “ Mektubu okuyup sizin dehşete düşmeniz değil, sevinmeniz düşmanınızı ters yüz ettiğimiz için Allaha şükür etmeniz gerekti.”

Joyi yaxshi bo‘lsa, o‘ylab **ko‘rish kerak...** s.11, “ Yeri iyi olsa düşünmek gerek.”

avvalo manfaati shaxsiyasidan kechib, faqat el baxti uchun bosh tikkanlar **jamoasi kerak** va bu jamoaning o‘z maslaki yo‘lida kuzatkan ma’lum bir nishonasi **bo‘lmog‘i zarur**. S.184 “Evvela şahsi menfaatinden geçip el bahtı için karşı çıkanlarında olması gerek ve bu camianın öz meslekleri yolunda arzu ettikleri belli bir maksatları olması gerek.”

Shuning uchun **bo‘lsa kerak**, Kumushni o‘rin yozishg‘a qo‘ymay o‘zi par to‘shakni olib yerga soldi. S.191 “ Şunun için olsa gerek. Kumush’un yatacak yer hazırlamasına izin vermeden kendi yumuşak yatağını yere serdi.”

Manim bu to‘xtatib yubormay qo‘yg‘animdan xabarsizlig‘ing uchun **bo‘lsa kerak**, ko‘ngling dom-laxo‘janing duosiga ketib qoldi va men sening so‘zingdan kuldım. S.174 “Benim bu durdurmadan habersiz olduğum için olsa gerek gönlüm hocanın duasına gidip kaldığı için ben senin sözüne güldüm.”

Xatning ichidan chiqdi. Kelindan — senga **bo‘lsa kerak**, — dedi. S.171 “Mektubun içinden çıktı. Geline – Sana olsa gerek- dedi.”

Manovisini tanimayman va lekin o‘zi qipchoq **bo‘lsa kerak**. S.167 “Şahsını tanımiyorum ama aslen Kıpçak olsa gerek.”

Bilmadim, kelib **qolsa kerak**. S.100 “Bilmedim gelmiş olması gerek.”

III. Tip Gereklilik Kipi

3. tip gereklilik kipi –(I)w ekli isim-fiillere, yazı dillerine göre gereklilik bildiren kelimelerden biri getirilerek yapılır.

Özb.	-(u)v –iyelik eki +keräk / lazım /zärur
Kaz. (a)	-(U)w –iyelik eki + kerek / lazım /qajet
Kaz. (b)	Şahıs zamiri –yönelme hâli eki+ fiil tabanı –(U)w +kerek /qajet
Kaz. (c)	-(U)w - yönelme hâli eki +tiyis(ti)- şahıs eki

Tablo 29 (3. Tip Gereklilik Kipi)

Özbek Türkçesinde (kerâklik mäyli) –(u)v –iyelik + keräk /lazim / şart / zârur formülündeki gereklilik kipinin çekimi şu şekildedir:

Biluvim keräk, biluvinğ keräk, biluvi keräk, biluvimiz keräk, biluvinğiz(lär) keräk, biluvläri keräk

Başlävim keräk, başlävinğ keräk, başlävi keräk, başlävimiz keräk, başlävinğiz(lär) keräk, başlävläri keräk

Özbek Türkçesinde bu kipin olumsuzu emäs ile yapılır. (aluvim keräk emäs, biluvinğ keräk emäs)

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (aluvim keräkmi ?, biluvinğ keräkmi ?)

Kazak Türkçesinde 3. Tip gereklilik kipi üç şekilde yapılır.

a) –(U)w –iyelik eki +kerek /lazım /qajet

bilüwim kerek, bilüwinğ kerek / bilüwinğiz kerek, bilüwi kerek, bilüwimiz kerek, bilüwlerinğ kerek /bilüwlerinğiz kerek, bilüwleri kerek

bastawım kerek, bastawınğ kerek / bastawınğiz kerek, bastawı kerek, bastawımız kerek, bastawlarınğ kerek / bastawlarınğiz kerek, bastawları gerek

Bu kip şahıs zamirlerinin ilgi hali ile de kullanılır. (meniñ aluwım kerek, seniñ bilüwinğ kerek)

Kerek kelimesi lazım kelimesinden daha işlektir.

Biz qazir somı şeşüwimiz kerek. (156/II) “Biz şimdi onu çözmeliyiz.”

Talay nârseni tergep, talaydı bilip **kelüwleriñ kerek**. (550) “Birçok şeyi sorgulayıp, birçok eyi öğrenmeniz lazım.”

Därmen, Mağaş, sender osı özderiñniñ ömiriñde bolıp jatqan neler awır jamañsılıqtı da, qızıqtı tartıs, öjet qıymıldı da **jazuwlarıñ kerek**. (241/II) “Därmen, Mağaş, sizler kendi hayatlarınızda olan biten kötü durumları da, ilginç tartıśma ve cesur hareketi de yazmalısınız.”

Qayılı atanı endi öz oyimen, öz dertimen oñaşa **qaldıruw qajet** sıyaqtı. (415/16/II) “Dertli babayı şimdi kendi düşüncesi, kendi derdi ile yalnız bırakmak gerek gibi.”

Endeşe qıynamay tura **туруw qajet**. (102/40) “O zaman eziyet etmeden beklemek gerek”

Eñ bolmasa saylaw ötkenşe qoya **туруw qajet**. (257) “En azından seçim geçinceye kadar beklemek gerek”

b) Şahıs zamiri – yönelme hali eki + fiil tabanı –(U)w +kerek /qajet / lazım şeklindeki gereklilik kipininin çekimi şöyledir:

mağan bilüw kerek, sağan bilüw kerek /sizge bilüw kerek, oğan bilüw kerek, bizge bilüw kerek, senderge bilüw kerek / sizderge bilüw kerek, olarğa bilüw kerek

mağan bastaw kerek, sağan bastaw kerek / sizge bastaw kerek, oğan bastaw kerek, bizge bastaw kerek, senderge bastaw kerek / sizderge bastaw kerek, olarğa bastaw kerek

Qunanbay jigitterine Izuttı üyretken tärtip sol **boluw kerek**. (95/9) “Qunanbay’ın delikanlılarına Izuttı’nın öğrettiği düzen o olmalı.”

Tojan, äriyne öz üyine ketken **boluw kerek**. (115/35) “Tojan, elbette kendi evine gitmiş olmalı.”

Qaa **urısuw kerek!**.. (62) “Kaçarak savaşmalı!..”

Özge kelisterdey emes, küyew bul jolı alaı künderde talay nârsege köndige **bilüw kerek**. (186/27) “Diğer geliler gibi değil, damat bu defa ilk günler birçok şeye tahammül edebilmelidir.”

Olpu sıldırı estildi. Kări kisi **bolmaw kerek**. Bul üyde olpu taarlıq eki-aq kisi **boluwa layıq**. (214) “ olpu sesi duyuldu. İhtiyar birisi olmamalı. Bu evde olpu takmaya lâyıq sadece iki kiři var.”

c) –(U)w – yönelme hali eki + tiyis(ti) –şahıs eki şeklindeki gereklilik kipinin çekimi şöyledir:

bilüwge tiyis(ti)min, bilüwge tiyis(ti)siñ / bilüwge tiyis(ti)siz, bilüwge tiyis(ti), bilüwge tiyispiz /tiyistimiz, bilüwge tiyis(ti)siñder / bilüwge tiyis(ti) sizder, bilüwge tiyis(ti)

3. şahıslarda onıñ /olardıñ aluwı tiyis(ti) şekilleri de kullanılır.

Bergi bet bögemese, sol alağı alawlar Slobodkaa bugün tünde **jetüwge tiyis**. (417/II) “Beri taraf önünü almazsa, ilk kıvılcımlar Slobodka’ya bugün gece ulaması gerek.”

Önerli aqın, asqaq äni bolsañ - el köñilindegi jastı tıysañ, senen zor, senen qadirli **bolmasqa tiyisti!** (326/24) “Hünerli şair, yanık sesli şarkıcı olursan, halkın gönlündeki derdi yok edersen, senden büyük, senden değerli olmaması gerek!”

Ol jaman da, Orazbaydıñ uranın budan artıq qulınıp, qostaytın kişi **bolmasqa tiyis**. (42/II) “O yönünden de Orazbay’ın sloganını daha iyi ve daha istekli bir şekilde destekleyen kimse olmamalı.”

Kazak Türkçesinde bu kipin olumsuzu üç şekilde yapılabilir.

a) –MA- ve emes ile yapılır. (almawım kerek, bilmewiñ kerek, qonbawım kerek, işpewin kerek, aluwım kerek emes, bilüwiñ kerek emes)

b) Joq: mağan aluwdıñ qajeti joq, sağan bilüwdin qajeti joq

c) Emes: aluwğa tiyis emespin, bilüwge tiyis emessiñ

Kazak Türkçesinde bu kipin soru şekli olumsuzlukta olduğu gibi üç şekilde yapılır.

a) aluwım kerek pe? bilüwiñ kerek pe?

b) mağan aluw kerek pe? sağan bilüw kerek pe?

c) aluwğa tiyispin be? bilüwge tiyis pe? aluwğa tiyissiñder me?

IV. Tip Gereklilik Kipi

Özb.	-(i)ş –iyelik eki + keräk /lazim /zärur
------	---

Tablo 30 (4. Tip Gereklilik Kipi)

Özbek Türkçesinde bu tip gereklilik kipi -(i)ş –iyelik eki + keräk /lazim/ zärur/şart şeklindedir. Bu kipin çekimi şöyledir:

Bilişim keräk, bilişin keräk, bilişi keräk, bilişimiz keräk, biliş(lär)inüz keräk, bilişläri keräk

Başlaşım keräk, başlaşin keräk, başlaşi keräk, başlaşımız keräk, başlaş(lär)inüz keräk, başlaşläri keräk

Bu kipin iyelik eksiz şekilleri de kullanılmaktadır. (Biliş keräk, başlaş keräk)

Bu kipte olumsuzluk emäs ile yapılır. (Alişim keräk emes, bilişin keräk emas)

Bu kipin soru şeklinde soru eki –MI kullanılır. Soru eki sondadır. (Alişim keräkmi, bilişin keräkmi)¹⁴¹

¹⁴¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 519.

V. Tip Gereklilik Kipi

5. tip gereklilik kipi, -sA ekli fiillere yazı dillerine göre gereklilik bildiren kelimelerden biri getirilerek yapılır. Bu kip iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekilir.

Özb.	-sä – şahıs eki + keräk /lazim /zärur
Kaz.	-sA – şahıs eki +kerek

Tablo 31 (5. Tip Gereklilik Kipi)

Özbek Türkçesinde bu tip gereklilik kipi –sä –şahıs eki + keräk /läzim /zärur şeklinde olup çekimi şöyledir:

Bilsäm keräk, bilsän keräk, bilsä keräk, bilsäk keräk, bilsäniz(lär) keräk, bilsä(lär) keräk,

Başläsäm keräk, başläsän keräk, başlasa keräk, başlasak keräk, başläsäniz(lär) keräk, başlasa(lär) keräk

Özbek Türkçesinde bu kipin olumsuz şekli emäs ile yapılır. (alsam keräk emäs, bilsän keräk emäs)

Bu kipin soru şekli, -MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (alsam keräkmi, bilsän keräkmi)

Kazak Türkçesinde bu tip gereklilik kipi –sA-şahıs eki +kerek şeklinde yapılır. Kipin çekimi şöyledir.

Bilsem kerek, bilsen kerek / bilseniz kerek, bilse kerek, bilsek kerek, bilsen der kerek / bilseniz der kerek, bilse kerek

Bastasam kerek, bastasañ kerek / bastasañız kerek, bastasa kerek, bastasaq kerek, bastasañdar kerek / bastasañızdar kerek, bastasa kerek

Añarsañız **kerek**, orıs xalqında osı bizdiñ bārimizdi, qawım qayısın oylawa ügittep ösirgen - orıstıñ aqındarı bolatın. (503/19) “Anlamış olmalısınız, bizim hepimizi, toplumun derdini düşünmeye yönlendirip yetiştiren Rus şairleri idi.”

Aytqanı şın **bolsa kerek**. (125/11) “Söylediği gerçek olmalı.”

Osı men tegi aqın **bolsam kerek!** (312/15) “Ben aslında şair olmalıyım!”

Kazak Türkçesinde bu kipin olumsuzu -MA- ile yapılır. (almasam kerek, bilmesen kerek, qonbasam kerek, köbesen kerek, aşpasam kerek, işpesen kerek)

Kazak Türkçesinde bu kipin soru şekli yoktur.

4.1.5. İstek Kipleri

Bu kip Özbek Türkçesinde "istāk māyli" olarak adlandırılır.

Eski Türkçede istek kipi birkaç farklı şekilde ifade edilir¹⁴²; -gay, yaragay “yarasın”,

ğay ārdi: Tāgimlig bolğay ārdi. “Layık olsa idi”

-tı ārdi: Üstürti qodı inmäsär,... üküş tālimtınlığlar bultı ārti. “Üstten aşağıya inmeseydiniz,... pek çok canlı bulmuş olacaktınız.”

-taçı ārdi: Türk bodun öltäçi ārdi. “Türk milleti ölecekti.”

¹⁴²Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 92.

-taçı bolğay: biznitadın kim bolğay muña yarağlıg aş içgü bälğürtdäçi. “Bizden başka, buna uygun yiyecek ve içeceği kim gösterecekti?”

-(ı,i,u,ü)r ärti, -mâz ärti: Unaqaya ölgâli yatur ärti. “Neredeyse ölecekti.”

Ärgây veya ärti: Körmâyin ärti munı tæg ulug açığ ämgäkig! “Bunun gibi büyük acı ızdırıp görmeseydım!”

-mış ärgây, -tı ärgây: Yäklär tægirmilâyü awlap, iltilär ärgây. “Şeytanlar etrafını çevirerek acı ızdırıp görmeseydım!”

Harezmi Türkçesinde istek kipinin eki –a/-e’dir. Köreşen “göresin”, qılasen “yapasın”.¹⁴³

Çağatay Türkçesinde istek kipi birinci tekil ve birinci çoğul şahısta bulunur. Teklik birinci şahıs: -(a)y/ -(e)y, (a)tın/ -(e)yin, (a)yım/ -(e)yim, -(a)y / (e)y men. Bitiy “yazayım”, neyleyin “neyleyeyim”, qılay men “kılayım”. Çokluk birinci şahısta: -(a)lı / -(e)li, -(a)lın/ -(e)lin, -(a)lım / -(e)lim, olturalı “oturalım”, içeliñ “içelim”¹⁴⁴

Kıpçak Türkçesinde doğrudan doğru istek kipini ifade eden bir yapı olmamakla beraber yapılan çalışmalarda bazı eklerin istek bildirdiğine değinilmiştir.

-A: tutam “Tutayım.”, yaza men “Yazayım.” Kire siz “Giresiniz”, teyire “Ulaştıra”

¹⁴³ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 49-50.

¹⁴⁴ JanosEckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s.114.

I. Tip İstek Kipi

Ekin birincil görevi zaman kavramını vermek olmamasına rağmen ek uzun yıllar Türkçede gelecek zaman anlamını vermek için kullanılmıştır. Bu sebeple ekin kullanımında zaman kavramı kuvvetli derecede hissedilmektedir. Gelecek zaman ekinin ortaya çıkmasıyla da istek kipi sınırlanmış, kullanım alanı daralmıştır.¹⁴⁵

I. tip istek kipi, fiil tabanına –(G)A(y)(I) eki getirilerek yapılır.

Tür.	-(y)a, -(y)e
Öz.	-gây
Kaz.	-ğay, -gey, -qay, -key

Tablo 32 (1. Tip İstek Kipi)

Türkiye Türkçesinde istek kipi şu şekilde çekimlenir: 1 tekil şahıs yok, bilesin, 3. tekil şahıs yok, 1. çoğul şahıs yok, bilesiniz, bileler

Bu kipte 1. ve 3. şahıslarda emir kipi, istek işlevinde kullanılmamaktadır.

Ek, ünsüzle başlayan fiillere doğrudan bağlanır. (alasin, bilesin)

Ek, ünlüyle başlayan fiillere –y- ünsüzüyle bağlanır. (okuyasin, başlayasin)

Ek, kalınlık –incelik uyumuna uyar. (alasin, bilesin, olasin, gülesin)

¹⁴⁵ Ahmet Benzer“Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2008), s. 87.

Yazı dilinde bu kipin sadece 2. şahısları ile seyrek olarak çokluk 3.şahsı kullanılmaktadır. (alasin, alasinız, alalar)¹⁴⁶

Ben, hiç mi hiç bir şey görmedim Ağa. Bunu böyle **bilesin**. Cilt 1. S.79.

İnce Memed onu **öldüresin**, hayfımı, öcünü ondan alasin, diye onu öldürmemiş, bırakmış sana. Cilt 4. S. 194.

Bu kipte olumsuzluk –MA eki ile yapılır. Olumsuzluk eki fiil tabanı ile kip eki arasında bulunur. (almayasın, bilmeyesin, almayalar, bilmeyeler)

İşin içinde bir iş var, var olmaya ya nedir **ola**? Cilt 4 s.431.

"Olur. Onun davetini kabul **etmeyeyim** de kiminkini **edeyim**?" Cilt 1 s.339

Çukurova'nın umudu Topal Ali **olasın**, ondan sonracağıma da sen fötür şapka **giymeyesin**. Cilt 3 s.98

Türkiye Türkçesinde bu kipin soru şekli işlek değildir.

Özbek Türkçesinde (istâk Mâyli) şu şekilde çekimlenir: bilgäymän, bilgäysän, bilgäy, bilgäymiz, bilgäysiz(lär), bilgäy(lär)

Açgäymän, açgäysän, açgäy, açgäymiz, açgäysiz(lär), açgäy(lär)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir. (Algäy, açgäy, bilgäy, işlägäy)

Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ekin g'li şekli kullanılır. (Algäy, açgäy)

Bu kipte olumsuzluk –MA eki ile yapılır. Olumsuzluk eki fiil tabanı ile kip eki arasında bulunur. (almägäy, bilmägäy, almägäymän, bilmägäymän)

¹⁴⁶ Ahmet Bican Erçilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 567- 568.

Özbek Türkçesinde soru eki sonda veya kip eki ile şahıs eki arasında bulunur.

(Algäymi, bilgäymänmi, algäymimän, bilgäymisän)¹⁴⁷

Qo‘shin Toshkandga yetkan ba‘dida bizlar tashqaridin va sizlar ichkaridin bo‘lib Musulmonqulni oradin **ko‘targaymiz**. S.156 “Ordu Taşkent’e ulaştığı zaman bizler dışardan sizler içeriden bir olup Musulmankul’u oradan kaldıralım.

Bu yanglig‘ hukmimizni o‘z qalamravimizda bo‘lg‘an barcha beklarimizga, hokim va qo‘rboshimizga bildirib buyuramizkim, ushbu farmonimizni olg‘an on darhol o‘n besh yoshdan to yetmish yoshg‘acha bo‘lg‘an qipchoq er zotini qilichdan **kechirgaylar** va hech bir silai rahmni vosita **qilmag‘aylar**. S.167 “Bu hükmünüzü kendi bünyemizde olan bütün beylerimize, hakim, bekçilere bildirip emrediyoruz. Kim iş bu fermanımızı alan derhal on beş yaştan yetmiş yaşa kadar olan Kıpçak erkeklerini kılıçtan geçirsinler ve hiçbir silah kullanmasınlar.”

Kazak Türkçesinde (qalaw ray) şu şekilde çekimlenir:

Bilgeymin, bilgeysiñ, bilgey, bilgeymiz, bilgeysiñder / bilgeysizder, bilgey

Aşqaymın, aşqaysıñ, aşqay, aşqaymız, aşqaysındar / aşqaysızdar /aşqay

Ek, kalınlık- incelik uyumuna uyar. (alğay, bastağay, istegey, bilgey)

Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. (alğay, bilgey, aşqay, ketkey)

Kazak Türkçesinde bu kip işlek değildir.¹⁴⁸Kazak Türkçesinde istek kipini karşılayan bu ek gelecek zaman anlamı da verir.¹⁴⁹

Tek, ne buyırsañ da tergep alıp **buyırgaysıñ**. (18/14) “Yalnız, ne buyuracaksan da, yargıladıktan sonra buyurasın.”

Izutti ağa, osını janiñda **saqtagaysıñ!** (290/11) “Izutti aabey, bunu hep yanında muhafaza edesin.”

Bundaydı da **oylay jürgeysiñ**, uqtiñ ba? (514/30) “Böyle şeyi de hep düşünesin, anladın mı?”

¹⁴⁷ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 570.

¹⁴⁸ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 570.

¹⁴⁹ Marhabat Tomanov, *Kazak Dilinin Tarihi Grameri*, (Almatı: Mektep Yayınları, 1981), s. 106.

Esteriñde bolsın, tünde kelgende de köe boylap **jürmegeysiñder!**
(361/II) “Aklımızda bulunsun, geceleyin geldiinizde de sokaklarda yürümeyin!”

Bu kipte olumsuzluk –MA eki ile yapılır. Olumsuzluk eki fiil tabanı ile kip eki arasında bulunur. (almağay, bilmegey, qonbağay, jüzbegey, aşpağay, işpegey)

Kazak Türkçesinde bu kipin soru şekli kullanılmaz.

II. Tip İstek Kipi

II. tip istek kipi, fiil tabanına –mAqçI eki getirilerek yapılır.

Özb.	-maqçi
Kaz.	-maq(şı), -mek(şı), -baq(şı),-bek(şı), -paq(şı), -pek(şı)

Tablo 33 (2. Tip İstek Kipi)

Özbek Türkçesinde (kelâsi zaman maqsäd fe’li) şu şekilde çekimlenir:

Açmaqçımän, açmaqçısän, açmaqçi, açmaqçimiz, açmaqçısız(lär), açmaqçi(lär) / açışmaqçi

İşlämaqçımän, işlämaqçısän, işlämaqçi, işlämaqçimiz, işlämaqçısız(lär), işlämaqçi(lär) / işläşmaqçi

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek, tek şekillidir.
(Almaqçi, bilmaqçi)¹⁵⁰

Özbek Türkçesinde bu kipin olumsuzu emäs ile yapılır. (almaqçi emäsmän, bilmaqçi emässän)

¹⁵⁰ Marhabat Tomanov, *Kazak Dilinin Tarihi Grameri*, (Almatı: Mektep Yayınları, 1981), s. 598.

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki kip eki ile şahıs eki arasında veya sonda bulunur. (almaqçısänmi, bilmaqçimi)

Kazak Türkçesinde (maqsattı keler şaq) şu şekilde çekimlenir:

Jazbaqşımın, jazbaqşısın / jazbaqşısız, jazbaqşı, jazbaqşımız, jazbaqşısıñdar / jazbaqşısızdar, jazbaqşı

İşpekin, işpeksin / işpeksiz, işpek, işpekpiz, işpeksinder / işpeksizder, işpek

Ek, kalınlık- incelik uyumuna uyar. (bastamaq(şı), külmek(şı))

Ünlü veya tonlu (m,n,ñ,z dışında) ünsüzlerle biten fiillerden sonra ekin m’li şekli kullanılır. (Bastamaq(şı), külmek(şı), körmek(şı))

M, n, ñ, z ünsüzleriyle biten fiillerden sonra ekin b’li şekli kullanılır. (Jumbak(şı), minbek(şı), oñbak(şı), jazbaq(şı))

Tonsuz ünsüzlerle biten fiillerden sonra ekin p’li şekli kullanılır. (aşpaq(şı), aspak(şı), jatpaq(şı), ketpek(şı))

Bu kipin ince ünlü şekillerinde birinci ünlü, ince –yuvarlak ünlü fiillerden sonra yuvarlak telaffuz edilir.¹⁵¹

Kazak Türkçesinde bu kipin olumsuzu emes ile yapılır. (almaqşı emespin, jazbaqşı emessin, işpekşi emessiz)

Atabarmen söylesip sözge, jola jarımaytının Qawmen jaqsı bileği. Sondıqtan ol, eges sözdi molaytpay, jaqında Baydalımen aqıldasıp **almaq boldı.** (60) “Qawmen, ulakla konuştuktan sonra konuşmaya ve

¹⁵¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 601-602.

yola yaramadığını iyi biliyor. Bu yüzden o, tartışmalı sözleri büyütmeden yakınındaki Baydalı'ya danışmak istedi.”

Osı jaqın aqta Erbol kelip, Abaydı ertip äketpek bolğan. Eliktirip, qızıqqa **salmaq bolatın**. (260) “Geçenlerde Erbol gelip, Abay’ı yanında götürmek istemiş.” Heveslendirip, eğlendirecekti.”

Sonimen as piskene mızıp **almaq bolıp**, jantayıp, jatıp qaldı. (305) “Böylece yemek pişene kadar kestirmek isteyip yan dönüp yattı.”

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (almaqın ba? bilmeksin be? almaq pa? bilmek pe? almaqşısı ma? bilmekşi me?)

2. şahıslarda soru eki şahıs eklerinden önce de gelebilir. (Almaqınsın? Bilmekpısız? Almaqşımısın? Bilmekşimisiz?)

III. Tip İstek Kipi

Özb.	-gü (-gi, -ğu) –iyelik eki +bar /yok
Kaz.	-ğı, -gı, -qı, -ki – iyelik eki + kel

Tablo 34 (3. Tip İstek Kipi)

Özbek Türkçesinde (istāk māyli) şahıs ifadesi, iyelik ekleri ile sağlanır ve şu şekilde çekimlenir:

Bilgüm bar, bilgüng bar, bilgüsi bar, bilgümüz bar, bilgünsiz bar, bilgüsäri bar,

Algum bar, alğung bar, algusi bar, algumuz bar, alğungiz bar, alğuläri bar

-Gu eki kalınlık-incelik uyumuna uymaz. Genellikle ince şekiller tecih edilir.

(Alğum bar, alğung bar, alğusı bar, bergümüz bar, bergüngiz bar, bergüläri bar)

Ek bütün fiillerden sonra daha çok yuvarlak ünlüdür. (alğum bar, bilgüng bar, külgüm bar)

Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uymaz. (Alğum bar, qoşgung bar, yatgusı bar)¹⁵²

Özbek Türkçesinde bu kipin olumsuzu yok kelimesi ile yapılır. (alğusı yok, bilgüsü yok)

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (alğusi barmi, bilgüsü barmi)

Kazak Türkçesinde (qalaw ray) bu tip istek kipi şahıs ifadesi iyelik ekleriyle sağlanır. Kipin çekimi şöyledir:

Bolğım keledi, bolğın keledi / bolğınız keledi, bolğısı keledi, bolğımız keledi, bolğıların keledi / bolğılarınız keledi, bolğıları keledi

İşkim keledi, işkin keledi / işkiniz keledi, işkisi keledi, işkimiz keledi, işkilerin keledi/ işkileriniz keledi, işkileri keledi

Külgim keledi, külgın keledi / külgünüz keledi, külgisi keledi, külgimiz keledi, külgilerin keledi/ külgileriniz keledi, külgileri keledi

Kel- yardımcı fiili, geçmiş zaman ve gelecek zaman kiplerinde çekime girer. (Alğısı keledi, bilgisi keldi)

-GI eki, kalınlık- incelik uyumuna uyar. alısı keledi, bolğısı keledi, istegisi keledi, külgisi keledi

Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü düzdür. (Alğısı keledi, istegisi keledi, bolğısı keledi, külgisi keledi)

¹⁵² Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 612.

Ek, tonlu-tonsuz uyumuna uyar. (alğısı keledi, külgisi keledi, aşqısı keledi, işkisi keledi)¹⁵³

Kazak Türkçesinde istek kipinin şart kipi üzerine eken ek fiilinin geritilmesiyle de yapılabildiğine bazı gramer kitaplarında rastlanılmıştır.¹⁵⁴ (barsam eken, barsan eken)

“Aytqızğan Abay oy!” dep, **aqtalı** da **kelgen joq...** (340/29)
“Söylettiren Abay’dır!” diyerek aklanmak ta istemedi...”

Qunanbaydıñ endigi jawabın Alınbay **aytqısı kelmedi.** (82/12)
“Alınbay, Qunanbay’ın şimdiki cevabını söylemek istemedi.”

Asılbek Qaraşaştardan **ayrılısı kelmep edi.** (240/36) “Asılbek, Qaraşarlardan ayrılmak istememişti.”

Jiyrenege köz jasın **körsetpegisi keldi.** (34/26) “Jiyrenşe’ye gözyaşını göstermek istemedi.”

Bu kipte olumsuzluk –me- ile yapılır. (alğısı kelmeydi, bilgisi kelmeydi)

Bu kipin soru şekli –MI eki ile yapılır. Soru eki sonda bulunur. (alğısı keledi me? bilgisi keledi me?)

Siz zorlıqşı ğana emes, ötirikşi de **bolğınız kele me?** (110/37) “Siz sadece zorbacı değil, yalancı da mı olmak istiyorsunuz?”

Nemese şınimen jay **bilgisi kelgeni me?** (9/30) “Veya gerçekten öylesine öğrenmek mi istiyor?”

Keledi kelimesinin sonundaki –di eki bazen düşer. (Alğısı kele me? Bilgisi kele me?)

¹⁵³ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s. 616-617.

¹⁵⁴ Marhabat Tomanov, *Kazak Dilinin Tarihi Grameri*, (Almatı: Mektep Yayınları, 1981), s. 108.

IV. Tip İstek Kipi

Tür.	-(y)ası, -(y)esi +gel-
------	------------------------

Tablo 35 (4. Tip İstek Kipi)

4. tip istek kipi fiil tabanına -(y)ası, -(y)esi –iyelik eki +gel – şeklinde yapılır.

Çekimi şu şekildedir:

Başlayasım geldi, başlayasın geldi, başlayası geldi, başlayasımız geldi, başlayasınız geldi, başlayası geldi

Göresim gelmiş, göresin gelmiş, göresi gelmiş, göresimiz gelmiş, göresiniz gelmiş, göresi gelmiş

Gel- yardımcı fiili çeşitli kip ekleriyle kullanılır. Ağlayası geldi, göresi gelmiş

-(y)AsI, ünsüzle biten fiillere doğrudan, ünlüyle biten fiillere –y- ünsüzüyle bağlanır. (göresi geldi, ağlayası geldi)

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (ağlayası geldi, göresi geldi)¹⁵⁵

"Köyünü **göresi** gelmiş." dedi Kamer Ana. Cilt 2. S.117

Kulaksız İsmail **gülesi** geldi. Cilt2. S.277

"Vay gözleri **çıkası**..."

"Vay ölmeyip de **sürünesi**..."

"Yılın yılın sıtmalar **tutası**..."

"Vay yılanlıklar **çıkması**."

"Ciğerleri çürüyüp de ağzından parça parça **dökülesi**." Cilt 2. 272

"Beni duymuyor musunuz hörtüklerden **gidesiler**, açın kapıyı!" Cilt 3. S.245.

¹⁵⁵ Ahmet Bican Erçilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s. 627.

Bu kipte olumsuzluk –me- ile yapılır. (alası gelmedi, göresi gelmedi)

"Gün görmeyesi..." Cilt 3. S.599..

Bu kipin soru şekli –mi eki ile yapılır. Soru ekiasıl fiilin veya yardımcı fiilin sonunda bulunur. (alası geldi mi? bileşi geldi mi? alası mı geldi? bileşi mi geldi ?)

İnce Memed romanında örneği bulunamamıştır.

4.1.6. Şart Kipi

Eski Türkçede şart kipi –sar/ -sär ekleriyle yapılır. inmäsär “inmese”¹⁵⁶

Karahanlı Türkçesi şart eki –se/ -sa’dır. –say/ -sey ekleri de kullanılır. Bu ekler zamir kökenli iyelik ekleriyle çekimlenmekle beraber birinci ve üçüncü çoğul şahıslarda zamirler ekleşerek –mız/ -miz, -lar/ -ler şekline girmiştir. Barsa men “varsam”, kelse sen /kelsen “gelsen”, berse “verse” öğrensemiz “öğrensek”¹⁵⁷

Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde şart kipi –sa/-se ekleri iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Aytsam “söylesem”,¹⁵⁸ birmese “vermese”, barsa “varsa”, körseler “görseler”¹⁵⁹

Kıpçak Türkçesinde şart kipi –sA ile yapılır. bolsa men “olsam.”, tursam “kalksam”, ketse sen “gitsen.”¹⁶⁰

¹⁵⁶ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 91.

¹⁵⁷ Necmettin Hacıeminoğlu, *Yapı Bakımından Fiiller*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 188-189.

¹⁵⁸ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 116.

¹⁵⁹ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s.48.

¹⁶⁰ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 246.

Bazı dil bilgisi kitaplarında –sA eki dilek-şart kipi olarak adlandırılmaktadır. Bu adlandırma dilek ve şart kipliklerinin birbirinin içine girmiş olmasından kaynaklanmaktadır; yani şart kipinin dilek anlamıyla kullanılmasından ileri gelir:

Tür.	-sa, -se
Özb	-sä
Kaz.	-sa, -se

Tablo 36 (Şart Kipi)

Türkiye Türkçesinde şart kipi şu şekilde çekimlenir: gelsem, gelsen, gelse, gelsek, gelseniz, gelse(ler)

Alsam, alsan, alsa, alsak, alsanız, alsalar

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. gelse, olsa, sorsa, ölse

Ekin 2. Şahıslarda –A ile genişleyen şekli de kullanılmaktadır. Bu yapıda, istek, rica anlamı vardır. (alsana, gelsene, vursana, sevsene)

Koskocaman düveli muazzamayı yenen ordu bile **gelse** İnce Memedle başa çıkılamazdı. Cilt 3. S. 223.

Bu kipin olumsuzu –MA- eki ile yapılır. (almasa, gelmese)

"Keşki **ölmeseydi**. Bütün kasaba onu bizim öldürdüğümüzü sanıyor. Zülfü de, Murtaza Ağa da öyle sanıyorlar. İtiraf edenler ne diyorlar?" Cilt 3. S. 380.

Özbek Türkçesinde (şart mäyli) şu şekilde çekimlenir:

bilsäm, bilsän, bilsä, bilsäk, bilsäniz(lär)/ bilsänlär / bilsäläriñ(iz), bilsä(lär)

bolsam, bolsän, bolsa, bolsak, bolsäniz(lär) /bolsänlär/ bolsäläriñ(iz), bolsa(lär)/

bolişsä

Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü incedir.

(Alsa, bolsa, bilsä)

Bu kipin olumsuzu –MA- eki ile yapılır. (almäsä, bilmäsä)

Bu kipin soru şekli –MI- eki (veya edatı) il yapılır. (alsämmi, bilsänmi)

Agar oralaringg'a savuqchiliq tushadirg'an **bo'lsa**, sen o'chakishib yurma, yaxshisi qayin otangg'a uzringni aytib, bu uydan ketish harakatini qil. S.204 "Eğer aranıza soğukluk düşerse sen kavga etme en iyisi kayınbabana özrünü söyleyip bu evden gitmenin hazırlığını yap."

Yanglishsam, yanglishmasam Kumush bu uydan siljimaydir. S.203 "Yanılıyorsam, yanılmıyorsam. Kumush bu evden kımıldamayacak."

Albatta unaqa gap har kimda ham bo'ladi, — dedi,— shukur, men bilan hoji otangiz tirik **bo'lsaq**, undog' gaplarga yo'l qo'ymaymiz. S.203 "Elbette öyle söz her insanda olur. Dedi. Şükür ben ve hacı babanız sağ olduğumuz müddetçe öyle sözleri söyletmeyiz."

Bizni uyaltirmoqchi **bo'lsangiz** mayli, chiqing, agar xursandligimizga **qarasangiz**, qo'ying. S.202 "Bizi utandırmak istiyorsanız çıkınız eğer sevincimize kalacaksanız tamam."

Shuning uchunki qudachangiz kelinsiz qolaman deb orag'a tushadir, ammo men shu yerda **bo'lsam**, albatta tiliga kaltak keladir. S.202 "Şunun için ki dünürünüz gelinsiz kalacağım diye paniğe düşüyor. Ama ben burada olsam elbet diline tokat gelecektir."

Siz **kirsangiz** albatta ko'kragingizdan itarmas edim, — dedi Zaynab. S.196 " Siz girseniz elbette göğsünüzden itmezdim. Dedi Zeynep.

Kazak Türkçesinde (şartlı ray) şu şekilde çekimlenir:

Bilsem, bilsen/ bilseniz, bilse, bilsek, bilsenđer/ bilsenizder, bilse

Bolsam, bolsan/ bolsanız, bolsa, bolsaq, bolsanđar/ bolsanızdar/ bolsa

Ek, kalınlık –incelik uyumuna uyar. Tek heceli-yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü yuvarlak telaffuz edilir.

Mırza, mınaday saparıña kına tügil, naz **ertsem**, onım bilmestik bolar edi. (294/28) “Beyefendi, böyle bir yolculuğunda ayıplamak değil, nazımı göstersem, yanlışlık olurdu.”

Osı jıyına meni aparğanda **tımqursa** mıñdı aytıp-aq aparsañ bolmawı ma edi? (521/5/II) “Bu toplantıya beni götürürken amacını söyleyip götürsen olmaz mıydı?”

Qorıqsa büyter me edi. Sen jıyırma **bolsañ**, ol jüz, sen jüz bolsañ, ol mıñ boladı, äne! (52/8) “Korksa, böyle yapar mıydı? Sen yirmi isen, o yüz, sen yüz isen, o bin olur, işte orada!”

Bermese, bögeşe meniñ tap özime qolma-qol kep aytıp tur.(227) “Vermese, engel olsa, hemen doğrudan bana anlat.”

Bu kipin olumsuzu –MA- eki ile yapılır. (almasa, bilmese, qonbasa, sönbese, aşpasa, işpese)

Bu kipin soru şekli –MI- eki (veya edatı) il yapılır. (alsam ba, belsen be, alsa ma, bilse me, alsaq pa, bilsek pe)

Qora işinde kütüwşiler, aspazşılar **bolmasa**, özge jürğinşiler joq. (93/21) “Avlunun içinde ağırlayanlar ve ahçılar dışında, başka yürüyen kimse yok.”

Kazak Türkçesinde –şe soru eki de kullanılmaktadır. (Alsam şe? bilsem şe?)

4.1.7 Emir Kipi

Eski Türkçede emir kipi ekleri şunlardır¹⁶¹:

Teklik 1. şahıs: -ayın/-äyin, -äyn/ -ayn, -yin/ -yın (n ağızlarında) –ayan/ -äyän, -yan /-yän. Bolayın “olayım”, tiläya “dileyeyim”

Teklik 2. şahıs: -gıl/ -gil, -qıl/-kil veya sadece fiil tabanı. Ayagıl “hizmet et”.

Teklik 3. Şahıs: –zun/-zün, -çun/-çün, bolmazun “olmasın”, bolcun “olsun”

¹⁶¹ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 79.

Çokluk 1. Şahıs: -alım/ -âlim, (n ağzında) –alam / âlâm, (ünlü ile biten fiillerden sonra) –lım/ -lim, bolalım “olalım”, ayalım “hizmet edelim”

Çokluk 2. Şahısta –(ı,i,u,ü)ñ, bolıñ “olunuz”

Çokluk 3. Şahısta –zunlar/ -zünlär, bolzunlar “olsunlar”

Karahanlı Türkçesindeki emir kipi ekleri şunlardır¹⁶²:

Teklik 1. Şahıs: -ayın /-eyin, -yın /-yin, -ay / -ey, -ayı / -eyi, -yı/ -yi, -eyim (barayın “varayım”, sözleyin “söyleyim”, keley “keleyim”, küleyi “güleyim”

Teklik 2. Şahıs: Eksiz, -gıl/-gil, -gın/-gin ekleri, ünlem edatları ile: eşit “işit”, körmegil “görme”, oqıgın “oku”

Teklik 3. Şahıs: -su/ -sü, -sun/ -sün, sunı/-süni. Bilmesü “bilmesin”, alsun “alsın”, kelsüni “gelsin”

Çokluk 1. Şahıs: -alıñ / -eliñ, -alım/ -elim, -lım/-lim, baralım “varalım”, oqılım “okuyalım”

Çokluk 2. Şahıs: -ñ, -ñlar, alıñ “alın”, tutuñlar “tutun”

Çokluk 3. Şahıs: -sular/ -süler, -sunlar/ -sünler, bilmesünler “bilmesinler”, öğrensinler “öğrensinler”

Harezmi Türkçesinde emir kipi ekleri şunlardır¹⁶³:

¹⁶² Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 190-193.

¹⁶³ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 49.

Teklik 1. Şahıs: -ayım/-eyim, -ayın/-eyin, -gayım/-geyim, -gayın/ - geyin, qılayım “yapayım”, yitişebileyim “yetişebileyim”, eylegeyim “eyleyeyim”, birmegeyim “vermeyeyim”

Teklik 2. Şahıs eksizdir. -gıl/ -gil, -gul/ -göl. Bar “var”, eylegil “eyle”

Teklik 3. Şahıs: -sun/ -sün, -su/ -sü, qılsun “yapsın”, bolsun “olsun”

Çokluk 1. Şahıs: -alım/-elim, -alıñ/ -eliñ, -ğalıñ /geliñ bolalım “olalım”

Çokluk 2. Şahıs: -ñ, -(ı,i,u,ü)ñ, -ñiz, ıñgız/-iñiz, -uñuz/ -üñüz, körüñ “görün”,

Çokluk 3. Şahıs: -sunlar/ -sünler, tilesünler “dilesinler”

Çağatay Türkçesinde emir ikipi sadece ikinci ve üçüncü şahıslar için geçerlidir.¹⁶⁴

Teklik 2. Şahıs: -gıl/-gil, -gın /-gin, külgin “gül”, urgıl “vur”

Teklik 3. Şahıs: -sun/sün, dek (körsün “görsün”, kirsün “girsin”, soruñızlar “sorunuz”

Çokluk 2. Şahıs: -ñ,-ıñ/ -iñ, -uñ/-üñ, -ıñız/-iñiz, -ñlar, -ıñızlar almañ “almayın”, körüñ “görün”, salıñız “salın”, soruñızlar “sorunuz”

Çokluk 3. Şahıs: -sunlar/-sünler, -dekler. körsünler “görsünler”, sordekler “sorsunlar”

Kıpçak Türkçesinde emir kipinin şahıslara göre çekimi şöyledir:

Teklik 1. Şahıs -AyIn: bereyin “Vereyim.”

¹⁶⁴ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 113.

-AyIm: alayım “Alayım”, barayım “Gideyim.”, turayım “Kalkayım.”¹⁶⁵

-GAyIm: Bargayım “Gideyim.”, kelgeyim “Geleyim.”

-yIm, -IyIm: Övretiyim “Öğreteyim”, Sahlıyım “Saklayayım.”

Teklik 2. Şahıs -Gİl, -Kİl, - GUI: açkıl, “Aç.”, alışkıl, “Alış.”, akıtgıl “Akıt”.

-Gİn, -GUn, -Kİn: bolmagın “Olma.”, ketkin “Git.”, yatkın “Yat.”¹⁶⁶

Teklik 3. Şahıs -sİn, -sUn: bolsun “olsun”, çizmasın “Yazmasın.”, eşitsün
“İşitsin.”¹⁶⁷

Çokluk 1. Şahıs –AıIm, -AIUm: alalım “Alalım.”, aytalım “Söyleyelim.”

-GAİIm: değelim “Diyelim.”, kelmeğelim “Gelmeyelim.”

-AİIK, -Aİİh, -İIK, -İİh: alalık “Alalım.”, yelik “Yiyelim.” Öpelİh
“Öpelim.”

-Aİl: baralı “Gidelim.”, söveli “Sevelim.” Yuvunalı “Yıkanalı.”¹⁶⁸

Çokluk 2. Şahıs – (I,U)İ: açİİ “Açım.”, keliİİ “Gelin.”,

-(I)İİz, -(U)İİUz: algışlaİİz “Dua ediniz.”, beriİİz “Veriniz.”, aytıİİz
“Söyleyiniz.”

-(I)İİAr: eşitiİİler “İşitiniz.”¹⁶⁹

¹⁶⁵ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 234.

¹⁶⁶ Güner, *Kıpçak*, s. 235.

¹⁶⁷ Güner, *Kıpçak*, s. 237.

¹⁶⁸ Güner, *Kıpçak*, s. 238.

¹⁶⁹ Güner, *Kıpçak*, s. 240.

Çokluk 3. Şahıs –sInlAr, -sUnlAr: kelsinler “gelsinler”, yazsunlar “Yazsınlar.”, oynasunlar “Oynasınlar.”¹⁷⁰

Emir kipinde her şahıs için ayrı bir emir eki kullanılır. Bu emir ekinin aynı zamanda bir şahıs ifade etmesi anlamına gelir. Bu nedenle emir ekleri yanlarına ayrıca bir şahıs eki almazlar. Kendileri de bir şahıs eki konumundadırlar. Bu nedenle birinci grup zamir kökenli zamir ekleri ve ikinci grup iyelik kökenli iyelik eklerinin yanında üçüncü tip emir kökenli iyelik eklerinin varlığı kabul edilir.

	Teklik 1. Şahıs	Teklik 2. Şahıs	Teklik 3. Şahıs	Çokluk 1. Şahıs	Çokluk 2. Şahıs	Çokluk 3. Şahıs
Tür.	-(y)ayım, - (y)eyim	Ø	-sın, -sin, -sun, - sün	-(y)alım, -(y)elim	-(y)ın, - (y)in, -(y)ımız, -(y)iniz, -(y)ımız, -(y)iniz, -(y)unuz, - (y)ünüz	-sın(lar), -sin(ler), -sun (lar), -sün(ler)
Özb.	-y ; -äy -yin ; -äyin	Ø -gin	-sin	-ylik, -äylik	- (i)n (lär) -(i)niz (lar)	- sin(lär)
Kaz.	-yın, -yin -ayın, -eyin	Ø	-sın, -sin	-yıq, -yık -ayıq, - eyik -lıq, -lik -alıq, -elik	-(i)ndar, -(i)nder -(i)nızdar -(i)nizder	-sın, -sin

Tablo 37 (Emir Kipi)

Türkiye Türkçesinde emir kipi şu şekilde çekimlenir:

göreyim, gör, görsün, görelim, görün/ görünüz, görsün(ler)

başlayayım, başla, başlasın, başlayalım, başlayın /başlayınız, başlasın(lar)

Teklik 1. şahıs ve çokluk 1.şahıs emir eki, ünsüzle biten fiillere doğrudan, ünlüyle biten fiillere –y- ünsüzü ile bağlanır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. (alayım, bileyim, alalım, bilelim)

¹⁷⁰ Güner, Kıpçak, s. 242.

Konuşma dilinde ünlü ile biten fiillerden sonra teklik 1. şahıs emir eki, konuşma dilinde –yIm şeklinde de kullanılır. (Başlayım, bekleyim)

Teklik 2. şahıs emir kipi için ek yoktur. Kip eki taşımayan fiil tabanı emir bildirir. Al, başla, bil, bekle. Bu şahısta anlama nezaket ifadesi katmak üzere çokluk 2. şahıs emir ekleri –In, -InIz da kullanılır. (Alın, başlayın, bilin, bekleyin, alınız, başlayınız, biliniz, bekleyiniz.) Çokluk 2.şahıs emir eki ünsüzle biten fiillere doğrudan ünlüyle biten fiillere –y- ünsüzü ile bağlanır. Ek kalınlık-incelik uyumuna uyar. (alalım, bilelim, başlayalım, bekleyelim.) Çokluk 2. Şahıs emir kipi için şu ekler kullanılmaktadır: -(y)ın, -(y)in, -(y)un, -(y)ün Ek, ünsüzle biten fiillere doğrudan, ünlüyle biten fiillere –y- ünsüzüyle bağlanır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ek ünlüsü düz ünlülü fiillerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. (Alın, başlayın, okuyun, görün)

Tekil 3.şahıs emir eki ve çokluk 3. şahıs emir eki kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ek ünlüsü, düz ünlülü fiillerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. Alsın, olsun, beklesin, görsün, alsın(lar), olsun(lar), görsün(ler)¹⁷¹

Ötekiler, yazıktır, hava sıcak, ölü daha şimdiden şişti, koktu, diyorlar, berikilerse, **koksun, şişsin** ama, onun kanlı ölüsünü cümle alan **görsün**, böyle kutsal bir ölünün cenaze törenine bütün insanlar **katılsınlar**, diye dayatıyorlardı. Cilt 3. S.24

"Sen de sağ ol İnce Memedim, oğlum, yiğidim. Allah seni dağlarımızdan eksik **etmesin**. Bundan sonra ne ömrüm varsa Allah onu benden alsın da sana **versin**." Cilt 3 s.504.

Bu kipin olumsuzluk şekli –MA- eki ile yapılır. (almayayım, alma, almasın, almayalım, almayın, almayınız, almasın(lar))

¹⁷¹ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006), s.703 -705.

Torosun en yalnız tepesinde bir olay geçsin de Zeynullah Efendinin dükkanına **gelmesin**, önemine göre de buradan Adanaya, Mersine, Osmaniyeye, Kozana, Kadiriye **dağılmasın...** Cilt 4 s.113

Sizin hepiniz birer İnce Memedsiniz. Allah size fırsat **vermesin**." Cilt 1 S. 416.

"Allah göstermesin, aman Allah **göstermesin**, aman Allaaah... Musibet, felaket, bela...

Demek Allahın bir gazabı... Buyurun, oturun..." Cilt 3. S.100.

Bu kipin soru şekli –MI eki (veya edatı) ile yapılır.1. ve 3. şahıslarda kullanılır.

Soru eki sonda bulunur. (alayım mı? alalım mı? bilsin mi? bilsinler mi?)

"Ben de geleyim. **Geleyim mi?**" Candarma: "İstemez." diye bağırdı. Cilt 2. S.56.

Yemek gelsin mi?"

Murtaza Ağa Topal Aliye baktıktan sonra: "Gelsin," dedi. Cilt 3. S.66.

Özbek Türkçesinde(buyruq-istak mayli) bu kipin çekimi şöyledir:

Külây /külâyın, kül/külgin, külsin, külâylik, küliñ(lär)/ küliñiz(lär),külsin(lär)/

külüşsin

Başläy/ başläyin, başla /başlägin, başläsin, başläylik, başläñ(lär) / başläñiz(lär), başläsin(lär)/ başläşsin

Teklik 1. şahıs emir eki ünlüyle biten fiillerden sonra –y, -yin; ünsüzle biten fiillerden sonra –ây, -âyin'dir. Ekler, kalınlık-incelik uyumuna uymaz; bütün fiillerden sonra ek ünlüleri incedir. –(â)yin eki bütün fiillerden sonra düz ünlülüdür. (alây, işläy, başläy, külây, alâyin, işläyin, başläyin)

Teklik 2.şahıs emir kipi ekli veya eksiz yapılabilir. Ekli hali –gin eki ile yapılır. bil /bilgin, başlä / başlägin. Anlama nezaket ifadesi katmak amacıyla çokluk 2.şahıs emir ekleri de kullanılır. alınız(lär), bilin(lär)

Teklik 3.şahıs emir eki tek şekillidir; bütün fiillerden sonra ek ünlüsü ince ve düzdür. Alsin, bilsin, başläsin, külsin

Çokluk 1. şahıs emir eki ünlüyle biten fiillerden sonra –ylik, ünsüzle biten fiillerden sonra –äylik'tir. Her iki şekilde de ünlüler bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. (Aläylik, başläylik, küleylik)

Çokluk 2. şahıs emir kipi için –(i)ñ(lär), -(i)ñiz(lär) ekleri kullanılır. Bu ekler ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünsüzle biten fiillere –i- ünlüsü ile bağlanır. Yardımcı ünlü bütün fiillerden sonra ince ve düzdür. Çokluk eki, daima tek şekillidir. (başläñiz, alınız, küliñiz, başläñizlär, alınızlär)

Çokluk 3.şahıs emir eki tek şekillidir. Bütün fiillerden sonra ek, ince ve düzdür. Çokluk eki, daima ince ünlülüdür. Çokluk eki daima ince ünlülüdür; her zaman kullanılmaz. Bu şahısta fiil tabanı –ş- eki ile de genişletilebilmektedir. (Alsin(lär), bilsin(lär), başläsin(lär), alışsin, bilişsin, külişsin)¹⁷²

Bu kipin olumsuzluk şekli –MA- eki ile yapılır. (almäyin, alma/almägin, almäsin, almäylik, almän(lär), almäniz(lär), almäsin(lär)/alışmäsin)

Bu kipin soru şekli –MI eki (veya edati) ile yapılır.1. ve 3. şahıslarda kullanılır. Soru eki sonda bulunur. (aläyinmi? Aläymi? Bilsinmi? Bilsinlärimi?)

¹⁷² Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s.712-714.

Man asli Qo‘qong‘a kelgan edim, ammo Marg‘ilonda otam tanishlaridan bittasida ozroq olasimiz bo‘lib, shu kishiga uchrashib **ketayin**, deb Marg‘ilong‘a o‘tkan edim, s.107 “Ben aslen Qu‘qong‘a gelmiş idim ama Marg‘ilan‘da babam tanıdıklarının birinden azıcık alacağımız var diye bu kişiyle görüşmek için Marg‘ilan‘a geçmiştim.”

Men ham ko‘ngilchangman, aylanay poshsha qiz, kasaldan yaqında turganim uchun bir qadam bosishg‘a toqatim bo‘lmasa ham savobdan quruq **qolmayin**, deb surgala-surgala havlingizni so‘rog‘lay-so‘rog‘lay topqunimcha o‘lib bo‘ldim... s.96 “Ben de gönüllüyüm. Aylanay Sultan kız. Hastalıktan yakında kurtulduğum için bir adım atmaya gücüm olmasa da sevaptan geri kalmayayım diye sürüne sürüne, sora sora evinizi bulana kadar öldüm.”

Yaxshi, men unga shunday deb aytkan ham **bo‘layin**, lekin shunda ham sizning xafalanishingiz menga qiziq tuyuladir. S.199 “İyi ben ona şöyle demiş gibi olayım lakin buna da sizin incinmeniz benim tuhafıma gider.”

Kecha unashsak unashkundek ham bo‘lg‘an edik, biroq sizning maslahatingizni **olayin**, deb sovchilarni qay-tardim, —demasinmi, ustimdan bir chelak sovuq suv quyg‘andek entikdim, qanday javob berishka tilim kelmay qoldi. S.114 “Dün nişanlanmış gibi gibi olmuşuk ama sizin tavsiyenizi alayım diye görücüleri gönderdim demesin mi üstümden bir kova soğuk su dökülmüş gibiydi. Nasıl cevap vermeye dilim varmadı.”

Siz yatimlarning rahmini yesangiz, sizning g‘amingizni o‘zi **yesin**. S.112 “ Siz yetimlerin ahını alsanız sizin gamınızı kendileri yesin.”

Sobunni olib kelgach, yotib uyqusi kelmadi, voy ustakamdan aylanay, voy ustakamning umrini xudo baxtinga uzun **qilsin**, deb butun tongni tong otdirib duo qilib chiqdi. S.112 “Sabunu alıp geldiği zaman uykusu gelmedi, Allah bahtımı uzun etsin diye bitin gün oturup dua ettim.”

Bunday va‘dani bergan bo‘lsin-bo‘lmasin, — dedi entikib, — suyub olg‘andan so‘ng ikkinchi uylanish so‘zini ham og‘zig‘a **olmasin**. S.82 “Böyle söz vermiş olsun olmasın dedi hızlıca. Sevip aldıktan sonra ikinci evlenme sözünü de ağzına almasın.”

Buning hikoyasi uzun, alhol mingboshining ra‘ylarini **eshitaylik**... davom **qilingizchi**. S.68 “Bunun hikayesi uzun önce binbaşının hikayesini dinleyelim. Devam ediniz.

Kazak Türkçesinde (buyırq ray) çekimi şu şekildedir:

bastayın, basta/ basteğiniz, bastasın, bastayıq/ bastalıq, basteğdar / basteğinizdar,
bastasın

küleyin, kül/ küliğiniz, külsin, küleyik/külelik, küliğder/küliğinizder, külsin

Teklik 1.şahıs emir eki ünlüyle biten fiillerden sonra –yIn, ünsüzle biten fiillerden sonra –AyIn’dır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. –yIn eki, bütün fiillerden sonra düz ünlüdür. alayın, bileyin, bolayın, isteyin, oqıyın

Tek heceli ve ince-yuvarlak ünlülü fiillerde ek, -öyin şeklinde telaffuz edilir.

Teklik 2.şahıs emir kipi için ek bulunmaz. Kip eki taşımayan fiil tabanı emir bildirir. Basta, iste. Nezaket, rica ifadesi katmak üzere –(I)ñIz eki kullanılır. basteğiniz, biliğiniz

Teklik3. Şahıs emir eki, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ek, bütün fiillerden sonra düz ünlüdür. alsın, bastasın, bolsın, külsin. Tek heceli ve yuvarlak ünlülü fiillerde ek ünlüsü yuvarlak telaffuz edilir.

Çokluk 1.şahıs emir kipi şu eklerle yapılır: -yıq,-yık; -ayıq,-eyik

Ek ünlüyle biten fiillerden sonra –yIk, ünsüzle biten fiillerden sonra –AyIk’tır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ek bütün fiillerden sonra düzdür. (Alayıq, bolayıq, bileyiğ, küleyiğ)

Ünlüyle biten fiillerden sonra –Iık ünsüzle biten fiillerden sonra –AIIk eki kullanılır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Bütün fiillerden sonra –Iık eki, düz ünlüdür. Bu ek az kullanılmaktadır. Alalıq, bolalıq, bilelik, bastalıq, istelik. Çokluk

1.şahıs ekleri, tek heceli ve ö,ü ünlülü fiillerden sonra –öyik,-ölik şeklinde telaffuz edilir.

Çokluk 2.şahısta şu emir ekleri kullanılmaktadır: -(1)ñdar, -(i)ñder, -(1)ñızdar, -(i)ñızder. Ek, ünlüyle biten fiillere doğrudan, ünüsüzle biten fiillere –I- ünlüsü ile bağlanır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ek her zaman düz ünlülüdür. (alıñdar, biliñder, bolıñdar, küliñder, alıñızdar, biliñızder, bolıñızdar, küliñızder)

Çokluk 3. şahıs emir eki, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Bütün fiillerden sonra ek ünlüsü düzdür. (Alsın, bilsin, oqısın, külsin)

Emir ekleri, bütün şahıslarda –şI eki ile genişletilebilir. Bu yapı 1.şahıslarda rica ve yalvarma ifade eder. (bileyiñşi, bilşi, bilşiñşi, bileyikişi, biliñdersi)¹⁷³

Beri äpkei, osı qustı men **köreyin!** (465) “Buraya getirsene, bu kuşu ben göreyim!”

Aşşı sonıñdı! Öрге, önerge **şacırayın** bar ünimmen. (333) “Onu açsana! Yükseklerle, sanata davet edeyim tüm sesimle.”

Äkel endeşe qurandı!-dep Bazaralı üy işine buyırq etti. (126/II) “Bazaralı evdekilere: “Getir, öyleyse Kur’an’ı!” diyerek evdekilere emretti.”

Jo, joq... Siz **qozğalmañız**, raqmet!...(143/II) “Yo, yok... Siz hareket etmeyin(lütfen), teşekkür ederim!..”

Joldarıñ **bolsın!** (45/1) “Yolunuz açık olsun!”; Mekenıñ qayırlı **bolsın!** (54)“Mekânın hayırlı olsun!”; Ömir-jasıñ uzaq **bolsın!** Aldıñnan **jarılğasın**, qaraim!(182) “Ömrün uzun olsun! Önün açık olsun, yavrum!”

Barsaq ta attı tastap jayaw **barayıq.** (209) “Gideceksek de atı bırakıp, yaya gidelim.”

“Közim tiride bir körisip **qalayıq!**” depti. (55/II) “Ben hayattayken bir görüşelim!” demiş.”

¹⁷³ Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk*, s.737- 740.

Odan da, estip **qalsın**, ana Aqılbay, Äbi, Mağaş siyaqtı balalardıñ bärin jiberip, tıñdatıp qalsañşı sen aqıl bilseñ! (335/42) “Onun yerine duysunlar/duymalarını istiyorum, aklın varsa Aqılbay, Äbi, Mağaş gibi çocukların hepsini gönderip dinletsene.”

Bu kipin olumsuzluk şekli –MA- eki ile yapılır. (almayın, alma, almaңыз, almasın, almayıq, almalıq, almaңdar, almaңызdar, almasın)

Tek qızuw üstinde, bäle bastay **körmeñder!**-dep jalına söyledi (52) “Ancak kızdığımız zaman belâya sakın bulaşmayın! şeklinde yalvararak konuştu.”

Tek **jasımañdar**. (198/44/II) “Sadece çekinmeyin.”

Al osı körgeñiñdi ulıqqa barıp şağım etesiñ be, joq pa?

-Etpeyik, aytpayıq!..

-Kördik, bildik **demeyik**, tek janımızdı qaldır, oñbayıq aytsaq! (125/II) “Bu gördüklerinizi gidip yöneticiye şikâyet edecek misiniz, etmeyecek misiniz?

-Etmeyeceğiz, söylemeyeceğiz!..

-Gördük, bildik demeyeceğiz, tek canımızı bağışla, söylersek bizden adam olmaz!”

Bu kipin soru şekli –MI eki (veya edatı) ile yapılır.1. ve 3. şahıslarda kullanılır.

Soru eki sonda bulunur. (alayın ba? alayıq pa? bileyik pe? bilsin be?

BİRLEŞİK ÇEKİMLER

Birleşik biçim, zaman eki olarak adlandırılan iki ekin bir araya gelmesiyle oluşan yapılardır. Birleşik ve katmerli biçim içinde her ekin doğrudan ya da dolaylı olarak göndermede bulunduğu görünüş, zaman ve kiplik görevlerinden biri ağır basmaktadır. Ek, bir biçim içinde zaman, başka bir biçim içinde görünüş veya kiplik göreviyle kullanılabilir.

Uzun'a göre Türkçenin yerleşmiş dil bilgisinde birleşik ve katmerli zaman denilen çok ekli görünüşler, birçok konuya olduğu gibi görünüş konusuna da belirgin açılımlar getirir. Ek basit biçimlerde tek başına birden çok görevi yerine getirirken birleşik ve katmerli biçimlerde ekin zaman mı yoksa görünüş mü bildirdiği çok net olarak görülebilmektedir. Bu Türkçeye özgü, Türkçenin güzelliklerinden biridir. Ayrıca Göknel birleşik biçimlerin basit yapılara göre iki biçimde olumsuz hâle getirilebileceğini belirtmektedir: O gitmişti, o gitmemişti ve o gitmiş değildi biçiminde olumsuz hâle getirilebilir.¹⁷⁴ Yüksel'e göre –DI ve –mİş eklerinin görevi buldukları yere göre belirlenir. Fiil tabanından sonra birinci sırada bulunan –DI ve –mİş zaman bildirirken, ikinci sırada gelen –DI ve –mİş tarz işaretlemesi yapar.¹⁷⁵

Erkman-Akerson ve Ozil de Türkçedeki basit ve birleşik ve katmerli biçimleri göndermede buldukları zaman bakımından Reichenbach'ın gönderme zamanı, vaka

¹⁷⁴ Yüksel Göknel, *Modern Türkçe Dil Bilgisi*, (İzmir: Hür Efe Matbaası, 1974), s. 85.

¹⁷⁵ Semahat Yüksel, *Türkçede Biçim ve Cümle Dersleri*, (İstanbul: Multilingual Yayınevi, 2006), s. 88.

zamanı ve konuşma zamanı ayırımına benzer biçimde merkez noktasına göre sınıflandırmıştır.¹⁷⁶

4.2.1 BİRLEŞİK ZAMANLARDA HİKAYE

4.2.1.1 Geniş Zamanın Hikayesi

Geniş zamanın hikayesi, Eski Türkçede “fiil tabanı + -ur/-ür –är –ti + iyelik kökenli kişi ekleri kalıbıyla, qıl-ur är-ti-m “kılar idim, yapar idim”.¹⁷⁷ Karahanlı Türkçesinde “fiil tabanı + geniş zaman eki + erdi + iyelik kökenli kişi eki” kalıbıyla, kötür erdi “görürdü”, tiler erdim “dilerdim”,¹⁷⁸ Harezmi Türkçesinde –r, -ar/ -er, -ur/-ür erdi /idi eklerinin iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle yapılır. Olumsuzluk eki –maz/-mas erdi/idi ekleriyle yapılır, oynar idim “oynardım”, bilür erdin “bilirdin”, bolmas idi “olmazdı”¹⁷⁹ Çağatay Türkçesinde geniş zamanın hikayesi, -r e(r)dim, (3. Çokluk şahıs) –rlar e(r)diler şeklindedir. Olumsuzluk –mas, - maslar)¹⁸⁰Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipinin hikayesi –ar edi, -er edi ile yapılır. aytarlar edi “Söylerlerdi.”, buyurur edi “Buyurur edi.”¹⁸¹

Türkçe:

Türkiye Türkçesinde geniş zamanın hikayesi –r, -Ar, -Ir/-Ur ekleri ile kurulan ve geçmişten geleceğe uzanmış geniş bir zaman kesitinde gerçekleşeceğini bir oluş ve

¹⁷⁶ Fatma Erkman-Akerson, Şeyda, Özil, *Türkçede Niteleme Sifat İşlevli Yan Tümceler*, (İstanbul: Simurg Yayınları, 1998), s.288-289.

¹⁷⁷ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 110.

¹⁷⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 195.

¹⁷⁹ Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1998), s. 203.

¹⁸⁰ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 121.

¹⁸¹ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 250.

kılışı, geçmiş zamana aktararak bildiren birleşik kiptir, -rdI, -ArdI ve -IrdI/-UrdU ekleriyle kurulur.

Olumlu cümle fiil + Ar+ di+ II. tip şahıs eki (alırdım, verirdim, okurdum), olumsuz cümle fiil + mAz/ +mAzlAr + di + II. tip şahıs ekleriyle kurulur.(almazdım, gelmezdim, okumazdım). Sadece üçüncü şahıs çokluk çekiminde -lAr eki olumsuz geniş zaman ekinden sonra yer alır.(almazlardı) Olumlu soru cümlesi fiil +Ar+ mIydI +II. tip şahıs eki ile yapılır.(Alırlar mıydı?, Gelirler miydi? Okurlar mıydı?)

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil
	2	Sen	+ Ar
	3	O	+ Di
Ç o ğ u l	1	Biz	+ II. Tip Şahıs Eki
	2	Siz	
	3	Onlar	

Tablo 38 (TT Geniş Zamanın Hikayesi)

İyi ki inmedin yavru, affa uyup da dağdan inseydin, Çukurova ağaları senin başına çok iş **açarlardı**. Seni **yaşatmazlardı**. Cilt 2. S.63.

Seni **yakalasalardı**, seni de öyle **yaparlardı**. Ya boğazına ip takarlar, ya kırk yerinden kur-şunlayıp elek gibi **ederlerdi**. Bu İnce Memed, fakir fıkaranın dostu **demezlerdi**. Cilt 2 s.70.

Elinde çok güzel bir Alaman filintası vardı, attığını **vururdu**. Tüfeğini karısı kadar **severdi**. Sarıya çalan saçları diken dikendi. Cilt 2. S.90

Bu kipin olumsuzu geniş zaman kipinin olumsuzunun hikaye ekinin birleşmesiyle oluşur.

Ama burada, boş köyde gizlendiğim sürece beni kimse ele **vermezdi**. Bir de benim gelip de boş köyde sığınacağım Mahmut Ağanın aklına **gelmezdi**." Cilt 3 s.562.

Özbekçe:

Bu birleşik zaman Özbekçede (Hâzırğı- Kelâsi Zâmân Hikâyâ Fe’li) olarak adlandırılır. Özbek Türkçesinde geniş zamanın hikayesi fiil + är e-di + II. tip şahıs eki şeklinde yapılır. (bol är edi, oynar edi). Olumsuzu fiil + mäs +e-di + II. tekil şahıs eki (kelmäs edim), olumlu sorusu fiil + är + mi+di + II. tip şahıs eki (kelär midim), olumsuz sorusu ise fiil+ mäs +mi +di +II. tip şahıs eki (kelmäs midim) şeklinde yapılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	Kelär edim, bolär edim
	2	Sen	Är; mäs +	Kelär eding, bolär eding
	3	u	E +	Kelär edi, bolär edi
Ç o ğ u l	1	Biz	Di +	Kelär edik, bolär edik
		Siz	II. Tip Şahıs Ekleri	Kelär edingiz, bolär edingi
	3	Ulär		Kelär edilär, bolär edilär

Tablo 39 (ÖT Geniş Zamanın Hikayesi)

O‘zbek oyim nabira masalasida qancha xursand bo‘lsa, Otabek shunchalik xafa, chunki Kumushni ko‘rgan sayin usta Alim foji‘asini **xotirlar edi**. “Özbek oyim çocuk meselesinde ne kadar mutlu olsa Otabek kadar üzülüyordu. Çünkü Kumush’ü gördükçe usta Alim faciasını hatırlar idi. S.217.

Yusufbek hoji ma’lum aldanishdan so‘ng yurt ishidan qo‘l yuvg‘an, ko‘b vaqtini mehmonxonada «Qur‘on» va «Daloyil» o‘qub kechirar, kundash orasi buzilib, o‘rtadan so‘z chiqq‘anini goho eshitsu, ikkala kelinni o‘z oldig‘a chaqirtirib, ularni qator **o‘tqazar edi**. Yusufbek Hacı malum aldanıştan sonra yurt içinden iş çevirdikten sonra çok vaktini otelde Kuran ve Dalayil okuyarak geçirir. Kumalar arasının bozulduğuna dair söz çıktığını işittikçe onları sorguya çekerdi. S.217.

Avvalo Kumushdan o‘pka qilib: «Oyim, har nima siz kattasiz, Zaynab yosh, kattadan-kichikka shafqat lozim, mundog‘ yaxshi emas!» va Zaynabka qarab: «Bolam Zaynab otin! Sizdan hali yoshlik g‘ururi ketmagan, lekin manim bolam bo‘lg‘an-lig‘ingizni siz ham unutmang!» der va shuning singari yumshoq gaplardan keyin ikkisini duo qilib bir-birisiga salom berdirar — «ana, shundog‘ bo‘lsin, opoq qizlarim!» deb ketishka ruxsat **berar edi**. Evvela Kumush e öfkelenip “Annem her neyse siz büyüsunüz Zeynep genç. Büyükten küçüğe şefkat lazım. Böyle iyi değil ve Zeynep e bakarak “Kızım Zeynep özür dile.” Sizden hala gençlik gururu gitmemiş ama benim çocuğum

olduğunu da unutma.” Der ve böylelikle yumuşak sözlerden sonra ikisine de dua ederek birbirine selam veririr.” Evet böyle olsun apak kızlarım” diyip gitmelerine izin verirdi. S.217

Kazakça:

Kazak Türkçesinde geniş zaman –a,-e,-y ekleriyle yapılırken geniş zamanın hikayesi –AtIn, -tIn sıfat-fiilinin kullanıldığı görülür. Yapısı, fiil + - AtIn, -tIn + edi + II. Tip kişi ekleri şeklindedir. Alatin edim “alırdım”, beretin ediñ “verirdin”, baratın edik “giderdik”, aytatın ediñiz, “söylediniz” Bu yapının olumsuzu fiil kök ve gövdesine – AtIn, - tIn eklerinden sonra emes kelimesinin getirilmesi ile yapılır. “baratın emes idim” şeklindedir. Soru şekli ise MA soru ekinin edi ek-fiilinden önce getirilmesi ile yapılır. “baratın ba edin?”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l i	1	Men	FİİL Baratın edim, qaraytın edi
	2	Sen	+
		Siz	-atın,-etin Baratın edin, qaraytın ediñ
	3	Ol	-tın, -tin Baratın ediniz, qaraytın ediñiz
Ç o ğ u l	1	Biz	+
	2	Sender	edi Baratın edik, qaraytın edik
		Sizder	+
	3	Olar	II. Tip kişi Ekleri Baratın ediñizder, qaraytın ediñizder Baratın edi, qaraytın edi

Tablo 40 (KT Geniş Zamanın Hikayesi)

Kazak Türkçesinde geniş zamanın hikâyesi anlam olarak; fiil +-wşI +edi +II. tip kişi ekleri formülüyle oluşturulan çekimle de verilebilmektedir. Aluwşı edim “alırdım”, beruwşı ediñ “verirdin”, baruwşı edik “giderdik”, söylewşı ediñizder “söylediniz”.

4.2.1.2 Şimdiki Zamanın Hikayesi

Eski Türkçede müstakil bir şimdiki zamanın hikayesi eki yoktur. Şimdiki zamanı ifade ederken geniş zaman kip ekleri kullanıldığından şimdiki zamanın hikayesinin eklerinin

geniş zamanın hikayesinin kip ekleri ile ortak olduğu yönünde görüşler vardır. qıl –ur är – ti –m “yapardım / yapıyordum”. Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın hikayesi, -adur e(r)dim, (çokluk 3. Şahısta) –adurlar e(r)di; olumsuzu –maydur e(r)dim şeklinde yapılır.¹⁸² ötedür erdi “geçiyordu”.

Türkçe:

Türkiye Türkçesinde şimdiki zamanın hikayesi, -Iyor ve –mAktA ekleri ile karşılanan ve içinde bulunulan zamanda sürmekte olan bir oluş ve kılışı geçmişe aktararak anlatan birleşik kiptir. Ekleri: -Iyor-i-di > -Iyordu, -mAktA i-di > -maktaydı’dır. Çekim sırasında üçüncü şahıs çokluk çekimi dışında şahıs ekleri hikaye ekinden sonra gelir.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + -Iyordu /- mAktA idi	biliyordum, seviyordum
	2	Sen		biliyordun, seviyordun
	3	O		biliyordu, seviyordu
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Şahıs Eki	biliyorduk, seviyorduk
	2	Siz		biliyordunuz, seviyordunuz
	3	Onlar		biliyor(lar)dı, seviyordu

Tablo 41 (TT Şimdiki Zamanın Hikayesi)

Olumlu cümle fiil +Iyordu/ -mAkta idi + II. tip şahıs eki (alıyordum, geliyordum, satıyordum), olumsuz cümle fiil+mA+ Iyordu+ II. tip şahıs eki (almıyordum, gelmiyordum, satmıyordum), soru cümlesi fiil+Iyor +mI+ydu+ II. tip şahıs eki (alıyor muydun? geliyor muydun? Satıyor muydun?) şeklinde yapılır.

"Köyde saklandığın sıralar yemek için ne **yapıyordun**?"

¹⁸² Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 129.

"İlk günlerde Çiçeklidesi'ne gidiyordum yemek yemeye. Herkes bana sofrasını **açiyordu**. Cilt 3, s.562

Yağmur hıssım gibi **iniyordu**. Eşkıyaların da, Müslümün de cıvığı çıkmıştı. Ortalık da gittikçe kararıyor, yalnız karşıda düz bir kayanın üstü pul pul **ışlıyordu**. Cilt 3. S.565.

Özbekçe:

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanın hikâyesinde belirli, geçmiş bir zamanda gerçekleşmekte olan ve uzun süre devam eden bir iş veya oluş söz konusudur. Üç şekilde teşkil edilir. Birinci tipte –(ä)yâtğän sıfat-fiili, ikinci tipte –(ä) yâtir eki, üçüncü tipte ise –mâqdä eki kullanılır.

Birinci tipte, –(ä)yâtğän sıfat-fiiliyle e- isim fiili kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	biläyâtğän edim
	2	Sen	+	biläyâtğän eding
	3	u	–(ä) yâtğän	biläyâtğän edi
Ç o ğ u l	1	Biz	+	biläyâtğän edik
		Siz	E	biläyâtğän edingiz
	3	Ulär	II. Tip Şahıs Ekleri	biläyâtğän edilär

Tablo 42 (ÖT Şimdiki Zamanın Hikayesi)

Bu şeklin olumsuzu –mä ekiyle yapılır: bilmäyâtğän edim, bilmäyâtğän eding, biläyâtğän edi, biläyâtğän edik, biläyâtğän edingiz, biläyâtğän edilär.

Bu şeklin olumlu sorusu şu şekildedir: bilmäyâtğän midim? bilmäyâtğän miding? biläyâtğän midi? biläyâtğän midik? biläyâtğän midingiz? biläyâtğän midilär?

İkinci türde –(ä)yâtir ekiyle e- isim fiili kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T	1	Men	FİİL	bäräyâtir edim

e k i l	2	Sen	+	b�r�y�tir eding		
	3	u			-(�)y�tir	b�r�y�tir edi
Ç o ğ u l	1	Biz	E +	b�r�y�tir edik		
		Siz			II. Tip Şahıs	b�r�y�tir edingiz
	3	Ul�r			Ekleri	b�r�y�tir edil�r

Tablo 43 ( T Şimdiki Zamanın Hikayesi)

Bu tipin olumsuz çekim  rnekleri Şu Şekildedir: b rm y tir edim, b rm y tir eding, b rm y tir edi, b rm y tir edik, b rm y tir edingiz, b rm y tir edil r vb.

Bu tipte soru Şekli  rnekleri Şu Şekildedir: b r y tir midim, b r y tir miding, b r y tir midi, b r y tir midik, b r y tir midingiz, b r y tir midil r.

 ç nc  t rde –m qd  ekiyle e- ek-fiili kullanılır.

Bu zamanın anlamını  z mleyen A. N. Kononov bunun aynen –makta ekli Şimdiki zamanın anlamını bildirdiğini kayderder. Ancak ge miŐ zaman d zlemine aktarılmıŐ hareketi g sterir. Başka bi imlere g re  ok daha az kullanılır.¹⁸³

Kişi			Form�l	�rnek	
T e k i l	1	Men	F�İL + -m�qd�	bilm�qd� edim	
	2	Sen		bilm�qd� eding	
	3	u		bilm�qd� edi	
Ç o ğ u l	1	Biz	E +	bilm�qd� edik	
		Siz		II. Tip Şahıs	bilm�qd� edingiz
	3	Ul�r		Ekleri	bilm�qd� edil�r

Tablo 44 ( T Şimdiki Zamanın Hikayesi)

Bu tipte soru Şekli  rnekleri Şu Şekildedir: bilm qd  midim, bilm qd  miding, bilm qd  midi, bilm qd  midik, bilm qd  midingiz, bilm qd  midil r,

¹⁸³ Serebrenikov Boris Aleksandrovi  ve Hacıyeva, Ninel, Zeynalova, *T rk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, Ankara: T rk Dili Kurumu Yayınları, s. 157.

Otabek eshikdan chiqq'anda Sodiqni ko'mib kelgan kishilar qur'on o'qub **tarqalmoqda edilar**. S.147 "Otabek kapidan chiqinca Sadik'i g'omüp gelen kishiler Kuran okuyup da'gilmaktaydilar.

Otabek xaroba uy devori yonida so'ng chekdagi bir e'tibor bilan ichkariga quloq **solmoqda edi**. S.135 " Otabek harabe evin duvari yaninda bütin dikkatiyle içeriye kulak vermekte idi."

Bitta «don» hazmini ham tasavvur qilmag'an uning me'dasi ketma-ket tushib turg'an luqmalarni e'tirozsiz qabul **qilmoqda edi**. S.109 "Bir tane bu'gdayin hazmini tasavvur edemiyordu midesi peş peşe düşen lokmaları itirazsız kabul etmekteydi."

Buning ustiga o'choq boshidag'i tovoq-qoshiqlar, tog'ora va qozonlar tartibsiz ravishda iflos yotarlar, qozon tevaragida uymalashmakda bo'lg'an uch-to'rtta tovuqlar mundagi ifloslikni yana bir qat **oshirmoqda edilar**. S.99 "Bunun üstüne ocak başındaki tabak-kaşıklar, leğen ve kazanlar tertipsiz bir şekilde yatıyordu. Tencere etrafında toplanmış olan üç-dört tavuk böyle pisliği bir kat daha arttırıyordu.

Kazakça:

Kazak Türkçesinde tur, jür, otır, jatır unsurlarıyla kurulan şimdiki zamanın hikayesinin yapısı fiil + -p,-a,-e,-y +tur, jür, otır, jatır + GAn + edi +II. tip kişi ekleri şeklindedir. Jatır ile kurulan şimdiki zamanın hikayesinde jatır unsurunun sonundaki 'ır' hecesi düşer ve - qan fiiline bağlanır. (alıp jatқан edim "alıyordum", berip turған edin "veriyordun", barıp jürген edik "gidiyorduk", söylep otırған edinizder "söylüyordunuz")

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FiİL + -p,-a,-e,-y + jatır, otır, tur, jür + -ğan,-gen,-qan, -ken	Bara jatқан edim, kelip jürген edim, Aytıp otırған edim, qarap turған edim
	2	Sen		Bara jatқан edin, kelip jürген edin, Aytıp otırған edin, qarap turған edin
		Siz		Bara jatқан ediniz, kelip jürген ediniz, Aytıp otırған ediniz, qarap turған ediniz
	3	Ol		Bara jatқан edi, kelip jürген edi, aytıp otırған edi, qarap turған edi
Ç	1	Biz	Bara jatқан edik, kelip jürген edik, aytıp otırған edik,	

o t u r u r	2	Sender	+ edi + II. Tip Kişi Ekleri	qarap turğan edik
		Sizder		Bara jatqan ediñder, kelip jürgen ediñder, aytıp otırğan ediñder, qarap turğan ediñder
	3	Olar		Bara jatqan ediñizder, kelip jürgen ediñizder, aytıp otırğan ediñizder, qarap turğan ediñizder
				bara jatqan edi, kelip jürgen edi, aytıp otırğan edi, qarap turğan edi

Tablo 45 (KT Şimdiki Zamanın Hikayesi)

Ol tördegi sıy qonaqtardıñ qatarında **otur edi**. (326/28) “O, başköşedeki itibarlı misafirlerin sırasında oturuyordu.”

Al beri jaq jağada, tınım tappay quwınşılar **jür edi**. (358/1/II) “Beri taraftaki kıyıda ise, nefes almadan takipçiler yürüyordu.”

Soñı bir aydan beri özi minip jürgen Esentaydıñ sur jorğa atı degen at beldewde baylawlı **tur edi**. (495/18/II) “Son bir aydan beri kendisinin bindiği Esentay’ın Boz Yorga isimli atı, beldewe bağılı duruyordu.”

Kiyizi qosqabattap jabılğan keñdew, jılı qosta Abay qattı uyqıda **jatur edi**. (254) “Abay, çift kat keçeyle örtülmüş genişçe ve sıcak çardakta derin uykudaydı.”

“Süytip, suwıqta jılqını aralağanşa, Äzimbaylar ketken soñ qosta quwırdaq quwırtıp, jep **otur edim**” dep, söylewimen ol Abaydı ıza qıla bastadı. (87/II) “Böylece, Äzimbaylar gittikten sonra soğukta yılmayı dolaşmak yerine çardakta kavurma kavurtup, yiyordum.” diyerek Abay’ı çileden çıkarmaya baladı.”

Mäkenniñ özi de öleñniñ keybir joldarın işinen qayta oqıp **otur edi**. (412/1/II) “Mäken’in kendisi de şiirin bazı mısralarını içinden tekrar okuyordu (etmekteydi).”

Körşi üyde, aňğarı otaw üy boluw kerek, köp jastardıñ jıyını, duwman-sawıǵı bolıp **jatur edi**. (473/44/II) “Komşu evde, dik yamaçtaki otağ ev olmalı, gençlerin toplantısı, eǵlencesi vardı.”

Endi birazda Abay üydegi ulıqtar men qazaqtıñ är taraptan kelgen, är ülgili kiyim kiygen äkimderimen amandasıp **tur edi**. (483/41/II) “Abay, şimdi, biraz sonra evdeki idareciler ve Kazakların her taraftan gelen, çeşit çeşit kıyafetli yöneticileri ile selamlıyordu.”

Biz soğan qaray urınǵalı kele **jatur edik**. (501) “Biz oraya doğru af dilemek için geliyorduk.”

Metnimizde birleşik şimdiki zaman hikâyesinin olumsuz çekimi, fiil+-MAy+jatır, otur, tur, jür+edi+ş.e. formülüne göre yapılır. Metnimizde bulunan bir örnekte ise bu çekim fiil+-MAy+jürgen +edi formülüne göre yapılmıştır.

Ana báybişeler **jaqtırmay jatır edi oy.** (323/48) “Şu báybişeler, beğenmiyordu.”

Qaysınıña zorlıq etpey, qorlıq körsetpey, **juwandıq etpey jür edi.** (512/6/II) “Hanginize zorluk çektirmeyip, hor davranmayıp, büyüklük taslamıyordu.”

Abay köpten minbey jāne köp künnen beri **körmey de jürgen edi.** (97) “Abay, (atına) çoktan beri binmiyor ve görmüyordu.”

Äli **tosıp jür me eñ?** (336) “Hâlâ bekliyor muydun?”

Teñdikpen **berip otur ma ediñ** jerin? (58) “Yerini eşit olarak veriyor muydun?”

-wda, -wde yapısıyla kurulam şimdiki zaman çekiminin hikâyesinin gramer yapısı fiil + wdA +edi + II. Tip kişi ekleri şeklindedir. “Baruwda edim “gidiyordum”, bertüwde ediñ “veriyordun”, istewde edik “çalışıyorduk”, söylewde ediñizder “konuşuyordunuz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	Fiil
	2	Sen	+
		Siz	-wde, -wda
Ç o ğ u l	3	Ol	+
	1	Biz	Edi
	2	Sender	+
		Sizder	II. Tip Kişi Ekleri
	3	Olar	

Tablo 46 (KT Şimdiki Zamanın Hikayesi)

Äygerim Maqulbaydıñ ölgenin estigennen beri, ünsiz **jılawda edi.** (370/39) “Äygerim, Maqulbay’ın öldüğünü duyduğundan beri sessizce ağlamaktaydı.”

Abay özi üşin emes, el üşin izdenüw men **qıynaluwda edi**. (519/41/II)
“Abay kendisi için değil, halkı için arayışlara girip sıkıntı çekiyordu.”

Abay sol azamattıñ qazasınan beri qattı **tolquwda bolatın**. (93/33/II)
“Abay o delikanlının ölümünden beri çok heyecanlanmaktaydı.”

Dildäniñ awılına barıp qaytqalı Därmen Mağaş pen Käkıtaydı aqılına qosıp, öziñse bir esep **oylawda bolatın**. (137/6/II) “Därmen, Dildä’nın awılına gidip dönmek için Mağaş ve Käkıtay’ı fikrine ortak edip kendince bir hesap düşünmekteydi.”

Biraq qızıq roman tıñdağan top, Baymağambettiñ awzına tügel anıra **qarawda edi**. (489) “Fakat ilginç bir roman dinlemekte olan grup, Baymağambet’in ağzının içine bakmaktaydı.”

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –wDA ekinden sonra getirilecek emes edatıyla baruwda emes edim şeklinde yapılır. Bu yapının sorusu ise -Ma soru ekinin edi ek fiilinden önce getirilmesi suretiyle uygulanır: baruwda ma ediñ ?

4.2.1.3 Geçmiş Zamanın Hikayesi

Öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi Eski Türkçede “fiil tabanı + -mış/ -miş + är –ti + iyelik kökenli kişi ekleri” kalıbı ile qıl-mış är-tim “kılmışım”.¹⁸⁴ Karahanlı Türkçesinde –mış/ -miş ekleri ve erdi ek fiili ile, eşitmiş erdim “işitmişim”.¹⁸⁵ Harezmi Türkçesinde –mış idi/ -miş idi, -mış irdi/ -miş irdi şeklinde, tutmuş idim “tutmuşum”, tüşmiş irdi “düşmüştü”.¹⁸⁶ Çağatay Türkçesinde –mış e(r) dim, -gan e(r)dim (olumsuzu –ğan emes e(r)dim, -(i)p erdim (olumsuzu –maydur e(r)dim ekleriyle çekimlenir. Tutmuş e(r)dim “tutmuşum”, yığılgan e(r)di “toplamaş idi”.¹⁸⁷ Kıpçak Türkçesinde

¹⁸⁴ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 109.

¹⁸⁵ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 195.

¹⁸⁶ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız’ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 50.

¹⁸⁷ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 123-131.

öğrenilen geçmiş zaman kipinin hikayesi görülen geçmiş zaman eki almış fiille ek fiilin birleşmesinden oluşur. Tökülmüş edi “dökülmüştü.”, yazılmış erdi “Yazılmıştı.”, buzlanıp edi “Buzlanmıştı.”¹⁸⁸ Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde duyulan geçmiş zaman kipinde kullanılan tur- yardımcı fiilinin düşmesi sonucu ortaya çıkmış hikaye birleşik çekim örnekleri de vardır. yazılıp turur erdi. “Yazılmıştı.”, miniptirdi “Binmiştir.”, körüp tururlar edi “Görmüşlerdi.”¹⁸⁹

Görülen geçmiş zamanın hikayesi Eski Türkçe’de “fiil tabanı + -tı/-ti + iyelik kökenli kişi eki +erdi kalıbıyla yapılır. kıltım erdi “kıldı idim” qılyuq erdim “kıldı idim” şeklinde de kullanılır.¹⁹⁰ Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde bu kip fiile görülen geçmiş zaman ekleri ve “erdi” şekli ile yapılır, sevdim erdi “sevdiydim”(KT), bardım erdi “ vardım idi”(HT)¹⁹¹ Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman kipinin hikayesi yapılırken esas fiil iyelik kökenli şahıs eklerinden birini alırken ana yardımcı fiil (ek-fiil) herhangi bir şahıs eki almamaktadır. eşittüm edi “İşittiydim”, tuttuñ erdi “Tuttuydun.”¹⁹²

Türkçe:

Görülen geçmiş zaman kipinin hikayesi –DI /-DU eki alarak geçmiş zamanda gerçekleşmiş bulunan ve tarz bildiren bir oluş ve kılışın yine geçmiş zamana aktarılarak anlatılmasıdır. Kalıp olarak tarz bildirme görevindeki görülen geçmiş zaman eki ile hikaye etme görevindeki ikinci ve asıl geçmiş zaman eki bir araya gelmiştir. Bu birleşik kip iyelik kökenli şahıs ekleri alır.

---

¹⁸⁸ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 252.

¹⁸⁹ Güner, *Kıpçak*, s. 252.

¹⁹⁰ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 200), s. 109.

¹⁹¹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 195.

¹⁹² Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 252.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + -DI /-DU +	geldiydim
	2	Sen		geldiydin
	3	O		geldiydi
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Şahıs Ekleri	geldiydik
	2	Siz		geldiydiniz
	3	Onlar		geldiydiler

Tablo 47 (TT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

"Hepiciğimizin yüreği yandı. Kaymakamın hanımı dün bize **geldiydi**. Dedi ki, Kaymakam küplere binmiş... Cilt 1. S.297.

"Bu yıl ekin her yılkinden daha iyi **olduydu**, öyle mi?" Cilt 1. S.424.

Babam son yıllarda hiç böyle giyininip köyün içine **düşmediydi**. İnce Memede gittiğinde bir böyle giyindi. Cilt 2. S.34.

Fiil konusunu inceleyen kitaplarda bu çekim kalıbına yer verilmişse de bunların kullanım oranları çok azdır ve daha çok ağızlara yatkın anlatımlarda ve nispeten uzak geçmiş zamanifade edilmek istendiğinde kullanılır.

Şahıs eklerini, esas fiile gelen kip ekinden sonra almış olan hikaye türü de metinlerde görülmektedir.(baktımdı, baktındı, baktıydı, baktıktı, baktınızdı, baktıldardı.)

"Ben de **sandımdı** ki Muhtar Kenanı Onbaşımız Ali öldürmüştür. Cilt 3. S. 377.

"Misafirin hiç de böylesini **görmedimdi**," diye bıyık altından gülümsedi. Cilt 1 s.16.

"**Yandımdı**," dedi Ferhat Hoca. " Cilt 4. S.144.

Yukarıda bahsettiğimiz geçmiş zamanın hikayesine dair ekler bugün yerini –miş /-mUş ekine bırakmıştır. Bu çekim kalıbında –miş ekindeki “duyuma, rivayete” dayanan geçmiş zamanlık işlevi yerini bilenen bir geçmiş zamanın işlevine bırakmıştır. Burada anlam kayması söz konusudur (gelmişti, uğramıştı, demişti, yaklaşmıştı, saymıştı vb.)

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + -mİş / -mUş +	almıştım
	2	Sen		almıştın
	3	O		almıştı
Ç o ğ u l	1	Biz	İ+ -DI + II. Tip Şahıs Eki	almıştık
	2	Siz		almıştınız
	3	Onlar		almıştı(lar)

Tablo 48 (TT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

Fiil +-mİş kip eki +- ek fiili + -DI hikaye eki + şahıs eki birleşmesinden oluşan duyulan geçmiş zaman kipinin hikayesi her ne kadar şekilce duyulan geçmiş zamanı gösteriyor ise de yüklendiği görev bakımından artık bu işlevini yitirerek görülen geçmiş zamanın hikayesini karşılar duruma gelmiştir. Bu bakımdan duyulan geçmiş zamanın hikaye çekimi şekilce var olan ama işlevce var olmayan bir birleşik kip olarak kabul edilmelidir.

Odadaki kalabalık ayağa **kalkmıştı**, ellerini yüreklerinin üstüne götürerek sessizce selamlayarak onları dışarıya çıktılar. Tanyerleri **ısımıştı**. Cilt 4. S146.

Adamdan da, adam ter içinde **kalmıştı**, bildik bir koku geliyordu. Memed, ona elini bir daha uzatmıştı ki eli boşta kaldı, adam önünden kaydı, yitiklere karıştı gitti. Cilt 4. S.154.

Güzel bir ayakkabı giymiş, çizgili lacivert bir çorap geçirmişti ayağına, takım giyitleri de lacivertti. Beyaz ipek gömleğinin üstüne mavi bir kravat **takmıştı**. Cilt 4. S. 171.

Özbekçe:

Duyulan geçmiş zamanın hikayesinin birinci tipi –gän, -kän, -qän sıfat-fiil ekleri ve e- ek-fiili yardımıyla yapılır. Bu ekler burada zaman eki olarak görev yaparlar.

Kişi			Formül	Örnek
T e k	1	Men	FİİL +	bilgän edim
	2	Sen		bilgän eding

i l Ç o ğ u l	3	u	-gän, -kän, -qan	bilgän edi
	1	Biz	+	bilgän edik
	2	Siz	E	bilgän edingiz
	3	Ulär	Edi	bilgän edilär
			+	
			II. Tip Kişi Ekleri	

Tablo 49 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

Bu kipin olumsuz çekimi şu şekilde yapılır: bilmägän edim, bilmägän eding, bilmägän edi, bilmägän edik, bilmägän edingiz, bilmägän edilär

Bu kipin soru çekimi şu şekildedir: (bilgänmidim? Bilgänmiding? Bilgänmidi? Bilgänmidik? Bilgänmidingiz? Bilgänmidilär?)

Chindan ham mundan keyin qaytadan qovishmog‘iga ishonmay qo‘ydi. Hasanali «qutildim» **degan edi**. S.43 “Gerçekten de bundan sonra tekrardan kavuşacağına inanmıyordu. Hasanali “kurtuldum” demişti.

Xo‘b qolsin, — dedi Oftob oyim, joni kuyib **asabiylashkan edi**. s.203 “Tamam kalsın.- dedi. Oftob oyim canı acıyacak kızmıştı.”

Agar olg‘an hisobimiz to‘g‘ri chiqsa, bu gal uning Marg‘ilong‘a quruq qatnab yurishining yettinchi qaytasi edi. 1267-inchi yilning kuzi — bu voqi‘ag‘a o‘n sakkiz, o‘n to‘qquz oylar o‘tib **ketkan edi**. S.125 “Eğer hesabımız doğru çıksa bu sefer Marg‘ilan‘a boş yere gidiş gelişlerinin yedincisi idi. 1267 yılının güzü bu vakadan on sekiz on dokuz ay geçmişti.

Bu kipin ikinci şeklinde -(i)b zarf-fiil ekiyle e- ek fiili kullanılır. -(i)b zarf-fiil eki burada zaman eki olarak görev yapar.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	äytib edim
	2	Sen	+	äytib eding
	3	u	-(i)b	äytib edi
Ç o ğ u	1	Biz	+	äytib edik
	2	Siz	E	äytib edingiz
			Di	
			+	

1	3	Ulär	II. Tip Kişi Ekleri	äytib edilär
---	---	------	---------------------	--------------

Tablo 50 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

Bu kipin olumsuzu şu şekilde çekimlenir: äytmäb edim, äytmäb edngi, äytmäb edi, äytmäb edik, äytmäb edingiz, äytmäb edilär

Bu kipin olumlu sorusu şu şekilde çekimlenir: äytib midim, äytib miding, äytib midi, äytib midik, äytib dimingiz, äytib midiler

Chunki kundashining Toshkandga kelish xabarini eshitkan Zaynabni biz yuqorida Otabek quchog'ig'a tashlang'an holda **ko'rib edik**. S.207 "Çünkü kuman Taşkent'e geliş haberini duyan Zeynep'i biz Otabek'in kucağına bırakılmış halde gördük.

Qimiz kirguzib qayin onangning og'zini ho'l-lamag'aningda nax balog'a **qolib eding**, bolam. S.187 "Kımız götürüp kaynananın ağzını ıslatmasaydın tam belaya kalacaktık oğlum."

Men sizga **äytib edim**-a, qushbegi, — dedi, — hojini har narsaga ko'ndirsangiz ham bu gapka ko'ndi-rolmassiz, deb. S.159 "Ben size söylemiştim Kuşbeyi dedi. Hocayı her söze razı edersiniz de bu söze razı edemezsiniz."

Az kullanılan bu kipte –gän sıfat-fiil ekine iyelik ekleri ilave edilir. Sadece olumsuz şekli vardır.

Olumsuzluk ifadesi için yoq kelimesi kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + -gän + İyelik Ekleri	ketgänim yoq edi
	2	Sen		ketgäning yoq edi
	3	u		ketgäni yoq edi
Ç o ğ u l	1	Biz	Yoq + E	ketgänimiz yoq edi
	2	Siz		ketgäningiz yoq edi

	3	Ulär	+ Di	ketiřgäni yoq edi
--	---	------	---------	-------------------

Tablo 51 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi Olumsuz)

Bu kipin olumsuz sorusu şu şekilde çekimlenir: (ketgänim yoq midi, ketgäning yoq midi, ketgäni yoq midi, ketgänimiz yoq midi, ketgäningiz yoq midi, ketgänläri yoq midi)

Beşinci tipte –uv eki kullanılır. Bu tipin kullanımını azdır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + Uw + Di + II. Tip Kişi Ekleri	kiluwdim
	2	Sen		kiluwding
	3	u		kiluwdi
Ç o ğ u l	1	Biz		kiluwdik
	2	Siz		kiluwdingiz
	3	Ulär		kiluwdi

Tablo 52 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

Duyulan geçmiş zamanın az kullanılan bir türü de aşağıdaki gibidir.

Kişi			Formül	Örnek
	3	u	Fiil + (-miş) + E + Di + II. Tip kişi Eki	kilmiş edi bolmiş edi

Tablo 53 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

Kazakça:

Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın hikâyesi fiil + -GAn + edi + II. Tip kişi ekleri şeklinde yapılır. Bu görülen geçmiş zamanın hikâyesi yapısı Türkiye Türkçesindeki –mıştI birleşik çekiminin verdiği anlamı verir. Alpan edim “almıştm”,

bergen ediñ “vermişin”, barğan edik “varmışık”, söylegen ediñizder “konuşmuşunuz”,
üyrengen ediñder “öğrenmişiniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FIİL
	2	Sen	+
		Siz	-ğan, -gen, -qan, -ken
	3	Ol	+
Ç o ğ u l	1	Biz	Edi
	2	Sender	+
		Sizder	II. Tip Kişi Ekleri
	3	Olar	

Tablo 54 (ÖT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

Sol otawda bolsın dep, Aqşoqıǵa **jöneltkem-di**. (518/36) “O otaǵda olsun diye Aqşoqı’ya göndermişim.”

Buniñ esine Jumanniñ soñǵı qısta öz üyinde otırıp aytqan bir sözi **tüsken edi**.(28/II) “Onun aklına Juman’ın geçen kış, kendi evinde otururken söylediǵı bir sözü düşmüşü.”

Ospanniñ özinen tuwǵan bala bolmasa da, buniñ kenje inisi esbinde, Qunanbaydıñ qolında ösken Aqılbaydıñ eki balasın Ospan asırıp **alǵan edi**. (104/II) “Ospan, kendisinden doğan çocuk olmasa da, onun en küçük kardeşi gibi olan ve Qunanbay’ın elinde büyüyen Aqılbay’ın iki çocuǵunu evlatlık almıştı.”

Basınıñ jaltırı da körinip, Abay eriksiz **külgen-di**. (20/39) “Başının dazlaǵı göründüǵü için, Abay elinde olmadan gülmüşü.”

Biz sizden sol musılmanşılıq imamı üşin, osı is uwaqıtında özgeşe oylanuwdı **kütken edik!** (387/II) “Biz sizden, bu iş vaktinde Müslümanlıǵın imamı hakkında daha farklı bir düşünmenizi beklemiştik!”

Olumsuz çekimi üç şekilde yapılır.

1) Fiil+-MA+-GAN+edi+ş.e. formülüne göre yapılır. Olumsuz çekimde de e-fiilinin düştüǵü, geriye kalan görülen geçmiş zaman ekinin imlâda -GAN ekinden çizgi ile ayrıldıǵı görülür (ayta qoymaǵan-dı<ayta qoymaǵan edi).

Eşbir zamanda patşasın fuqarası öltirdi degendi, eşbir kitaptan oqıp **körmegen edim.** (490) “Hiçbir zaman çarını fakir fukarası öldürdü diye hiçbir kitapta okumamıştım.”

Abay özi estip jürgen jas nazınıñ işinde, mundaylıq jüyrık, oramdı tilmen jetkize aytqan sırdı **estimegen edi.** (423/7) “Abay kendisinin hep dinlediği genç kızların içinde sırrını bu kadar hızlı ve uygun bir dille söyleyenini duymamıştı.”

Sondıqtan, Abılğazı Bazaralı jayın jataqtarğa da ayta **qoymağan-dı.** (393/11) “Bu yüzden Abılğazı, Bazaralı’nın durumunu yerleşiklere de söylememişti.”

2) Fiil+-GAN+emes+edi+ş.e. formülüne göre yapılır. Bu çekimde e- fiilinin düşerek geriye kalan görülen geçmişzaman eki –di’nin emes kelimesinden sonra tonsuzlaşarak -ti (<-di)’ye dönüştüğü ve çizgiyle ayrıldığı görülür (surağan emesti< surağan emes edi).

Köp jıldan beri Abay **jılağan emes edi.** (34/28) “Abay, yıllarca ağlamamıştı.”

“Qayda köşip baramız? Nege köştik?” degen sözdi **surağan emes-ti.** (50/3) Nereye göçüyoruz? Niçin göçtük?” diye hiçbir şey sormazdı.”

3) Fiil+-GAN+joq+edi +ş.e. formülüne göre yapılır. Bu çekimde de e- fiilinin düşerek geriye kalan görülen geçmiş zaman eki –di’nin joq kelimesinden sonra tonsuzlaşarak -tı (<-di)’ye dönüştüğü ve çizgiyle ayrıldığı görülür (tıyğan joqtı< tıyğan joq edi).

Abay onıñ pişinin **baqqan joq edi** (314/4) “Abay onun yüzüne bakmamıştı.” Därkembaylar kelgende Abay awılı keşki asın işken joq edi. (199/II)“Abay awılı Därkembaylar geldiğinde, akşam yemeğini yememişti.”

Soru şekli ise -MA soru ekinin edi ek-fiilinden önce getirilmesiyle yapılır. barğan ba edim?

“Şınşıl, tuwraşıl minez bulardan **şıqqan ba edi?**” dep oylay tüsti de, Ospandı eske aldı. (213/II) “Onlardan gerçekçi, dürüst karakterli olan çıkmış mıydı?” diye düşünerek Ospan’ı hatırladı.

Abay ağam bizge sonı ösiyet **etken joq pa edi?** (153/II) “Abay ağabeyim bize onu vasiyet etmemişmiydi?”

-p ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi, fiil + -p + edi + II. tip kişi ekleri şeklinde yapılır. körüp edik “görmüştük”, alıp ediñ “almıştın”, qarağan ediñder “bakmıştınız”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL
	2	Sen	+
		Siz	-p
	3	Ol	+
Ç o ğ u l	1	Biz	Edi
	2	Sender	+
		Sizder	II. tip kişi ekleri
	3	Olar	

Tablo 55 (KT Geçmiş Zamanın Hikayesi)

Abay ağa, jawlarmen alısqanda ämse osılay soqsın dep, qazirgi bar küşimdi öziñe **arnap edim.** (283/II) “Abay ağabey, düşmanlarla mücadele ettiğinde hep böyle vursun diye şu andaki var gücümü sana adamıştım.”

Özim de sonday **sağınıp em.** (209/II) “Kendim de çok özlemiştim.”

Qaşan **aytıp eñ** deme! (52) “Ne zaman söylemiştin deme!”

Onı kim **aytıp ed** dep suramaymız da. (310) “Onu kim söylemişti diye sormayacağız da.”

Biraq jaña keş bata, sol Musaqlğa zorğa **kep jetip ek.** (220) “Fakat güneş yeni batarken Musaql’a zor ulaştığımız”

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinden sonra ilave edilecek –MA olumsuzluk ekiyle barmap edim şeklindedir.

Abay Erbol tuwralı oylanıp qalıp, onıñ söziniñ basın **añğarmap edi.** (355/4) “Abay, Erbol hakkında düşünürken onun sözünün başını anlamamıştı.”

Äbi “ol kele jatr!” degende, **senbep edi.** (221/35/II) “Äbi“o geliyor!” dendiğinde inanmamıştı.”

Men onda **jaqtırmap em.** (205) “Ben o zaman beğenmemiştim.”

Soru şekli ise MA soru ekinin edi ek-filinden önce getirilmesiyle yapılır. barıp pa ediñ?

Mağış özine: “Men **kinalap pa edim?**” dedi. (223/II) “Mağış kendisine: “Ben mi suçlamıştım?” dedi.”

Men özim üşin **jiynap pa edim?** (130/II) “Ben kendim için toplamış mıydım?”

Biraq arman **azıq bop pa edi?** (46) “Fakat hayal, gönül azığı olmuş muydu?”

Onıñ jaman ırım ekenin **aytpap pa edim?** (38/7) “Onun kötü bir âdet olduğunu söylememiş miydin?”

Bul bayustı äli şañıraqtan **şığarmap pa ediñder?** (22/II) “Bu zavallıyı hâlâ ayrı bir eve çıkarmamış mıydınız?”

4.2.1.4 Gelecek Zamanın Hikayesi

Eski Türkçede gelecek zaman, “fiil tabanı + -ğay +är –ti + iyelik kökenli şahıs eki” kalıbıyla yapılır, qılğay ärtim “kılacaktım”.¹⁹³ Bunun dışında “fiil tabanı + -teçi erti + şahıs eki” ve “fiil tabanı + -teçi bolğay men” kalıpları da bu birleşik çekimin ifadesinde kullanılır, kelteçi ertim “gelecektim”, kelteçi bolğay men “gelecektim”.¹⁹⁴

Karahanlı Türkçesinde gelecek zamanın hikayesi, “fiil tabanı + -gay / -gey + er-di + iyelik kökenli şahıs eki” kalıbıyla, bilgey erdiñ “bilecektin”, turmagay erdi

¹⁹³ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 110.

¹⁹⁴ Talat Tekin, *Orhun Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2003), s. 170.

“durmayacaktı”¹⁹⁵, Harezmi Türkçesinde –gay idi/ -gey idi, -qay idi, -gayirdi / -gey irdi, -qay irdi ekleriyle, bilgey iding “bilecektin”, tutğay irdilär “tutacaklardı”.¹⁹⁶ Çağatay Türkçesinde mutlak gelecek zamanın hikayesi –ğum erdi ekiyle yapılır, yibergüm erdi, “gönderecektim”.¹⁹⁷ Ekler iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman kipinin hikayesi fiile –gay edi, -sar edi, -gay erdü eklerinin getirilmesiyle yapılır.¹⁹⁸

Türkçe:

-AcAK eki ile karşılanan ve ileride gerçekleşecek olan bir oluş ve kılışı geçmişe aktaran yani geçmişte gelecek niteliği taşıyan bir birleşik kiptir. Eki –AcAktI’dır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + -AcAktI +	olacaktım
	2	Sen		olacaktın
	3	O		olacaktı
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Şahıs Eki	olacaktık
	2	Siz		olacaktınız
	3	Onlar		olacaktı(lar)

Tablo 56 (TT Gelecek Zamanın Hikayesi)

Dayak, iskence faslı ikinci, gerekirse üçüncü gün de **sürecekti**. Ya at yakalanıp getirilecek, ya da bu köyde ayakta, ya da sakatlanmamış bir kişi **kalmayacaktı**. Cilt 4. S.188.

"Bakın, o gün ben sizin aklınıza uysaydım, ne büyük felaket **olacaktı**. Ben, İnce Memedin atını alıp **götürecektim**, siz de kıyamete kadar ağzı Allah mühürlü atı **arayacaktınız**. Cilt 4. S.203.

Öğretmen ona yakında okuryazarlığı da **öğretecekti**. Öğretmenin dediğine göre bu işi üç aya kalmadan öğrenecek, bütün dünyayı, dünyada ne kadar söz varsa okuyacak **yazacaktı**. Cilt 4. S.253.

¹⁹⁵ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 195.

¹⁹⁶ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 51.

¹⁹⁷ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 127.

¹⁹⁸ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 254.

Özbekçe:

Birinci tipte niyet ifadeli bir gelecek zman söz konusudur. Bu kip –mâqçı eki ve e- ek fiili yardımıyla yapılır.

Kişi		Formül	Örnek	
T e k i l	1	Men	FİİL + -mâqçı	demâqçı edim
	2	Sen	+ E	demâqçı eding
	3	u	+ Edi	demâqçı edi
Ç o ğ u l	1	Biz	+ Edi	demâqçı edik
	2	Siz	+ II. Tip Kişi	demâqçı edingiz
	3	Ulär	Eki	demâqçı edilär

Tablo 57 (ÖT Gelecek Zamanın Hikayesi)

Bu kipin olumsuzu şu şekilde çekimlenir: demâqçı emäsdim, demâqçı emäding, demâqçı emäsdi, demâqçı emäsdik, demâqçı emädingiz, demâqçı emäsdilär

Bu kipin olumlu sorusu şu şekilde çekimlenir: demâqçimidim, demâqçimiding, demâqçimidi, demâqçimidik, demâqçimidingiz, demâqçı midilär,

Otabek bir necha bekatkacha mehmonlarni kuzatib borib, so‘ngra **qaytmoqchi edi**. S. 206 “Otabek birkaç durağa kadar misafirleri yolcu etti. Sonra dönecekti.”

Ehtimolki, ul keyingi masala to‘g‘risida erining fikrini bilib **qo‘ymoqchi edi**... s. 200 “İhtimalki o sonraki mesele hakkında kocanın fikrini almak istiyordu.”

Zaynab keyingi so‘zlarga tushuna olmag‘an, shunga ko‘ra Kumushdan izohlar **olmoqchi edi**. S. 190 “Zeynep sonraki sözleri anlamadığı için bu yüzden Kumush’tan izah alacaktı.”

Ul «Xo‘ja Ma‘oz»dan chiqib to‘g‘ri usta Alimnikiga qarab borar edi va u yerdan otini minib umrlikka Marg‘ilon **bilanvidolashmoqchi edi** esa-da, oshna bir kimsa uning ko‘z o‘ngiga ko‘ringandek va begona rahmsiz bir yigitning quchog‘idan qutilish uchun undan imdod so‘rag‘andek bo‘lar edi. S. 127 “Ulu “Hoca Ma‘oz”dan chikıp doğru usta Alim’e doğru gidiyordu ve orada atna binip Marg‘ilan ile

vedalaşacaktı ise de tanıdık bir kimse onun gözü önüne görünmüş gibi ve yabancı acımasız bir yiğitin kucağından kurtulmak için ondan yardım istemiş.”

Agar bu kun ham ul o’sha holda qaytsa, bir narsa demakchi, ya’ni qo’lidan kelgan nasihatni **qilmoqchi edi**. S.118 “Eğer bu gün de oaynı halde dönerse bir şey demek istiyor, yani elinden gelen nasihati yapacak idi.”

Otabek so’zni cho’zmoqqa yo’l qo’ymadi. Ammo onasi gapdan gap chiqarib, so’zga **so’z ulamoqchi edi**: s. 90 “Otabek sözü uzatmaya izin vermedi. Ama anası laftan laf çıkarıp söze söz katacaktı.”

Bu kun Azizbek g’olibiyat daldasida qo’rg’onlardan bir aylanib **chiqmoqchi edi**. S. 48 “Bu gün Azizbek galibiyet edasıyla çevreyi dolaşacaktı.”

Bu tipin ikinci tipinde kesinlik söz konusudur. Bu kip, -äcäk eki ve e- ek-filinin yardımıyla yapılır. Bu tipe edebi eserlerde rastlanır bu tipin olumsuzu yoktur.

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + Äcäk
	2	Sen	
	3	u	E
Ç o ğ u l	1	Biz	+ di
	2	Siz	+ di
	3	Ulär	II. Tip Kişi Eki
			deyäcäk edim
			deyäcäk eding
			deyäcäk edi
			deyäcäk edik
			deyäcäk edingiz
			deyäcäk edilär

Tablo 58 (ÖT Gelecek Zamanın Hikayesi)

Bu kipin olumlu sorusu şu şekilde çekimlenir: deyäcäkmidim, deyäcäkmiding, deyäcäkmidi, deyäcäkmidik, deyäcäkmidingiz, deyäcäkmidilär,

-y eki le yapılan gelecek zamanın hikaye şekli, şekil olarak gelecek zaman olmasına rağmen Türkiye Türkçesine şimdiki zamanın hikayesi olarak aktarılmalıdır. Bu kipin kullanım alanı dardır: bermäylar edi.

Kazakça:

Kazak Türkçesinde gelecek zaman –a, -e, -y ekleriyle gelecek zamanın hikayesinde bu eklerin yerini –AtIn, -tIn sıfat-fiillinin aldığı görülür. Gelecek zamanın hikayesi fiil + -AtIn, -tIn + edi + II. tip kişi ekleri şeklinde yapılır. alatin edim “alacaktım”, beretin ediñ “verecektin”, baratın edik “gidecektik”.

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL
	2	Sen	+
		Siz	-atın, -etin
Ç o ğ u l	3	Ol	-tın, -tin
	1	Biz	+
	2	Sender	Edi
	Sizder	+	
	Olar	II. Tip Kişi Ekleri	

Tablo 59 (KT Gelecek Zamanın Hikayesi)

Ädette iyesi tüse qap ayırıp **alatin edi**, jegizbeytin edi. (170/23)
“Genelde sahibi inerek ayırırdı, yedirmezdi.”

Geçmişteki alışkanlık hâlini bildiren geçmiş zamanın olumsuzluk çekimi fiil+-MA-+ytIn+(edi)+ş.e. formülüne göre yapılır. Metnimizde bulunan örneklerde isim fiilinin görülen geçmiş zaman şekli edi'nin kısaldığını görüyoruz. e- fiili düşer, sondaki –di, imlâya göre, asıl fiilden çizgi ile ayrılır, ekleşmez.

Oralbay osidan az burın, oyındağı tilek baylawı ne ekenin özi de atap ayta **almaytın edi**. (349) “Oralbay bundan biraz önce, kafasındaki istek ve kararın ne olduğunu kendisi de dile getirip söyleyemezdi.”

Ol teginde Jigitek pen Kötibaq dostıñın **qıymaytın-dı**. (356) “O aslında Jigitek ve Kötibaq'ın dostluğunu feda edemezdi.”

-ar, -er, -r ekleriyle yapılan gelecek zaman, gelecek zamanın hikayesine dönüştürülmek istendiğinde şu yapı kullanılır. Fiil + -Ar, -r; MAs +edi + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

alar edim “alırdım”, bermes ediñ “vermezdin”, barar edik “giderdik” söylemes ediñizder “konuşmazdınız”, aytar ediñiz “söylediniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + -ar, -er, -r; -mas, -mes
	2	Sen	-bas, -bes
	3	Siz	-pas, -pes
Ç o ğ u l	1	Ol	+ edi
	2	Biz	+ II. Tip Kişi Ekleri
	3	Sender	
	3	Sizder	
	3	Olar	

Tablo 60 (KT Gelecek Zamanın Hikayesi)

Däl siz üşin qazir men eki narse aytar edim. (503) “Sizin için şimdi ben iki şey söyledim.”

Osı kisiniñ ösiyeti, tärbiyesi bolmasa, men de bir tüyilip qalğan quw tüyindey **ündemes qatıbas bolar em.** (237) “Bu kişinin verdiği akıl ve terbiyesi olmasaydı, ben de düğümlemiş boş düğüm gibi sert ve merhametsiz biri olurum.”

Saw bolsa, Abay köşti köñildi ötkizip asır **salar edi.** (39/17) “Abay sağlıklı olursa, göçü neşeli geçirirdi.”

Çernevskiydiñ özine tildesseñiz, siz onıñ menen göri köbirek mäslıyxat aytqanın **estir ediñiz.** (503/26) “Çernevskiy’nin kendisi ile konuşsaydınız, siz onun bana göre daha fazla akıl verdiğini duyardınız.”

Aralarıñ alıs bolsa, qız alısıp, quda bolıñdar **der edik.** (96) “Aranız uzak olursa, kız alıp verip dünür olunuz derdik”

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından –Mas ekiyle barmas edim şeklindedir.

Sonadıqan kep otırmın, bolmasa, ana T kejanday desem, **kelmes em...** (220) “Bu y zden geldim, yoksa, Şu T kejan gibi deseydim gelmezdim...”

 y,  ziņ  keņe Őınıņdı aytsaņ, munday **quwanbas eņ.** (261/31) “Ey, sen babana gerçeği s ylesen, bu kadar sevinmezdin.”

Bunday asqa saraņ baydıņ sıbağasın  zimiz de **bere almas pa edik!** (62/II) “Bu kadar yemek için cimri zenginini payını biz de veremez miydik!”

Soru Şekli ise MA soru ekinin edi ek-fiilinden  nce getirilmesiyle yapılıır. barar m ediņ ?

Sen bolıs bolmasaņ, Bazaralı **keler me edi?** (77/II) “Sen bolıs olmasaydın, Bazaralı gelir miydi?”

Awruw bolmasa, bunŐalıq Ő lmektey appaq bop **j der me edi?** – degendey k dik oyanęan. (105/II) “Hasta olmasa, bu kadar rengi kaçıp, zayıflar mıydı?” – gibi endiŐeler ortaya çıkmış.”

S ytip, ol jaydı qoysaq ta, bağanağı kitap  ņgimesin tıņdasaq jağsı **bolmas pa edi?** (89/II) “B ylece o durumu bıraksak ve deminki kitap hik yesini dinleseک iyi olmaz mıydı?”

-maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek; -maqşı, -mekşı, -baqşı, -bekşı, -paqşı, -pekşı ile yapılan gelecek zamanın hikayesi fiil + -MAK, -MAKŞı + edi + II. tip kişi ekleri form l yle yapılıır. almaq edim “almak niyetindeydim”, bermekşı ediņ “vermek niyetindeydin”, barmaqşı edik “gitmek niyetindeydik” aytpaq ediņiz “s ylemek amacındaydınız”

Kişi		Form�l	�rnek
T e k i l	1	Men	Barmaq edim, aytpaqşı edim, qaramqşı edim
	2	Sen	Barmaq ediņ, aytpaqşı ediņ, qaramqşı ediņ
		Siz	Barmaq ediņiz, aytpaqşı ediņiz, qaramqşı ediņiz
3	Ol	Barmaq edi, aytpaqşı edi, qaramqşı edi	
 o g u l	1	Biz	Barmaq edik, aytpaqşı edik, qaramqşı edik
	2	Sender	Barmaq ediņder, aytpaqşı ediņder, qaramqşı ediņder
		Sizder	Barmaq ediņizder, aytpaqşı ediņizder, qaramaqşı ediņizder

3	Olar	Barmaq edi, aytpaqşı edi, qaramqşı edi
---	------	--

Tablo 61 (KT Gelecek Zamanın Hikayesi)

Men sizden, osı el işinde bılırlar osı ülken uawqıyğa jayın **suramaq edim!** (116/II) “Ben size, bu köy içinde geçen yıllar olan büyük bir olay konusunu soracaktım!”

Abaylardı attandıran soñ, bul otawdıñ iyeleri sonda **jürmek edi.** (240/29) “Bu otağın sahipleri Abayları uğurladıktan sonra oraya gidecekti/gitmek niyetindeydi.”

Ospan ağa, tüw, ne degen sarañ ediñiz!-dep atın burıp alıp, şaba **jönelmekşi edi.** (378) “Ospan ağabey, tüh, ne kadar cimriydiniz!” diyerek atını döndürüp gidecekti/gitmek niyetindeydi.”

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –MAK, MAKŞI eklerinden sonra getirilen emes edatıyla barmaq(şı) emes edim şeklinde yapılır. Soru şekli ise MA soru ekinin edi ek-filinden önce getirilmesiyle yapılır.

Ordada tuwan baylawın Abay köpke şeyin üy işine **bildirmek emes edi.** (316) “Abay, büyük çadırda aklına gelen kararını uzun süre ev içine bildirmeyecekti/bildirmek niyetinde değildi.”

Maksatlı gelecek zaman hikâyesinin soru çekimi, maksatlı gelecek zaman şekli ile edi'nin arasına gelen ve ayrı yazılan -MA soru ekiyle yapılır.

Öziñ bilip, öziñ ana jetip, jetisip kete **bermek pe ediñ?** (173/35/II) “Kendin bilip, sadece kendin yetişip gidecek miydin?”

Aq ta bolsam, joq sıltawımen tağı **arandatpaq pa eñ?** (58/39) “Suçsuz da olsam, yok bahanesiyle tekrar arayı açacak mıydın?”

-ğalı, -geli, -qalı, -keli ekiyle yapılan gelecek zamanın hikayesi, fiil + -Gall + tur, jür, otır, jatır + edi + II. tip kişi ekleri şeklinde yapılır.

Ketkeli jatır edim “(yakında) gidecektim”, jatkalı otır ediñder “(yakında) yatacaktınız”, istegeli jür edi “(yakında) yapacaktı, aytqalı tur edi “söylemek üzereydi”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	Barğalı jatr edim, aytgalı tur edim, ketkeli jür edim, istegeli otr edim
	2	Sen	Barğalı jatr ediñ, aytgalı tur ediñ, ketkeli jür ediñ, istegeli otr ediñ
		Siz	Barğalı jatr ediñiz, aytgalı tur ediñiz, ketkeli jür ediñiz, istegeli otr ediñiz
	3	Ol	Barğalı jatr edi, aytgalı tur edi, ketkeli jür edi, istegeli otr edi
Ç o ğ u l	1	Biz	Barğalı jatr edik, aytgalı tur edik, ketkeli jür edik, istegeli otr edik
	2	Sender	Barğalı jatr ediñder, aytgalı tur ediñder, ketkeli jür ediñder, istegeli otr ediñder
		Sizder	Barğalı jatr ediñizder, aytgalı tur ediñizder, ketkeli jür ediñizder, istegeli otr ediñder
	3	Olar	Barğalı jatr edi, aytgalı tur edi, ketkeli jür edi, istegeli otr edi

Tablo 62 (KT Gelecek Zamanın Hikayesi)

Bu yapının olumsuzuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –GAII ekinden sonra kullanılan tur, jür, otır, jatr unsurlarından sonra ilave edilen -GAn sıfat-fiilinin ardından joq edatının getirilmesiyle barğalı jatqan joq edim şeklinde; soru şekli ise -Ma soru ekinin edi ek-fiilinden önce getirilmesiyle yapılır. barğalı jatqan ba ediñ ?

Baqırı bala quwırdaqtı jaña **tüsiргeli jatr edi**. (87/19/II) “Kovacı çocuk, kavurmayı yeni indirmek üzereydi.”

4.2.1.5 İstek Kipinin Hikayesi

İstek kipinin hikayesi Eski Türkçede “qıl- ayın är-ti” ve “ qıl- ayın är-gäy”, “kılaidım” örneklerindeki kalıplarıyla çekimlenir.

Türkçe:

-A ve -sA ekleriyle karşılanan ve gerçekleşmesi “istek” biçiminde tasarlanan bir oluş ve kılışın geçmiş zamana aktarılarak anlatılmasıdır. Ek ayrılığına göre -A-y-dI ve -sA idi, -sA-y-dI olmak üzere iki çeşidi vardır.

Kişi		Formül	Örnek	
T e k i l	1	Ben	Fiil + -AydI / - sAydI	olaydım, olsaydım
	2	Sen		olaydın, olsaydın
	3	O		olaydı, olsaydı
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Şahıs Eki	olaydık, olsaydık
	2	Siz		olaydınız, olsaydınız
	3	Onlar		olaydılar, olsaydılar

Tablo 63 (TT İstek Kipinin Hikayesi)

Gözlerim kör ola, önüme **akaydı** da o adamı, öyle bir insanı görmez olaydım. Cilt 4. S. 573.

Ah, bunun yanında bir de bulgur **olaydı** ki, yazık, benim hiç bulgurum yok ki..." Cilt 4. S.597.

İnce Memedim, o, Karafırhnanın hakkından geldi de, biz de tatlı canımızı kurtardık. Kurtarmaz **olaydık**, İnce Memedimizden olduk. Altı ay oldu, onun dirisinden de ölüsünden de bir haberimiz olmadı. Cilt 4. S. 616.

Gelip başında duran Hatçeydi. Gündüz olsaydı da Hatçe, Memedin yüzüne **baksaydı**. Cilt 1. S.96.

Özbekçe:

Bu kip istek anlamı -sin eki ve e-> i- ek fiiliyle teşkil edilir.

Kişi		Formül	Örnek	
T e k i l	1	Men	FİİL + -sin	
	2	Sen		
	3	u		Külsinidi, kelsin idi, kelmäsin edi
Ç o ğ u l	1	Biz	e->i- + II. Kip Kişi	
		Siz		
	3	Ulär		

			Ekleri	
--	--	--	---------------	--

Tablo 64 (ÖT İstek Kipinin Hikayesi)

Nega desangiz, ul **kelsin edi-da**, suyganini bir **ko'rsin edi**: “Neden dersiniz o geleydi de sevdiğini bir göreydi.”

Kazakça:

-ğay, -gey, -qay, -key istek ekiyle kurulan istek kipinin hikayesi fiil +-GAy + edi + II. tip kişi ekleri şeklinde yapılır.

Alğay edim “alaydım”, bergey ediñ “vereydin”, barğay edik “gideydik, söylegey ediñizder “konuşaydınız”, aytqay ediñiz “söyleyeydiniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL barğay edim, kelgey edim, aytqay edim
	2	Sen	+
		Siz	-ğay, -gey -qay, -key
3	Ol	+	barğay edi, kelgey edi, aytqay edi
Ç o ğ u l	1	Biz	Edi barğay edik, kelgey edik, aytqay edik
	2	Sender	+
		Sizder	II. Tip Kişi Ekleri
3	Olar		barğay edi, kelgey edi, aytqay edi

Tablo 65 (KT İstek Kipinin Hikayesi)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –Gay eklerinden önce ilave edilen –MA olumsuzluk ekiyle barmağay edim şeklinde soru şekli ise MA soru ekinin edi ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle yapılır. barğay ma ediñ ?

-GI fiilden isim yapma ekine iyelik ekinin ilave edilmesi ve bunun üzerine kel-fiilinin getirilmesiyle kurulan istek kipinin hikayesi, fiil +-GI +iyelik eki + -kel +çekim eki +edi formülüyle yapılır.

alğım kelgen edi “almak istemiştım”, bergiñ kelip edi “vermek istemiştın”, barğımız keletin edi”gitmek istemiştık”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + barğım keletin edi, aytgım kelgen edi, ketkim kelip edi
	2	Sen	-ğı, -gi barğın keletin edi, aytgın kelgen edi, ketkin kelip edi
		Siz	-qı,-ki barğınız keletin edi, aytgınız kelgen edi, ketkiniz kelip edi
3	Ol	+ İyelik Eki barğısı keletin edi, aytgısı kelgen edi, ketkisi kelip edi	
Ç o ğ u l	1	Biz	+ barğımız keletin edi, aytgımız kelgen edi, ketkimiz kelip edi
	2	Sender	kel- + barğuların keletin edi, aytguların kelgen edi, ketkilerin kelip edi
		Sizder	çekim eki + barğularınız keletin edi, aytgularınız kelgen edi, ketkileriniz kelip edi
	3	Olar	+ edi barğısı keletin edi, aytgısı kelgen edi, ketkisi kelip edi

Tablo 66 (KT İstek Kipinin Hikayesi)

Biraq körgisi kelüwi edi. (98) “Fakat görmek istiyordu.”

Abay Süyindik awlın özine özgeşe bir jaqın körip, Asılbek Qaraşaştardan ayrılğısı kelmep edi. (240) “Abay, Süyindik awlın kendisine yakın gördüğü için, Asılbek ve Qaraalardan ayrılmak istememişti.”

Bu yapının olumsuzlu kel- fiiline eklenen çekim ekinden sonra getirilecek –MA olumsuzluk ekiyle barğım kelmegen edi şeklinde; soru şeklinde ise, -MA soru ekinin edi ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle uygulanır: barğın kelip pe edi?

4.2.1.6 Şart Kipinin Hikayesi

Şart kipinin hikayesi Harezmi Türkçesinde –se idi/ -sa idi, -se irdi/ -sa irdi, çeksem idi “çekseydim”, kitse irdi “gitseydi”.¹⁹⁹ Çağatay Türkçesinde “-sa e(r)di” kılmasa e(r)di “kılmasaydı” eklerinin iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesi suretiyle yapılır.²⁰⁰ Kıpçak Türkçesinde şart kipinin hikayesi fiil + -sa + iyelik ekleri + edi şeklinde yapılır. bolsa edi “Olsaydı.”, azarlasa edi “Azarlasaydı.”, körsem edi “Görseydim.”²⁰¹

¹⁹⁹ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 52.

²⁰⁰ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 117.

²⁰¹ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 255.

Türkçe:

Tasarlama kipleri arasında yer alan ve –sA eki ile karşılanan gerçekleşmesi de şarta bağlı olan bir oluş ve kılışı, geçmişe aktararak anlatan birleşik kiptir. Eki –sA-y-dl’dir. Yalnız –sAşart eki kendi başına bir yargı bildirmediği için onun hikayesi de yargı bildirmez, cümle içinde yargı bildiren asıl fiilin zarfı durumundadır. Ayrıca bu birleşik kip eski gramerde “farazi şart” diye adlandırılan “varsayıma” dayandırılan ve “gerçekleşmemiş olan” bir şartı gösterir.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil	olsaydım, bilseydim
	2	Sen	+	olsaydın, bilseydin
	3	O	sA	olsaydı, bilseydi
Ç o ğ u l	1	Biz	+	olsaydık, bilseydik
	2	Siz	y	olsaydınız, bilseydiniz
	3	Onlar	DI + Kişi ekleri	olsaydı(lar), bilseydi(ler)

Tablo 67 (TT Şart Kipinin Hikayesi)

Kim bilir çocukcağız kaç gündür yol yürüyor. Bir yemek yeseydi de öyle **verseydin** haberi..." Cilt 1. S.240.

Çarsambaya kadar beş gün var. Gideceğimizi Memede **söyleseydim**. Keşki... Keşki **söyleseydim**." İraz: "Ben onun İnce Memedimiz olduğunu bilseydim, hemen söyledim." Cilt 1 s.269.

Ya, sözümü tutsaydın da **gebertseydin** onu. Cilt 1. 396.

Özbekçe:

Bu kip şart eki –sä ve e- ek fiiliyle yapılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FiİL	eşitsäm edi
	2	Sen	+	eşitsäng edi
	3	u	-sä +	eşitsä edi

Ç o g u l	1	Biz	İyelik Eki + E + di	eşitsäk edi
	2	Siz		eşitsängiz edi
	3	Ulär		eşitsälär edi

Tablo 68 (ÖT Şart Kipinin Hikayesi)

Bu kipin olumsuzu şu şekilde çekimlenir: eşitsäm edi, eşitsäng edi, eşitsä edi, eşitsäk edi, eşitsängiz edi, eşitsälär edi

Bu kipin olumlu sorusu şu şekilde çekimlenir: eşitsämmidi? Eşitsängmidi? Eşitsämidi? Eşitsäkmi? Eşitsängizmidi? Eşitsälärmidi?

Otabek tabi'atning shu ko'rkam va latif ko'rinishiga maftun bo'lib, bir oz yotqandan keyin «ul ham **bo'lsa edi**», deb o'yladi va uzoq tin olib qo'ydi. S.164 “Otabek tabiatın bu görkemli ve latif görünüşüne meftun olup biraz yattıktan sonra “O da olsa edi.” Diye düşündü ve uzun bir sessizlik oldu.

Men siyoh baxt dunyog'a kelmagan bo'lsam edi, sizga munchalik kulfatlar, munchalik an-duhlar ham **yo'q edi**. S. 121 “Ben kara bahtlı dünyaya gelmemiş olsaydım. Size bu kadar külfet bu kadar zahmet vermezdim.”

Agar **ko'rsam edi** yana yorimni, Bag'ishlardim hama yo'qu borimni! S.31 “Eğer görseydim yine yârimi. Bağışlardım bütün varımı yoğumu.”

O'ylashimcha, hech kim bilmaganda ham, sirni o'lgan Sodiqning onasi **bilsa kerak edi**. S.161 “Düşündüğüme göre hiç kimse bilmesede sırrı ölen Sadık'ın anası bilse gerekti.”

Kazakça:

Fiil kök ve gövdelerine –sa,-se ekinin eklenmesiyle yapılan bu kipin formülü fiil + -sa + edi + II. tip kişi ekleri şeklindedir.

alsa edim “alsaydım”, jatqızsa ediñ “yatırsaydım”, otırsa edi “otırsa edi”, berse ediñiz “verseydiniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL barsa edim, kelse edim
	2	Sen	+
		Siz	-sa, -se
3	Ol	+	barsa edi, kelse edi
Ç o ğ u l	1	Biz	edi barsa edik, kelse edik
	2	Sender	+
		Sizder	II. Tip Kişi Ekleri
3	Olar		barsa edi, kelse edi

Tablo 69 (KT Şart Kipinin Hikayesi)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerine getirilen –MA olumsuzluk ekilyle yapılır. “barmasa edim” gibi. Soru şekli ise edi ek-filindem önce –MA soru ekinin getirilmesi ile yapılır. barsa ma ediñ?

Eger osı suwdan şın bir maqulıq **körinse**, qanday qorqar edik?! (149/II) “Eğer bu suda gerçekten bir mahluk görünseydi, nasıl korkardık?!”

Osı kisiniñ ösiyeti, tärbiyesi bolmasa, men de bir tüyilip qalan quw tüyindey ündemes qatıbas bolar em. (237/11)“Bu kişinin aklı ve terbiyesi olmasaydı, ben de bir kere atılmış boş bir düğüm gibi sessiz ve sert biri olurdu.”

Bir ter şıqsa, qalıñ ter **ıqsa**, ayığar edi! (136) “Bir ter çıksaydı, yoğun bir ter çıksaydı, iyileşirdi!”

Jäne de osı jay ortalıq baspasöz jüzine **şıqsa**, ministrge, senatqa mälim etilse, bul jerdegi patşalıq keñseleriniñ basındağı adamdar batılızıdğı üşin uyatqa batqan bolar edi dep te jazıptı. (382/II) “Yine de bu durum merkez basın yayında çıksaydı, bakan ve senatoya bildirilseydi, buradaki çarlık dairelerinin başındaki insanlar cesaretsizliğinden dolayı utanırlardı diye de yazmış.”

4.2.1.7 Gereklilik Kipinin Hikayesi

Gereklilik kipinin hikayesi Eski Türkçede –miş ve- ğu /ekleri ve kergek kelimesi ile “kelmişim kergek” (gelmeliydim), “kelmiş kergek”, “kelgü kergek”, “kelgülük

ermiş".²⁰² Karahanlı Türkçesinde "gu erdi" ile barmagu erdiñ "varmamalıydın", Harezmi Türkçesinde -gay / -gey erdim ile (-gay / -gey eki aslında gelecek zaman ekidir), bolmağa erdiñ "olmamalıydın",²⁰³Çağatay Türkçesinde ise -ğay e(r)dim, 3. çoğul şahıs -ğay e(r)diler veya -ğaylar e(r)di ile yapılır, bolğaylar edi "olmalıydılar".²⁰⁴

Türkçe:

Gereklilik kipinin hikayesi, -mAlli eki ile karşılanan ve gerçekleşmesi "gerekli" olan bir oluş ve kılışı geçmişe aktararak anlatan bir birleşik kip türüdür. Daha açık bir anlatımla, geçmişte yapılması ve olması gerekli bir işi anlatır. Bu gereklilik gerçekleşmiş de gerçekleşmemiş de olabilir. Bu kip için yaygın olarak -mAlli idi veya -mAlli-y- di eki kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + -mAlliydi +	olmalıydım, görmeliydim
	2	Sen		olmalıydın, görmeliydin
	3	O		olmalıydı, görmeliydi
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Kişi Eki	olmalıydık, görmeliydik
	2	Siz		olmalıydınız, görmeliydiniz
	3	Onlar		olmalıydık, görmeliydik

Tablo 70 (TT Gereklilik Kipinin Hikayesi)

Yakınlarda bir mağara **olmalıydı**. Sabaha az kalmıştı. Nerdeyse ortalık ağaracak. Cilt 2. S.142.

"Buraya boş yere geldik. Önce mezarı **kazmalıydık**." Cilt 3. S.217.

Tazı Tahsin geriye döndü, canını disine takmış kosmaya başladı. Kasabaya bu gece sabaha karşı varmalı, candarmayı yola **çıkarmalıydı**. Cilt 3 s.416.

²⁰² Talat Tekin, *Orhun Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2003), s. 170.

²⁰³ Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1998), s. 204.

²⁰⁴ Akalın, *Türk Şiveleri*, s. 241-242.

Özbekçe:

Bu kipte keräk kelimesi kullanılarak, fiil kök veya gövdesine –(i)ş ekiyle iyelik ekleri ilave edilir. Bu kipin olumsuz şeklinde –mäslik ekiyle iyelik ekleri kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	kelişim keräk edi
	2	Sen	-(i)ş +	kelişing keräk edi
	3	u	İyelik ekleri +	kelişi keräk edi
Ç o ğ u l	1	Biz	keräk +	kelişimiz keräk edi
	2	Siz	e +	kelişingiz keräk edi
	3	Ulär	di	kelişläri keräk edi

Tablo 71 (ÖT Gereklilik Kipinin Hikayesi)

Bu kipin olumsuzu şu şekilde çekimlenir: kelmäsligim keräk edi, kelmäsling keräk edi, kelmäsligi keräk edi, kelmäsligimiz keräk edi, kelmäslingiz keräk edi, kelmäslikläri keräk edi.

Bu kipin olumlu sorusu şu şekilde çekimlenir: Kelişim keräkmi? Kelişing keräkmi? Kelişi keräkmi? Kelişimiz keräkmi? Kelişingiz keräkmi? Kelişläri keräkmi?

Gereklilik kipinin hikayesi, fiil kök ve gövdesine –mâq eki getirilerek, lazım veya keräk kelimelerinin yardımıyla da yapılabilir.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	ketsäm keräk edi
	2	Sen	-sä +	ketsäng keräk edi
	3	u	İyelik ekleri	ketsä keräk edi

Ç o g u l	1	Biz	+	keräk	ketsäk keräk edi	
	2	Siz			+	ketsängiz keräk edi
	3	Ulär			+	ketsälär keräk edi
				di		

Tablo 72 (ÖT Gereklilik Kipinin Hikayesi)

Qayin otang kelin bolani olib shu hafta ichi yo‘lg‘a chiqmoqchi ekan, — dedi hoji, — tarixiga qarag‘anda xatning yozilg‘anig‘a o‘n kunlab bor, ehtimolki, erta-indin kelib qolsalar, to‘rdagi uyni bo‘shatdirib, polos **yozish kerak edi...** s.171 “ Kaymbaban gelin kızı alıp bu haftaiçi yola çıkacaktı. Dedi Hacı. Tarihe bakıldığında mektup yazılalı on gün var. Bir ihtimal yarın yada ertesi gün gelirler, baş odayı boşalttırıp kilim sermek gerek.”

Hozir o‘zidan xafalik, o‘ng‘aysizliq sezmagan bo‘lsa ham boshig‘a «o‘zim borolmasam-da, Hasanalini yuborishim va kezini topib o‘tkan gaplarni otag‘a hikoya **qilishim kerak edi**”, degan fikr keldi. S.163 “Şimdi kendini üzgün hissetmese de aklına “Kendim gidemesem de Hasanali’yi göndermem ve izini bulup geçen sözleri ataya anlatmam gerek idi” diye fikir geldi.”

Ish kuchidan qolib, o‘n kunlab Toshkandda yurdi. Nima bo‘lg‘anda ham biravning yaxshilig‘ini **bilish kerak edi**. S.89 “İş işten geçti. On gün boyunca Taşkent’te gezdi. Ne olursa olsun birinin iyiliğini bilmek gerek diye düşündü.”

Kazakça:

Gereklilik kipinin hikayesi fiil kök ve gövdelerine eklenen iyelik eki almış –w mastar ekinden sonra getirilecek kerek, qajet, tiyis edatlarının ardından kullanılan edi ek-fiiliyle yapılır. Bu durumda formül; fiil + -w + iyelik eki + kerek/qajet/ tiyis +edi şeklinde olmaktadır.

Baruwım kerek kedi “gitmeliydim”, kelüwiñiz qajet edi “gelmeliydiniz”, söylewleri tiyis edi “konuşmalıydılar”, jılamawımız kere edi “ağlamamalıydık”

Kişi	Formül	Örnek
1 Men		baruwım kerek edi, kelüwim qajet edi, qarawım tiyis edi

T e k i l	2	Sen	FİİL + -w + İyelik eki + kerek, qajet,tiyis + edi	baruwiñ kerek edi, kelüwiñ qajet edi, qarawıñ tiyis edi
		Siz		baruwiñız kerek edi, kelüwiñız qajet edi, qarawıñız tiyis edi
	3	Ol		baruwi kerek edi, kelüwi qajet edi, qarawı tiyis edi
Ç o ğ u l	1	Biz		baruwiñız kerek edi, kelüwiñız qajet edi, qarawıñız tiyis edi
		Sender		baruwlariñız kerek edi, kelüwleriñız qajet edi, qarawlarıñız tiyis edi
	Sizder	baruwlariñ kerek edi, kelüwleriñ qajet edi, qarawlarıñ tiyis edi		
	3	Olar		baruwi kerek edi, kelüwi qajet edi, qarawı tiyis edi

Tablo 73 (KT Gereklilik Kipinin Hikayesi)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından getirilen –w + iyelik eki + kerek / qajet /tiyis yapısının ardından emes edatının kullanılmasıyla yapılır. “baruwiñ kerek emes edi” gibi. Soru şekli ise -Ma soru ekinin edi ek-fiilinden önce getirilmesiyle yapılır. baruwiñ kerek pe edi?

“Jaña patşağa qas etpeymiz, adal niyetpen bağındıq” dep ant **berüw kerek edi**. (206/43/II) “Yeni çara düşmanlık etmeyeceğiz, temiz niyetimizle bağlandık” diye yemin etmeliydi.”

Endi jurt **jañğırtuw kerek edi**. (225/II) “Şimdi halka bildirmeliydi.”

4.2.2 BİRLEŞİK ZAMANLARDA RİVAYET

4.2.2.1 Geniş Zamanın Rivayeti

Geniş zamanın rivayeti, Eski Türkçede “fiil tabanı + geniş zaman eki + är – miş + zamir kökenli kişi eki” kalıbıyla qıl-ur är-miş män “kılarmışım”.²⁰⁵ Karahanlı Türkçesinde geniş zaman eki ve “ermiş” ile, tiler ermiş “dilermiş”.²⁰⁶ Harezmi Türkçesinde geniş

²⁰⁵ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 109.

²⁰⁶ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 196.

zaman ekleri ile “imış” kullanılarak, ayt-ur imış “söylermiş”.²⁰⁷ Çağatay Türkçesinde –r (olumsuz:- mas) e(r)miş men, üçüncü çokluk şahıs –r (olumsuz: -mas) e(r)mişlr veya –rlar (olumsuz: -maslar) e(r)mişler ekleriyle yapılır, aytur e(r)miş sen “söylermişsin”.²⁰⁸ Kıpçak Türkçesinde rivayet birleşik zamanların örneğine pek rastlanılmamaktadır. Sadece geniş zamanın rivayetine dair birkaç örnek tesbit edilmiştir. Eksülür ermiş “Eksilirmiş.”, tutar ermiş “Tutarmış.”, yer ermiş “Yermiş.”²⁰⁹

Türkçe:

Geniş zamanın rivayeti geniş bir zaman kesiminde gerçekleşen oluş ve kılışları duruma dayanarak anlatan bir birleşik kiptir. Ekleri –r-mİş, -Ar-mİş ve –Ir-mİş/-Ur-mUş şeklindedir, çekim kalıbı esas fiil + kip eki + i- ek-fiili +rivayet eki +şahıs ekleri biçimindedir. Çekim esnasında i- ek fiili kaybolmuştur:

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil	alırmışım, verirmişim
	2	Sen	+ Kip eki	alırmışsın, verirmişsin
	3	O	+ i- ek- fiili	alırmış, verirmiş
Ç o ğ u l	1	Biz	+ rivayet eki	alırmışsınız, verirmişsiniz
	2	Siz	+ şahıs ekleri	alırmış(lar), verirmiş(ler)
	3	Onlar		

Tablo 74 (TT Geniş Zamanın Rivayeti)

Düşmanlar sevinçlerinden **bağırılmışlar**. Komutanları, "Onun kılıcını bulun bana," diye **buyurmuş** Cilt 1. S.458.

Ümmet onların üçünü de katırlara atmış dağın doruğuna **götürmüş**, üçünü de yan yana **yatırmış** basmış kurşunu. Cilt 3. S.478.

Özbekçe:

²⁰⁷ Recep Toparlı, *Harezmlî Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 52.

²⁰⁸ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 121

²⁰⁹ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 256.

Bu kip geniş zaman eki –r, -är v ekän kelimesi vasıtasıyla yapılır. Bu kip bir nakil bir anlatma ifade etmekte kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + -r,-är + Ekän	Bilar ekänmän
	2	Sen		Bilar ekänsän
	3	u		Bilar ekän / bilar emiş / bilärmiş
Ç o ğ u l	1	Biz	I. Tip Kişi Eki	Bilar ekänmiz
	2	Siz		Bilar ekänsiz
	3	Ulär		Bilär ekänlär/ bilärmişlär / bilişär emiş

Tablo 75 (ÖT Geniş Zamanın Rivayeti)

Bu kipin olumsuzu şu şekilde çekimlenir: bilmäs ekänmän, bilmäs ekänsän, bilmäs ekän, bilmäs ekänmiz, bilmäs ekänsiz, bilmäs ekänlär,

Bu kipin olumlu sorusu şu şekilde çekimlenir: bilar ekänmänmi? bilar ekänsänmi? bilar ekänmi? bilar ekänmizmi? bilar ekänsizmi,? bilar ekänlärmi?

O‘lim haq, ammo bechora buvim jon **berar ekan**, yonida turib duosini olib qolmag‘anim uchun ko‘b hasrat chekdim. S.212 “O‘glum hakdir, ama biçare anneannem can verirken yanında durup duasını almadığım için çok hasret çakti.

Nega **yonar ekansiz**... s.204 “Niçin yanmışsınız.”

Zaynabning haligidek gaplari kishini shubhaga **solar ekan**. S.199 “Zeynep’in önceki gibi sözleri insanı şüpheyeye düşürüyor.”

Shunchalikka bir-biravimizdan chetlashib, ming‘ayishib yurishimiz kishiga og‘ir **kelar ekan**. S.195 “Bu kadar da birbirimizden uzaklaşıp ayrı yürümemiz kişiye ağır gelirmiş.”

Oybodoq qo‘lidan yasalg‘an barkashlarni **olar ekan**, birikki qayta yer ostidan Kumushka ko‘z yubordi va Kumushning ko‘zi ham uning keyingi qarashida to‘qnashib oldi. Barkashlar qo‘yilib bo‘ldi. S.181 “Oybodoq elle yapılan tepsileri alırken bir iki kez farketirmeden Kumush‘a göz kestirdi ve Kumush ile bir sonraki bakışları denk geldi.

Nega o‘rinsiz **bo‘lar ekan**? S.173 “Niçin yersiz olurmuş?”

Otasining uzoq-lashishini **kutar ekan**, yuragi yomonlag'an otdek tipirchilar edi. S.171 "Babasimn uzaklaşmasını beklerken yüreği kötü bir ateş gibi içi içine sığmadı."

Sov-chim yo'l bo'ylab kampir bilan bo'lg'an hikoyasini so'zlab ketdi: Saodatka bir yildan beri har kun deyarlik sovchilar qatnar, kampir hammasiga ham boshi bog'liq, deb javob berib **kelar ekan**. S.114 "Görücü yolda yürürken yaşlı kadın hikayesini anlattı. Saodat'a bir yildan beri her gün sürekli görücüler gelir gider yaşlı kadın hepsine başı bağlı diye cevap vermiş."

Kazakça :

-a, -e, -y ekleriyle yapılan geniş zamanın, rivayeti; fiil + -a,-e, -y +dI + eken + I.

tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

aladı ekemin "alırmışım", beredi ekensiñ "verirmişsin", baradı ekenbiz "gidermişiz", söyleydi ekensizder "konuşurmuşsunuz" aytadı ekenmişsiniz "söylermişsiniz"

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL
	2	Sen	+
		Siz	-a,-e,-y
3	Ol	+	
Ç o ğ u l	1	Biz	-dı, -di
	2	Sender	+
		Sizder	Eken
	3	Olar	+
			I. Tip Kişi Ekleri
			Baradı ekenmin, ketedi ekenmin, qarayda ekenmin
			Baradı ekensiñ, ketedi ekensiñ , qarayda ekensiñ
			Baradı ekensiz, ketedi ekensiz, qarayda ekensiz
			Baradı eken, ketedi eken, qarayda eken
			Baradı ekenbiz, ketedi ekenbiz, qarayda ekenbiz
			Baradı ekensiñder, ketedi ekensiñder, qarayda ekensiñder
			Baradı ekensizder, ketedi ekensizder, qarayda ekensizder
			Baradı eken, ketedi eken, qarayda eken

Tablo 76 (KT Geniş Zamanın Rivayeti)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerine eklenen –AtIn, -tIn eklerinden sonra getirilecek emes edatıyla baratın emes ekenmin şeklinde; soru şekli ise -MA soru ekinin eken ek-filinden önce getirilmesiyle uygulanır. (Baratın ba ekensiñ ?)

4.2.2.2. Şimdiki Zamanın Rivayeti

Eski Türkçede şimdiki zamanı ifade etmek için geniş zaman kullanıldığından şimdiki zamanın rivayeti için de geniş zamanın rivayeti kullanıldığına dair görüşler vardır. Bu görüş doğrultusunda Eski Türkçede şimdiki zamanın rivayeti “fiil tabanı + geniş zaman eki + är-miş + zamir kökenli iyelik ekleri” kalıbıyla yapılır, qıl-ur är-miş män “kııarmışım/ kııyormuşum”.²¹⁰

Türkçe:

Şimdiki zaman rivayeti, halen sürmekte olan bir oluş ve kılışın, duyuma veya sonradan farketmeye dayanılarak anlatılmasıdır, -Iyor-muş (<-Iyor- imiş) eki ile karşılaşılır. Çekim kalıbı: esas fiil + şimdiki zaman kipi + i- ek-fiili +rivayet eki + şahıs eki biçimindedir. Çekimde i- ek fiili bir iki istisna dışında, kurallı olarak eriyip kaybolmuştur. Yalnız üçüncü şahıs çokluk çekiminde –lar şahıs eki yine kip eki ile i- ek-fiili arasındadır. Bu birleşik kipin –makta imiş ekiyle kurulan bir türü daha mevcuttur.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + Iyormuş + II. Tip Şahıs Eki	istiyormuşum, alıyormuşum
	2	Sen		istiyormuşsun, alıyormuşsun
	3	O		istiyormuş, alıyormuş
Ç o ğ u l	1	Biz	istiyormuşuz, alıyormuşuz	
	2	Siz	istiyormuşsunuz, alıyormuşsunuz	
	3	Onlar	İstiyor(lar) mış, alıyor(lar)mış	

Tablo 77 (TT Şimdiki Zamanın Rivayeti)

²¹⁰ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 109.

Düşümde İstanbula **gidiyormuşsun**, orada Vali olup Sivasa geliyor, beni burada Sivas çarşısında **asıyormuşsun**. Cilt 3. S.781.

İğne atsan adamdan yere **düşmüyormuş**. Ayağı çarıklılar kalabalığı da nedense gittikçe öfkeleniyor, homurtuları uğultuya **dönüşüyormuş**. Cilt 3. S.619.

Her yıl Halep pazarında bir fikara adama **satılıyormuş**. Dünyanın bütün pazarlarında **satılıyormuş**. Cilt 4. S.89.

Özbekçe:

Bu kip -(ä)yâtgän, -(ä)yâtir ve mâqdä ekleri ve emiş veya ekän yardımıyla yapılır.

1.Tip

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	kilyäpti ekänmän, kilyätibdi ekänmän
	2	Sen	Yäpti +	kilyäpti ekänsän
	3	u	E +	kilyäpti ekän
Ç o ğ u l	1	Biz	Kän +	kilyäpti ekänmiz
	2	Siz	+	kilyäpti ekänsiz
	3	Ulär	I. Tip Kişi Ekleri	kilyäpti ekänlär

Tablo 78 (ÖT Şimdiki Zamanın Rivayeti)

2.Tip

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	kilmâkdä ekänmän
	2	Sen	mâkdä +	kilmâkdä ekänsän
	3	u	E +	kilmâkdä ekän
Ç	1	Biz	Kän +	kilmâkdä ekänmiz

o g g u l	2	Siz	I. Tip Kişi Ekleri	kilmâkdâ ekânsiz
	3	Ulär		kilmâkdâ ekänlär

Tablo 79 (ÖT Şimdiki Zamanın Rivayeti)

3.Tip

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	kilâyâtir ekänmän
	2	Sen	Ä +	kilâyâtir ekânsän
	3	u	Yâtir E	kilâyâtir ekän
Ç o g g u l	1	Biz	+	kilâyâtir ekänmiz
	2	Siz	Kän +	kilâyâtir ekänbiz
	3	Ulär	I. Tip Kişi Ekleri	kilâyâtir ekänlar

Tablo 80 (ÖT Şimdiki Zamanın Rivayeti)

4.Tip

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	bârâyâtgän ekänmän
	2	Sen	Ä +	bârâyâtgän ekânsän
	3	u	yätgän +	bârâyâtgän ekän
Ç o g g u l	1	Biz	e +	bârâyâtgän ekänmiz
	2	Siz	Kän +	bârâyâtgän ekänbiz
	3	Ulär	I. Tip Kişi Ekleri	bârâyâtgän ekänlär

Tablo 81 (ÖT Şimdiki Zamanın Rivayeti)

İncelenen romanda bu eklerle kurulan şimdiki zamanın rivayetine dair örnek cümleler bulunmamaktadır.

Kazakça:

Tur, jür, otır, jatır unsurlarıyla kurulan şimdiki zamanın rivayeti fiil + -p,-a,-e,-y + tur, jür, otır, jatır + -GAn + eken + I. tip kişi ekleri formülüyle yapılır. Jatır ile yapılan rivayet şeklinde jatır unsurunun sonundaki ır düşer ve -qan eki jat- fiiline doğrudan doğruya ilave eklenir.

Alıp jatqan ekenmin “alıyormuşum”, berip turğan ekensiñ “veriyormuşsun”, barıp jürgen ekenbiz “gidiyormuşuz”, söylep otırğan ekensizder “konuşuyormuşsunuz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FiİL +
	2	Sen	-p,-a,-e,-y +
		Siz	Jatır, otır, tur, jür +
3	Ol	-ğan, -gen, - qan, -ken +	
Ç o ğ u l	1	Biz	eken +
	2	Sender	I. Tip Kişi Ekleri +
		Sizder	
	3	Olar	

Tablo 82 (KT Şimdiki Zamanın Rivayeti)

Abay tösektiñ şetine juwıq **jatır eken**. (187) “Abay döşeğin kenarına yakın yatıyormuş.”

Qunanbay Maybasar ekewi sonda **otır eken**. (124) “Qunanbay Maybasar ikisi oradaymış.”

Abaydıñ öz eesi Uljan men ekinşi şeşesi suluw jüzdi - Ayğız **qatar tur eken.** (10/16) “Abay’ın kendi annesi Uljan ile ikinci annesi güzel yüzlü Ayız, yanyana duruyormuş.”

Erttewli attıñ barlığı da, qıstawdan joğarı, tömen sozılğan toğaylı qalıñ şabındınıñ boyında **jür eken.** (65/2) “Eğerli atların hepsi de kışlaktan yukarıda, aşağı uzanan ağaçlı sık otlı yerde yürüyormu.”

Aldıñğılar Qodardı **tüsirip jatır eken.** (28/35) “Ödekiler, Qodar’ı indiriyormuş.”

Abay bul dübirdiñ mänin uqqanday, saspay ğana Şıñıs jaқтаğı bir beleske **qarap otır eken.** (143/27) “Abay, sesinin mânâsını anlamış gibi, hiç telaşa kapılmadan Şıñıs tarafındaki bir yükseltiye bakıyormuş.”

Käri äjesi Zere báybişe tayağına süyenip, **ursıp tur eken.** (10/27) İhtiyar babaannesi Zere, sopasına dayanıp kızıyormuş.”

Tobıqtınıñ barlıq osı mañdağı qalıñ eli bul künderde bir ülken mererkeni **kütip jür eken.** (189) “Tobıqtı’nın bütün bu civardaki halkı, bu günlerde büyük bir bayramı bekliyormuş/beklemekteymiş.”

Azdan soñ peştiñ işi lawlay janıp qızıl şoqqa aynalıp **kele jatır eken.** (168) “Biraz sonra peç sobanın içi alev alev yanan kırmızı kora dönüşüyormuş.”

Bu yapının olumsuz, fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen zarf-fiil eklerinden sonra kullanılan tur, jür, otır, jatır unsurlarından sonra ilave edilen –Gan sıfat-fiil ekinin ardından joq edatının getirilmesiyle bara jatqan joq ekenmin şeklinde; soru şekli ise, MA soru ekinin eken ek-fiillinden önce getirilmesiyle yapılır: bara jatqan ba ekensin ?

Alpamsaday bolğan, asaw qara balası, Abaydıñ kewdesine minip ap **turğızbay jatır eken.** (14/15) “Kocaman olmuş, asabi esmer oğlu, Abay’ın gövdesine binerek onun kalkmasına fırsat vermiyormuş.”

Awıl şetinde şuw şığıp jatqanın Därkembay estise de, Bazaralığa **aytpay otır eken.** (391) “Därkembay, köyün kenarında gürültü koptuğunu işitse de, Bazaralı’ya söylemiyormuş.”

Köp jataqtıñ üyi bolmasa, as işe almay, dāretke otıra **almay jür me eken,** bul öñşeñ sodır-soyqandar! (392) “Tamamı kaba ve terbiyesiz

olanlar, yerleşik olanların evi olmasaydı, yemek yiyemiyor ve tuvalete gidemiyor muymuş!”

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + -wda, -wde	baruwda ekenmin, ketüwde ekenmin, qarawda ekenmin
	2	Sen		baruwda ekensiñ, ketüwde ekensiñ, qarawda ekensiñ
		Siz		baruwda ekensiz, ketüwde ekensiz, qarawda ekensiz
	3	Ol		baruwda eken, ketüwde eken, qarawda eken
Ç o ğ u l	1	Biz	Eken + I. Tip Kişi Ekleri	baruwda ekenbiz, ketüwde ekenbiz, qarawda ekenbiz
	2	Sender		baruwda ekensiñder, ketüwde ekensiñder, qarawda ekensiñder
		Sizder		baruwda ekensizder, ketüwde ekensizder, qarawda ekensizder
	3	Olar		baruwda eken, ketüwde eken, qarawda eken

Tablo 83 (KT Şimdiki Zamanın Rivayeti)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –wda ekinden sonra getirilecek emes edatıyla baruwda emes ekenmin şeklinde; soru şeklinde ise -MA soru ekinin eken ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle uygulanır: baruwda ma ekensiñ ?

4.2.2.3 Geçmiş Zamanlarda Rivayet

Eski Türkçede öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti “fiil tabanı + öğrenilen geçmiş zaman eki + är –miş + zamir kökenli şahıs eki” şeklinde, qıl-mış är-miş män “kılmışmışım”.²¹¹ Çağatay Türkçesinde –gan e(r)miş men yardımı ile yapılır. körmegen ermiş “görmemiş imiş”.²¹²

²¹¹ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 109.

²¹² Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 124-125.

Türkçe:

Duyulan geçmiş zaman kipinin rivayet kipi tarz bildiren duyulan geçmiş zaman eki –miş ile, rivayet eki i-miş veya veya > -miş’in arka arkaya eklenmesi ile oluşturulur. Ek çekimde ünlü uyumlarına girerek –mİş /-mUş biçimlerini alır. Rivayet ekinden sonra şahıs ekleri eklenir. Buna göre ekin çekim kalıbı esas fiil + duyulan geçmiş zaman kipi + ek-fiil + rivayet eki + şahıs eki biçimindedir. Yalnız üçüncü şahıs çokluk çekiminde şahıs eki –lar, kip eki ile i- ek fiili, bu ek – fiilin eriyip kaybolduğu durumlarda ise kip eki ile rivayet eki arasında yer alır.

Bu birleşik kipte arka arkaya gelen ve aynı ses yapısında olan iki –mİş ekinin kulakta bıraktığı ses uyumsuzluğu (kakafoni) dolayısıyla, aradaki i- ek-fiili genellikle korunmuştur: bakmış imişim, oturmuş imişsiniz, gelmiş imişler vb.

Duyulan geçmiş zamanın rivayetinde önce gelen –mİş geçmiş zaman eki duyulan geçmiş zamanı gösterdiği halde ikinci –mİş ekinde açık bir zaman anlamı yoktur. Yalnızca başkasından duyma ya da sonradan farkına varma anlamı vardır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	FİİL	almışmışım, vermişmişim
	2	Sen	+ -mİş	almışmışsın, vermişmişsin
	3	O	+ i ek-fiil	almışmış, vermişmiş
Ç o ğ u l	1	Biz	+ mİş	almışmışız, vermişmişiz
	2	Siz	+ mİş	almışmışsınız, vermişmişsiniz
	3	Onlar	II. Tip Şahıs Eki	Almışmış(lar), vermişmiş(ler)

Tablo 84 (TT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Meğer Şehmusun babası çocuğun babasını öldürmüş, hapse **girmişmiş**. Cilt 4. S.189.

Su aşağıdaki kalenin sahibi Mistik Pas-şa bu dağlarda eşkıyalık da **yapmışmış**. Cilt 4. S.335.

Kan tere, köpüğe **batmışmış** altındaki at. Köylüler öyle söylediler. Cilt 1. s.

Padişah padişahken bile ömründe böylesine lezzetli, teknil dağların çiçeklerinin rayahasını taşıyan bir et **yememişmiş**. Cilt 3. S.634.

Özbekçe:

Bu kip –gän, -kän, -qan sıfat-fiil ekleri ve ekän kelimesiyle teşkil edilir. Bu kip vasıtasıyla geçmişte olmuş ve olduğu sanılan bir olay, bir haber veya bir söz nakledilir.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	açgän ekänmän
	2	Sen	+	
	3	u	Gän	açgän ekänsän
Ç o ğ g u l	1	Biz	+	
	2	Siz	E	açgän ekän
	3	Ulär	Kän	açgän ekänmiz
			+	
			I. Tip Kişi	açgän ekänsiz
			Eki	açgän ekänlär

Tablo 85 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Bu kipin olumsuzu şu şekilde çekimlenir: açmägän ekänmän, açmägän ekänsän, açmägän ekän, açmägän ekänmiz, açmägän ekänsiz, açmägän ekänlär.

Bu kipin olumlu sorusu şu şekilde çekimlenir:

Bu kip, zarf-fiil eki –ib ve ekän kelimesi vasıtasıyla da yapılabilir. Bu tipe edebi eserlerde rastlanır.

— Pes-pesni qorong‘ida **topqan ekan**, uchinchi? S.37 “Pis pisi karanlıkta bulmuş, üçüncüsü.”

Chamasi mehmonlarg'a qarab **turg'an ekan**. S.17 "Tahminen misafirlere bakıp durmuş idi."

Kecha hoji unga ish **buyurg'an ekanlar**. Bilmadim, kecha nima bilan ovora bo'lib xizmatni unutkan va bu kun ertalab esiga tushib mehmonlar kelguncha borib kelarman, deb shunga **ketkan ekan**. S.183 "Dün hoca ona iş buyurmuş. Bilmedim. Dün neyle uğraşıp hizmetini unutmuş ve bugün sabah aklına gelip misafirler gelene kadar gidip gelirim. Diye bu sebepten gitmiş."

Qayoqqa **yo'qolg'an ekan**, ahmoq? S.182 "Nereye kaybolmuş ahmak?"

Nega **chaqirg'an ekanlar**? — deb nihoyat Otabek so'rab yubordi. S.176 "Niçin çağırmişlar diye nihayet Otabek sordu."

Bas, birinchi buyruqni siz **olg'an ekansiz**, nega yana qushbegidan fotiha kutib o'turibsiz?!» — dedim o't ichida s.168 "Yeter birinci buyruğu siz almışsınız. Neden yine Kuşbeyi'nden fatiha bekliyoruz?" dedim öfkeyle."

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	kilibdi ekänmän
	2	Sen	İbdi +	kilibdi ekänsän
	3	u	E	kilibdi ekän
Ç o ğ u l	1	Biz	+	kilibdi ekänmiz
	2	Siz	Kän +	kilibdi ekänsiz
	3	Ulär	I. Tip Şahıs Eki	kilibdi ekän

Tablo 86 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Kazakça:

-dı, -di, -tı, -ti ve -ğan, -gen, -qan, -ken ekleriyle kurulan görülen geçmiş zamanın rivayeti her ikisi için de aynı şekilde; yani, fiil + -GAN + eken +I. tip kişi ekleri formülü ile yapılır. Bu yapı türkiye Türkçesindeki -miş, imiş anlamı verir.

Alğan ekenmin “almışmışım”, bergen ekensin “vermişmişin”, barğan ekenimiz “gitmişmişiz”, söylegen ekensizder “konuşmuşmuşsunuz”, üyrenge ekensin “öğrenmişmişsiniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL
	2	Sen	+
		Siz	-ğan, -gen
3	Ol	-qan, -ken	
Ç o ğ u l	1	Biz	+
	2	Sender	Eken
		Sizder	+
3	Olar	I. Tip Kişi Ekleri	
			barğan ekenmin, ketken ekenmin qarağan ekenmin
			barğan ekensin, ketken ekensin qarağan ekensin
			barğan ekensiz, ketken ekensiz, qarağan ekensiz
			barğan eken, ketken eken qarağan eken
			barğan ekenbiz, ketken ekenbiz, qarağan ekenbiz
			barğan ekensin, ketken ekensin qarağan ekensin
			barğan ekensizder, ketken ekensizder qarağan ekensizder
			barğan eken, ketken eken qarağan eken

Tablo 87 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Ardan ketken ekensin. (73) “Namussuz olmuşsun.”

Jürginiler jatkende Aben üyi jatıp **qalğan eken**. (361/1/II) “Aben’in evi yolcular ulaştığında yatmış.”

Däm aydap **kelgen ekensin**! (303) “Nasibinize gelmişsiniz!”

Bu yapının olumsuz -MA olumsuzluk ekiyle barğan ekenmin şeklinde veya joq edatıyla barğan joq ekenmin şeklinde yapılır. Soru şekli ise, -MA soru ekinin eken ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle uygulanır: barğan ba ekenmin?

1) Fiile olumsuzluk ekinin eklenmesiyle, fiil+-MA+-GAN+eken+ş.e. formülüne göre yapılır.

Közinen ünsüz awır, ıstıq tamşılar ağıp ketkenin **bayqamağan eken**. (146) “Gözlerinden sessizce ağır ve sıcak gözyaşlarının aktığını farketmemiş.”

Bir täwiri awıl **turmağan eken**. (175) “Bir iyi tarafı köy kalkmamış.”

Arqanıñ köp suluw änderi **jayılmağan eken**. (247) “Arqa’nın pek çok güzel şarkısı, yayılmamış.”

2) Fiilin görülen geçmi zaman eklinden sonra gelen joq kelimesiyle, fiil+ -GAN+joq+eken+ş.e. formülüne göre yapılır.

Baymağambet joldan **şarşağan joq eken.** (539/1/II) “Baymağambet yoldan dolayı yorulmamış.”

Kün keşkirgenmen äli **batqan joq eken.** (85/1) “Akşam olmasına rağmen güneş daha batmamış.”

Aq tay Ospannıñ ırqına äli könip **bolğan joq eken.** (142/24) “Beyaz tay Ospan’ın isteklerine hâlâ boyun eğmemiş.”

-atın, -etin, -tın, -tin ekiyle kurulan görülen geçmiş zamanın rivayeti, yine aynı şekilde yani, fiil + -AtIn, -tIn +eken + I. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Alatın ekenmin “(bir zamanlar) alır mışım”, beretin ekensiñ “verirmişsin”, baratın ekenbiz “gidermişiz”, söyleytin ekensizder “konuşurmuşsunuz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL baratın ekenmin, ketetin ekenmin
	2	Sen	+ baratın ekensiñ, ketetin ekensiñ
		Siz	-atın, -etin baratın ekensiz, ketetin ekensiz
3	Ol	-tın, -tin baratın eken, ketetin eken	
Ç o ğ u l	1	Biz	+ baratın ekenbiz, ketetin ekenbiz
	2	Sender	Eken baratın ekensiñder, ketetin ekensiñder
		Sizder	+ baratın ekensizder, ketetin ekensizder
3	Olar	I. Tip Kişi Ekleri baratın eken, ketetin eken	

Tablo 88 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinden sonra eklenen –MA olumsuzluk ekiyle barmaytın ekenmin şeklinde, soru şekli ise, -MA soru ekinin eken ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle uygulanır: baratın ba ekensiñ ?

4.2.2.4. Gelecek Zamanın Rivayeti

Eski Türkçede gelecek zamanın rivayeti, “kelmiş bolur men”, “kelmiş bolgay men”, “kelgey ertim” (gelecekmişim) örneklerinde görüldüğü gibi yapılıdır.²¹³

Türkçe:

Gelecek zaman kipinin rivayeti, tarz olarak gelecek zamanda gerçekleşecek bir oluş ve kılışın duyuma dayanılarak anlatılmasıdır. Çekim kalıbı esas fiil + gelecek zaman kipi + i- ek-fiili + rivayet eki + şahıs eki biçimindedir. Çekim sırasında kip eki ile rivayet eki arasındaki i- ek-fiili bu kipte bütünüyle eriyip kaybolmuştur: verecek imiş > verecekmiş vb.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + AcAkmış +	alacakmışım, ölecekmişim
	2	Sen		alacakmışsın, ölecekmişsin
	3	O		alacakmış, ölecekmiş
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Şahıs Eki	alacakmışız, ölecekmişiz
	2	Siz		alacakmışsınız, ölecekmişsiniz
	3	Onlar		alacak(lar)mış, ölecek(ler)mış

Tablo 89 (TT Gelecek Zamanın Rivayeti)

Uçmasını biliyor da, orada çakılıp kıpırdamadan durmasını biliyor da küsmesini neden **bilmeyecekmiş?**" Cilt 3. S.287

"Gene binlerce dönüm çeltik ekecekmiş aşağıya, ovaya... Bu sefer de dokuz köy su altında **kalacakmış.**" Cilt 4 s.115.

Bir de onun suçlarını **bağışlayacakmış** Hükümet, o da gidip çiftliğinde yan gelip **yatacakmış** ölene kadar. Topal Ali böyle dedi işte." Cilt 3. S.551.

Özbekçe:

²¹³ TalatTekin, *Orhun Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2003), s. 170.

Bu kip –mâqçı eki ve ekân kelimesi kullanılarak teşkil edilir. Bu kip cümlelerde bir niyet söz konusudur.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + Mâqçı + E + Kân + 1. Tip Kişi Ekleri	ketmâqçı ekân m
	2	Sen		ketmâqçı ekân s
	3	u		ketmâqçı ekân
Ç o ğ u l	1	Biz		ketmâqçı ekân miz
	2	Siz		ketmâqçı ekân siz
	3	Ulär		ketmâqçı ekân lär

Tablo 90 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Bizning Marg‘ilonni ham qong‘a **botirmoqchi ekan**-da, muttahamlar, ikkinchisi? S.37 “Bizim Marg‘ilan‘ı da kana bulayacaklarmış da insafsızlar, ikincisi?”

Kecha Komilbekning Mirzakarim aka-ning qizi bilan nikohlari **bo‘lmoqchi ekan**. S.129 “Dün Komilbek‘in Mirzakarim ağanın kızı ile nikahları olacaktı.”

Bu kipi ikinci tipinde, gelecek zaman eki –ä ile ekân kelimesi birlikte kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + Ä + I. Tip Kişi Ekleri	kilämän ekân
	2	Sen		kiläsän ekân
	3	u		kilädi ekân
Ç o ğ u l	1	Biz		kilämiz ekân
	2	Siz		kiläsiz ekân
	3	Ulär		kilädilär ekân

Tablo 91 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Kişi			Formül	Örnek
T e	1	Men	FİİL	kiläcäk emişmän

k i l	2	Sen	+ Äcäk + E + miş + I. Tip Kişi Eki	kiläcäk emişsän
	3	u		kiläcäk emiş
Ç o ğ u l	1	Biz		kiläcäk emişmiz
	2	Siz		kiläcäk emişsiz
	3	Ulär		kiläcäk emişlär

Tablo 92 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	kilädigän ekänmän
	2	Sen	Ä +	kilädigän ekänsän
	3	u	Digän +	kilädigän ekän
Ç o ğ u l	1	Biz	E +	kilädigän ekänmiz
	2	Siz	kän +	kilädigän ekänsiz
	3	Ulär	I. Tip Şahısın Eki	kilädigän ekänlär

Tablo 93 (ÖT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Kazakça:

-a,-e,-y ekleriyle yapılan gelecek zamanın rivayeti fiil + -a,-e,-y +dl + eken + 1.

Tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Aladı ekenmin “alacakmışım”, beredi ekensiñ “verecekmişsin”, baradı ekenbiz “gidecekmişiz”, söyleydi ekensizder “konuşacakmışsınız”, aytadı ekensiz “söyleyecekmişsiniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + baradı ekenmin, qaraydı ekenmin
	2	Sen	baradı ekensiñ, qaraydı ekensiñ
		Siz	baradı ekensiz, qaraydı ekensiz
3	Ol	-a,-e,-y + -dı, -di baradı eken, qaraydı eken	
Ç o ğ u l	1	Biz	+ baradı ekenbiz, qaraydı ekenbiz
	2	Sender	Eken + baradı ekensiñder, qaraydı ekensiñder
		Sizder	baradı ekensizder, qaraydı ekensizder
	3	Olar	I. Tip Kişi Ekleri baradı eken, qaraydı eken

Tablo 94 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Orazbaydñ köktemde qol jıyıp, Köken elin şapqanı Äzimqan törege **unaydı eken.** (476/32/II) “Orazbay’ın baharda asker toplayıp, Köken halkına baskın yapması Äzimqan Töre’nin hoşuna gidiyormuş.”

Qulınaq eken-aw, **utıladı ekem-aw** demedi. (109) “Yahu, Qulınşaqmış, yenilecekmişim demedi.”

Jay **awdaradı ekensiñ!** (236)“Yavaş çeviriyormuşsun!”

Abay bul äyeldi **tanımaydı eken.** (60/26/II) “Abay bu kadını tanıımıyormuş.”

Endi Qunanbay qajı bop alıp, jürgizem dep **baradı ekesin.** (293) “Şimdi Qunanbay hacı olarak gücünü göstereceğim demekte imişsin.”

Moldanıñ tilin qıljaq qılıp, mazaqtap **keledi eken.**(73) “Mollanın konuşmasıyla alay edip dalga geçmekte imiş.”

Bu yapının olumsuzu, fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –AtIn, -tIn eklerinden sonra getirilecek emes edatıyla baratın emes şeklinde; soru şekli ise, -MA soru ekinin eken ek-filinden önce getirilmesi suretiyle uygulanır: baratın ba ekensiñ ?

Olumlusu –ar, -er, -r; olumsuzu ise –mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes ekiyle kurulan ve “belirsiz geçmiş zaman” olarak da adlandırabileceğimiz gelecek zamanın rivayeti fiil + -Ar, -r; -Mas +eken + I. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Alar ekenmin “alırmışım”, bermes ekensiñ “vermezmişsin”, barar ekenbiz “gidermişiz”, söylemes ekensizder “konuşmazmışsınız, aytar ekensiz “söylermişsiniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + keter ekenmin, ketpes ekenmin, qarar ekenmin, qaramas ekenmin
	2	Sen	-ar,-er, -r; keter ekensin, ketpes ekensin, qarar ekensin, qaramas ekensin
		Siz	-mas, -mes keter ekensiz, ketpes ekensiz, qarar ekensiz, qaramas ekensiz
3	Ol	-bas, -bes -pas, -pes keter eken, ketpes eken, qarar eken, qaramas eken	
Ç o ğ u l	1	Biz	+ Eken keter ekenbiz, ketpes ekenbiz, qarar ekenbiz, qaramas ekenbiz
	2	Sender	+ I. Tip Kişi Ekleri keter ekensizder, ketpes ekensizder, qarar ekensizder, qaramas ekensizder
		Sizder	keter ekensizder, ketpes ekensizder, qarar ekensizder, qaramas ekensizder
	3	Olar	keter eken, ketpes eken, qarar eken, qaramas eken

Tablo 95 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerine eklenen –MAS ekiyle barmas ekenmin şeklinde; soru şekli ise -MA soru ekinin eken ek- fiilinden önce getirilmesiyle yapılır: bar ma ekensin?

-maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek; -maqşı, -mekşı, -baqşı, -bekşı, -paqşı, -pekşı ile yapılan gelecek zamanın rivayeti fiil + -MAK, -MAKŞI + eken + I. tip kişi ekleri şeklinde yapılır.

Almaq ekenmin “almak niyetindeymişim”, bermekşı ekensin “vermek niyetindeymişsin”, barmaqşı ekenbiz “gitmek niyetindeymişiz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + barmaq ekenmin, aytpaqşı ekenmin
	2	Sen	barmaq ekensin, aytpaqşı ekensin
		Siz	barmaq ekensiz, aytpaqşı ekensiz
3	Ol	-MAK barmaq eken, aytpaqşı eken	
Ç o	1	Biz	-MAKŞI barmaq ekenbiz, aytpaqşı ekenbiz
	2	Sender	+ barmaq ekensizder, aytpaqşı ekensizder

ğ u l		Sizder	I. Tip Kişi Ekleri	barmaq ekensizder, aytpaqşı ekensizder
	3	Olar		barmaq eken, aytpaqşı eken

Tablo 96 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Bul jawaptı Qaratay tağı bir ot şığıp kete me dep, maydalap **jetkizbek eken**. (190/38) “Qaratay bu cevabı tekrar bir yangın çıkar mı diye azar azar söyleyecekmiş/ulaştıracakmış.”

Abay men jañağı qalıñ top adamdar özderi awızşa **söylespek eken**. (541/41/II) “Abay ile biraz önceki kalabalık insan grubu, sözlü olarak konuşacaklarmış.”

Abay bugün Pavlovpen, Stanovpen özi bolıp üşewlep aqıldasıp, Mağaştıñ jayın anıqtap **baylamaqşı eken**. (569/II) “Abay bugün Pavlov, Stanov ve kendisi üç kişi olarak müşavere edip, Mağaş’ın durumunu belirleyip karara bağlayacakmış.”

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –MAK, -MAKşı eklerinden sonra getirilecek emes edtiyla barmaq(şı) emes ekenmin şeklinde; soru şekli ise, -MA soru ekinin eken ek-fiilinden önce getirilmesiyle yapılır: barmaq(şı) ma ekensin ?

Qazir Äbiş özdiginen tıñ söz **bastamaq emes eken**, bir jayğa iştey küdik etip jürüp, jaña sonıñ keybir sebebin oqıs jayda özi de şeşken sıyaqtı eken. (389/II) “Äbiş, şu anda kendisi farklı bir konuşmaya başlamayacakmış, içinden bir şeyden şüphelenirken, demin onun sebebin de aniden çözmüş gibiymiş.”

Äkim aspanda **turmaq pa eken?** (53/4) “Vali, yükseklerde kalacak mıymış?”

-ğalı, -geli, -qalı, -keli ekiyle yapılan gelecek zamanın rivayeti, fiil + -GaII + tur, jür, otır, jatır + eken + I. tip kişi ekleri şeklindedir.

Ketkeli jatır ekenmin “(yakında) gidecekmişim”, jatqalı otır ekensin “(yakında) yatacakmışsınız”, istegeli jür eken “(yakında) yapacakmış”, aytgalı tur eken “söylemek üzereymiş”

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	barğalı jatır ekenmin, aytqalı tur ekenmin
	2	Sen	+ -ğalı, -geli	barğalı jatır ekensiñ, aytqalı tur ekensiñ
		Siz	-qalı, -keli	barğalı jatır ekensiz, aytqalı tur ekensiz
3	Ol	+ Jatır,	barğalı jatır eken, aytqalı tur eken	
Ç o ğ u l	1	Biz	tur,jür, otır	barğalı jatır ekenbiz, aytqalı tur ekenbiz
	2	Sender	+ Eken	barğalı jatır ekensiñder, aytqalı tur ekensiñder
		Sizder	+ I. Tip Kişi	barğalı jatır ekensizder, aytqalı tur ekensizder
	3	Olar	Ekleri	barğalı jatır eken, aytqalı tur eken

Tablo 97 (KT Geçmiş Zamanın Rivayeti)

Küntuw bolğanda, meniñ künim bolıp **tuwğalı jür ekensiñ** ğoy!
(40/25/II) “Küntuw isen, benim güneşim olarak doğmak üzereymişsin!”

Ol **turğalı jatır eken**. (38/26) “O kalkmak üzereymiş.”

Endi üyge kirkende, Turğanbay jem **bergeli jatır eken**. (465) “ Şimdi eve girdiğinde, Turğanbay yem vermek üzereymiş.”

Kezikkenniñ qolında **ölgeli tur eken**. (376) “Rast gelen birisinin elinde ölmek üzereymiş.”

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerine eklenen –GAII ekinden sonra kullanılan tur, jür, otır, jatır unsurlarından sonra ilave edilen –Gan sıfat-fiil ekinin ardından joq edatının getirilmesiyle barğalı jatqan joq ekenmin şeklinde; soru şekli ise -MA soru ekinin eken ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle yapılır: barğalı jatqan ba ekensiñ ?

4.2.2.5 İstek Kipinin Rivayeti

Eski Türkçede istek kipinin rivayeti “keleyn ergey” (geleymişim) örneğindeki gibi çekimlenir.²¹⁴

Türkçe

Bu kipin rivayeti, istek biçiminde tasarlanan bir oluş ve kılışın, duyuma dayanılarak anlatılmasıdır. İstek kipinin hikayesinde olduğu gibi –A ve –sA istek kiplerine imiş > -mİş rivayet ekinin eklenmesi ile oluşturulur. Ek ayrılığına göre –A-y-mİş ve –sA-y-mİş rivayet ekinin eklenmesi ile oluşturulur: geleymişsin, yapaymışlar, başlayaymışım vb.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil +	alaymışım, vereymişim
	2	Sen	-A-y-mİş	alaymışın, vereymişin
	3	O	+	alaymış, vereymiş
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Şahıs Eki	alaymışız, vereymişiz
	2	Siz		alaymışsınız, vereymişsiniz
	3	Onlar		alaymışlar, vereymişler

Tablo 98 (TT İstek Kipinin Rivayeti)

"Keşki," dedi, "keşki bizim eve **geleymişsin**. Bu işler olmazdı."
Cilt1. S.298.

-sAy-mİş ekiyle kurulan istek kipinin rivayeti –A-y-mİş eki ile kurulandan daha çok benimsenmektedir.

Kişi			Formül	Örnek
T	1	Ben	FİİL	görseymişim, kalsaymışım

²¹⁴ Talat Tekin, *Orhun Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Simurg Yayınevi, 2003), s.170.

e k i l	2	Sen	+	görseymişsin, kalsaymışsın
	3	O		-sA-y-mİş
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Kişi Eki	görseymişim, kalsaymışım
	2	Siz		görseymişsiniz, kalsaymışsınız
	3	Onlar		görseymişler, kalsaymışlar

Tablo 99 (TT İstek Kipinin Rivayeti)

Arkasında Asım Çavus **olmasaymış**, onu çoktan öldürürlermiş. Cilt 2. S.300

Olun var olun, siz **olmasaydınız**, hele o bindirdiğiniz kır at **olmasaymış**, ben şimdiye çoktan kara toprağın altında yılanlara çyanlara yem olmuşum. Cilt 3. S.182.

Anam diyor ki, Sarı Hocanın muskası **olmasaymış**, ben **ölürmüşüm...**" Cilt 1. S.23.

Özbekçe:

Bu kip istek anlamlı –sin eki ve e- > i- ek fiiliyle teşkil edilir. Bu şekil çok nadir kullanılır.

Kişi		Formül	Örnek
3	u	FİİL + ä + -sIn + e +miş	Sorasın emiş

Tablo 100 (ÖT İstek Kipinin Rivayeti)

Kazakça:

-ğay, -gey, -qay, -key istek ekiyle kurulan istek kipinin rivayeti, fiil + -GAy + eken + I. Tip Kişi Ekleri formülüyle yapılır.

Alğay ekenmin “alaymışım”, bergey ekensin “vereymişsin”, barğay ekenbiz “gideymişiz”, söylegey ekensizder “konuşaymışsınız”.

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	FİİL +	barğay ekenmin, aytqay ekenmin
	2		barğay ekensin, aytqay ekensin
		-ğay, -gey -qay, -key	barğay ekensiz, aytqay ekensiz
	3		barğay eken, aytqay eken

Ç o ğ u l	1	Biz	+	barğay ekenbiz, aytqay ekenbiz
	2	Sender		Eken
		Sizder	+	barğay ekensizder, aytqay ekensizder
	3	Olar	I. Tip Kişi Ekleri	barğay eken, aytqay eken

Tablo 101 (KT İstek Kipinin Rivayeti)

Bu yapının olumsuz, fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen – Gay eklerinden önce ilave edilen –MA olumsuzluk ekiyle barmağay ekenmin şeklinde; soru şekli ise -MA soru ekinin eken ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle yapılıır: barğay ma ekensin̄ ?

Fiile eklenen – GI fiilden isim yapma ekine iyelik ekinin ilave edilmesi ve ardından çekim eki almış kel- fiilinin getirilmesiyle kurulan istek kipinin rivayeti fiil + -GI + iyelik eki + -kel +çekim eki +eken formülüyle yapılıır.

alğım kelgen eken “almak istemişim”, bergin̄ kelip eken “vermek istemişsin”, barğımız keledi eken “gitmek istiyormuşuz”, söylegilerin̄ kelip tur eken “konuşmak istiyormuşsunuz”, aytqınız keler eken “söylemek istemişsiniz”

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + -ğı,-gi -qı, -ki + İyelik Eki	barğım keledi eken, aytqım kelgen eken
	2	Sen		barğın̄ keledi eken, aytqın̄ kelgen eken
		Siz		barğın̄ız keledi eken, aytqın̄ız kelgen eken
3	Ol	+ İyelik Eki	barğısı keledi eken, aytqısı kelgen eken	
Ç o ğ u l	1	Biz	Kel- + Çekim eki +eken	barğımız keledi eken, aytqımız kelgen eken
	2	Sender		barğların̄ keledi eken, aytqların̄ kelgen eken
		Sizder		barğların̄ız keledi eken, aytqların̄ız kelgen eken
	3	Olar		barğısı keledi eken, aytqısı kelgen eken

Tablo 102 (KT İstek Kipinin Rivayeti)

Bu yapının olumsuzlu kel- fiiline eklenen çekim ekinden sonra getirilecek –MA olumsuzluk ekiyle bağım kelmeğen eken şeklinde; soru şekli ise, -MA soru ekinin eken ek-fiilinden önce getirilmesi ile yapılır : bağım kelmeğen eken ?

4.2.2.6 Şart Kipinin Rivayeti

Karahanlı Türkçesinde şart kipinin rivayeti şart eki –se/-sa ve ermiş yardımcı ile yapılır, sevse ermiş “sevse imiş”.²¹⁵

İstek kipinin rivayetinin fonksiyonu, istek şeklinde tasarlanan hareketin sonradan farkına varıldığını anlatmaktır.²¹⁶

Türkçe:

Şart kipinin rivayeti şarta bağlı gerçekleşmemiş bir oluş ve kılışın duyuma dayanılarak anlatılmasıdır. Eski terim ile farazi (saymaca) şartın rivayetidir. –sA-y-mİş ekiyle karşılanır. Çekim kalıbı bundan önceki rivayet kiplerindeki gibi olmakla beraber i- ek-fiilinin yerini koruyucu –y- ünsüzü almıştır, alsaymışım, görseymişim, satsaymışım vb.

Kişi	Formül	Örnek
T e k i l	1 Ben	Fiil görseymişim, baksaymışım
	2 Sen	+ -sA görseymişsin, baksaymışsın
	3 O	+ görseymiş, baksaymış
Ç o ğ u l	1 Biz	y görseymişiz, baksaymışız
	2 Siz	+mİş görseymişsiniz, baksaymışsınız
	3 Onlar	+ Kişi Ekleri görselermiş, baksalarmış

Tablo 103 (TT Şart Kipinin Rivayeti)

²¹⁵Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), *Karahanlı*, s. 196.

²¹⁶Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2008), *Dil Bilgisi*, s. 307.

O olmamış **olsaymış**, bu köyde değil insan, siniler sinek bile kalmayacak, Ali Safaya çoktan teslim olacaktarmış. Cilt 2. S.391.

Aktozlu köyünden Hüseyin Ağa, bizim akraba olur, geldim onun evine sığındım. Keşki **sığınmasaymışım**. Yüzümden koca bir köy yandı kül oldu." Cilt 1 .s 298.

İyi ki yağız atı soruyor Hürü Ana, bir de İnce Memedi **sorsaymış**, bunlar ne yapacaklarmış acaba? Cilt 3. S.256.

Özbekçe:

Bu kip, şart eki –sä ve ekän kelimesiyle teşkil edilir.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	yâzsäm ekän
	2	Sen	+ -sä	yâzsäng ekän
	3	u	+ İyelik Eki	yâzsä ekän
Ç o ğ u l	1	Biz	+ E	yâzsäk ekän
	2	Siz	+ kän	yâzsängiz ekän
	3	Ulär		yâzsälär ekän

Tablo 104 (ÖT Şart Kipinin Rivayeti)

Kazakça:

Fiil kök ve gövdelerine –sa, -se ekinin eklenmesi suretiyle elde eklenen bu kipin rivayeti, fiil + -sA + II. tip kişi ekleri +eken formülüyle yapılır. Şart kipinin rivayet çekimi yapıya şart anlamından çok istek ve arzu anlamı katar.

Alsam eken “(keşke) alsam”, jatqızsan eken “(keşke) yatırsan”, otırsa eken “(keşke) otursa”, berseniz eken “(bir) verseniz”, qaytsañız eken “(keşke) geri dönseniz”, bilsenđer eken “(bir) bilseniz”

Kişi			Formül	Örnek
T e k i	1	Men	FİİL	barsam eken, kelsem eken
	2	Sen	+	barsañ eken, kelsen eken
		Siz	-sa, -se	barsañız eken, kelseniz eken

Ç o ğ u l	3	Ol	+	barsa eken, kelse eken
	1	Biz		II: Tip Kişi Ekleri
	2	Sender	+	
		Sizder		barsaңızdar eken, kelseңizder eken
	3	Olar	eken	barsa eken, kelse eken

Tablo 105 (KT Şart Kipinin Rivayeti)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –sA ekinden önce ilave edilen –MA olumsuzluk ekiyle barmasam eken şeklinde; soru şekli ise -Ma soru ekinin eken ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle uygulanır: barsaң ba eken ?

4.2.2.7 Gereklilik Kipinin Rivayeti

Türkçe:

Bu birleşik kipin rivayeti, gerçekleşmesi gerekli olan bir oluş ve kılışın duyuma dayanılarak veya sonradan farkedilerek anlatılmasıdır. –mAll-y-mİş eki ile karşılanır. Çekim kalıbı bundan önceki tasarlama kiplerinde olduğu gibidir. Kip eki ile rivayet eki arasında yer alan i- ek-fiili bazen korunmuş bazen de yerini aradaki –y- koruyucu ünsüzüne bırakmıştır: vermeliymiş, görmeliymiş, okumalıymış vb.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + -mAllymİş +	düşünmeliymişim, olmalıymışım
	2	Sen		düşünmeliymişsin, olmalıymışsın
	3	O		düşünmeliymiş, olmalıymış
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Kip Kişi Eki	düşünmeliymişiz, olmalıymışız
	2	Siz		düşünmeliymişsiniz, olmalıymışsınız
	3	Onlar		düşünmeli(ler)miş, olmalı(lar)mış

Tablo 106 (TT Gereklilik Kipinin Rivayeti)

Özbekçe:

Bu kipte kök veya gövdesine isim fiil eki –(i)ş ve iyelik ekleri ilave edilir ve keräk kelimesinden sonra ekän getirilir. Bu kipin olumsuz şeklinde –mäslük ekiyle iyelik ekleri kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL +	kelişi keräk ekän, kelsäm keräk ekän, kelmåk keräk ekän
	2	Sen	İş /sä /måk +	kelişing keräk ekän, kelsäng keräk ekän, kelmåk keräk ekän
	3	u	İyelik eki +	kelişi keräk ekän, kelsä keräk ekän, kelmåk keräk ekän
Ç o ğ u l	1	Biz	Keräk +	kelişimiz keräk ekän, kelsäk keräk ekän, kelmåk keräk ekän
	2	Siz	E +	kelişingiz keräk ekän, kelsängiz keräk ekän, kelmåk keräk ekän
	3	Ulär	kän +	kelişiläri keräk ekän, kelsälär keräk ekän, kelmåk keräk ekän

Tablo 107 (ÖT Gereklilik Kipinin Rivayeti)

— Masalaning bu yog‘ini ham o‘ylashimiz kerak ekan hali! S.138 “Bir de meselenin bu tarafını da düşünmemiz gerekiyormuş.”

Kazakça:

Gereklilik kipinin rivayeti, fiil kök ve gövdelerine eklenecek iyelik eki almış –w mastar ekinden sonra getirilecek kerek, qajet, tiyis edatlarının ardından kullanılan eken ek-fiiliyle yapılır. Bu durumda formül; fiil + -w iyelik eki + kerek / qajet / tiyis + eken şeklinde olmaktadır.

Baruwım kerek eken “gitmeliymişim”, kelüwiñiz qajet eken “gelmeliymişsiniz” söylewleri tiyis eken “konuşmalıymışlar”, jılamawımız kerek eken “ağlamamalıymışız”

Kişi			Formül	Örnek
T	1	Men	FİİL +	baruwım kerek eken, kelüwim qajet eken, qarawım tiyis eken
	2	Sen		baruwiñ kerek eken, kelüwiñ qajet eken, qarawıñ tiyis eken

e k i l		Siz	-w +	baruwiñız kerek eken, kelüwiñız qajet eken, qarawıñız tiyis eken
	3	Ol	İyelik Ekleri +	baruwı kerek eken, kelüwi qajet eken, qarawı tiyis eken
Ç o ğ u l	1	Biz	kerek, qajet, tiyis +	baruwımız kerek eken, kelüwimiz qajet eken, qarawımız tiyis eken
	2	Sender	+ eken	baruwlarınıñ kerek eken, kelüwleriñız qajet eken, qarawlarıñız tiyis eken
		Sizder		baruwlarıñ kerek eken, kelüwleriñ qajet eken, qarawlarıñ tiyis eken
	3	Olar		baruwı kerek eken, kelüwi qajet eken, qarawı tiyis eken

Tablo 108 (KT Gereklilik Kipinin Rivayeti)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından getirilen – w + iyelik eki + kerek / qajet / tiyis yapısının sonrasında kullanılan emes edatıyla baruwım kerek emes eken şeklinde; soru şekli ise, -MA soru ekinin ek-fiilinden önce getirilmesi suretiyle uygulanır: baruwiñ kerek pe eken ?

4.2.3 BİRLEŞİK ZAMANLARDA ŞART

4.2.3.1 Geniş Zamanın Şartı

Geniş zamanın şartı, Eski Türkçede “qılır män ärsär” (kılar isem) örneğindeki kalıpla yapılır. ²¹⁷Karahanlı Türkçesinde geniş zaman eklerine “erse” getirilerek, bulur erse sen “bulursan, barmaz erse “varmazsa”²¹⁸, Harezmi Türkçesinde “erse” veya “bolsa” getirilerek, alur ersen “alırsan”, qaytur bolsaq “geri dönersek”²¹⁹, Çağatay Türkçesinde ise –r e(r)sem, -rsam, -r bolsam/ olsam (olumsuzu –mas e(r)sem / bolsam /olsam yardımıyla çekimlenir, sever esen “seversen” sağınur bolsam “düşünürsem”, kirer olsan “girersen”²²⁰. Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipinin şart çekiminde ana yardımcı

²¹⁷ Anna Marie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), s. 109.

²¹⁸ Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1998), s. 196.

²¹⁹ Akalın, *Türk Şiveleri*, s. 201-202.

²²⁰ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 122.

fiilin (er-, e-) çoklukla düştüğü görülür. Alursa “Alırsa.”, ketersek “Gidersek.”, kılmas erse “Yapmazsa.”²²¹

Türkçe:

Geniş bir zaman kesiminde gerçekleşen oluş ve kılışları şarta bağlayan birleşik kiptir. –r-sA, -Ar-sA, -IrsA ekleriyle karşılanır. Kullanım sıklığı fazladır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k k i l	1	Ben	Fiil + -rsA, -ArsA, -IrsA	ölürsem, bakarsam
	2	Sen		ölürsen, bakarsan
	3	O		ölürse, bakarsa
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Kişi Eki	ölürsek, bakarsak
	2	Siz		ölürseniz, bakarsanız
	3	Onlar		ölür(ler)se, bakar(lar)sa

Tablo 109 (TT Geniş Zamanın Şartı)

Şarta bağlı geniş zaman birleşik kipinin olumsuz, geniş zaman kipinin olumsuz biçimi olan –mAz’a –sA şart ekinin eklenmesi ile oluşturulur ve şahıs ekleri alarak çekime girer: kazanmazsa, hoşlanmazsa, gelmezse, almazsa vb.

Ya bizi, bütün köyü bir araya **toplarlarsa**... Ya Bayramoğlunun yanındaki Uzun Cabbar seni Bayramoğluna söyleyse? Cilt 4. S.477

Bir tek yolu vardı, bu gece İnce Memed ve çetesi su karsıdaki dik kayanın üstüne çıkarlar da aşağıdaki büvete **atlarlarsa**, o da donmazlarsa belki kurtulurlardı. Cilt 4. S.486

İnce Memed geriye döner de bizi burada **yakalarsa**, ne sizi, ne de beni, ne de hiçbirimizi sağ bırakmaz Cilt 4. S.491.

²²¹ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 256.

Özbekçe:

Geniş zamanın şartı, geniş zaman eki –är /-r ve bol- fiilinin şart eki almış şekliyle teşkil edilir.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	bärär bolsäm
	2	Sen	+ -är / -r	bärär bolsäng
	3	u	+ bol	bärär bolsä
Ç o ğ u l	1	Biz	+ sä	bärär bolsäk
	2	Siz	+ II. Tip Şahıs	bärär bolsängiz
	3	Ulär	Eki	bärär bolsälär

Tablo 110 (ÖT Geniş Zamanın Şartı)

Kazakça:

Gelecek zamanda olduğu gibi -a, -e, -y ekleriyle yapılan geniş zamanın şartı: fiil + -a,-e,-y + DI + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Alatın bolsam “alırsam”, beretin bolsañ “verirsen”, baratın bolsaq “gidersek”

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	baratın bolsam, ketetin bolsam
	2	Sen	+ -a,-e,-y	baratın bolsañ, ketetin bolsañ
		Siz	+ -dı, -di	baratın bolsañız, ketetin bolsañız
3	Ol	+ Bolsa	baratın bolsa, ketetin bolsa	
Ç o ğ u l	1	Biz	+ II. Tip Kişi	baratın bolsaq, ketetin bolsaq
	2	Sender	Ekleri	baratın bolsañdar, ketetin bolsañdar
		Sizder		baratın bolsañızdar, ketetin bolsañızdar
3	Olar		baratın bolsa, ketetin bolsa	

Tablo 111 (KT Geniş Zamanın Şartı)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –AtIn, -tIn eklerinden sonra getirilecek emes edatıyla baratın emes bolsam şeklinde; soru şekli ise

-MA soru ekinin bolsa ek-fiilinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: baratın bolsñ ba ?

4.2.3.2. Şimdiki Zamanın Şartı Türkçe:

İçinde bulunulan zamanda gerçekleşmekte olan bir oluş ve kılışı şarta bağlayan bir birleşik kiptir. –Iyor i-se > -Iyor-sA / -Uyor-sA eki ile karşılanan kipin olumlu ve olumsuz çekim kalıbı öncekiler gibidir. Şart ekinden sonra gelen şahıs ekinin yeri sabittir. Aradaki i- ek- fiili çok kez eriyip kaybomuştur; ağlıyorsam, seviyorsam, arıyorsam, yaşıyorsam vb.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	FİİL + -IyorsA / UyorsA	istiyorsam, ağlıyorsam
	2	Sen		istiyorsan, ağlıyorsan
	3	O		istiyorsa, ağlıyorsa
Ç o ğ u l	1	Biz	II. Tip Kişi Eki	istiyorsak, ağlıyorsak
	2	Siz		istiyorsanız, ağlıyorsanız
	3	Onlar		İstiyor(lar)sa, ağlıyor(lar)sa

Tablo 112 (TT Şimdiki Zamanın Şartı)

"Eğer bana **inanmıyorsan**, horozu İnce Memede ver, o yesin. Ama sen yesen çok sevinirim. Cilt 4. S.608.

Tatlı, çocuksu bir yüzü vardı. Arada bir de, ne düşünüp ne **kuruyorsa**, kendi kendine gülüyordu. Cilt 1. S.76.

Bir iz bulabilmek için ne yapılmak **gerekliyorsa**, hepsini yapıyordu. Cilt 1. S.111

Kazakça:

Tur, jür, otr, jatır unsurlarıyla kurulan şimdiki zamanın şartı fiil + -p, -a, -e, -y + tur, jür, otr, jatır + -GAn + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır. Bu yapıda diğer

bu tür çekimlerde olduğu gibi jadır unsurunun özel bir durumu vardır. Buna göre jadır unsurunun sonundaki -ır hecesi düşer ve –qan eki jat- fiiline doğrudan doğruya ilave edilir.

alıp jatqan bolsam, “alıyorsam”, berip turğan bolsañ “veriyorsan”, barıp jürgen bolsaq “gidiyorsak”, söylep otırğan bolsañızdar “konuşuyorsanız”

Kişi		Formül	Örnek	
T e k i l	1	Men	FiİL + -p,-a,-e,-y + Jadır, otur,tur,jür + -ğan, -gen, - qan, -ken + bolsa + II.Tip Kişi Ekleri	bara jatqan bolsam, kelip jürgen bolsam, aytıp otırğan bolsam, qarap turğan bolsam
	2	Sen		bara jatqan bolsañ, kelip jürgen bolsañ, aytıp otırğan bolsañ, qarap turğan bolsañ
		Siz		bara jatqan bolsañız, kelip jürgen bolsañız, aytıp otırğan bolsañız, qarap turğan bolsañız
	3	Ol		bara jatqan bolsa, kelip jürgen bolsa, aytıp otırğan bolsa, qarap turğan bolsa
Ç o ğ u l	1	Biz	bara jatqan bolsaq, kelip jürgen bolsaq, aytıp otırğan bolsaq, qarap turğan bolsaq	
	2	Sender	bara jatqan bolsañdar, kelip jürgen bolsañdar, aytıp otırğan bolsañdar, qarap turğan bolsañdar	
		Sizder	bara jatqan bolsañızdar, kelip jürgen bolsañızdar, aytıp otırğan bolsañızdar, qarap turğan bolsañızdar	
3	Olar	bara jatqan bolsa, kelip jürgen bolsa, aytıp otırğan bolsa, qarap turğan bolsa		

Tablo 113 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen zarf-fiil eklerinden sonra kullanılan tur, jür, otur, jadır unsurlarından sonra ilave edilen - GAn sıfat-fiil ekinin ardından joq edatının getirilmesiyle bara jatqan joq bolsam şeklinde; soru şekli ise, -MA soru ekinin bolsa ek-fiilinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: bara jatqan bolsañ ba?

-wda, -wde yapısıyla kurulan şimdiki zaman çekiminin şartı ise, fiil + wda + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Baruwda bolsam “gidiyormuşum”, berüwde bolsañ “veriyormuşsun”, istewde bolsaq “çalışıyormuşuz”, söylewde bolsañızdar “konuşuyormuşsunuz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL baruwda bolsam, ketüwde bolsam
	2	Sen	+
		Siz	-wda, -wde
3	Ol	+	
Ç o ğ u l	1	Biz	bolsa baruwda bolsaq, ketüwde bolsaq
	2	Sender	+
		Sizder	II. Tip Kişi Ekleri
	3	Olar	baruwda bolsañdar, ketüwde bolsañdar baruwda bolsañızdar, ketüwde bolsañızdar baruwda bolsa, ketüwde bolsa

Tablo 114 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu yapının olumsuzu, fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –wda ekinden sonra getirilecek emes edatıyla baruwda emes bolsam şeklinde; soru şekli ise, -MA soru ekinin bolsa ek-fiilinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: baruwda bolsañ ba?

4.2.3.3 Geçmiş Zamanlarda Şart

Öğrenilen geçmiş zamanın şartı Karahanlı Türkçesinde –miş / -miş erse yardımıyla yapılır, bolmış erse “olmuşsa”²²². Harezmi Türkçesinde “-miş bolsam”, “-miş ersem” ve “-miş bolsa erdim” terkipleri kullanılarak, kelmiş bolsa “gelmişse”, bolmış ersen “olmuşsan”, kelmiş bolsa erdin “gelmişsen” şeklinde yapılır²²³. Çağatay Türkçesinde “-miş bolsam /olsam” yardımıyla çekimlenir, körmiş bolsañ “görmüşsen”²²⁴. Bu birleşik çekimin Kıpçak Türkçesinde çok fazla örneği bulunmamaktadır. Ayrılıp eseler “Ayrılmışsalar.”, turmuşsa “Kalkmışsa.”, övrengeñ ese “Öğrenmişse.”²²⁵

Türkçe:

²²² Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2003), s. 196.

²²³ Mehmet Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1998), s. 201.

²²⁴ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 123.

²²⁵ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 258.

Gerçekleştiği kesin olarak görülen veya bilinen bir oluş ve kılışı şarta bağlayan bir birleşik kip türüdür. Çekim kalıbı: esas fiil + görülen geçmiş zaman kipi + i- ek-fiili + şart kipi + şahıs eki şeklindedir. -DI i-se > -DI-y-sA / -DU-y-sA ekiyle karşılanır: geldiysem, sevdiysem, aldıysam vb.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + -DIysA / -DUysA + II. Tip Kişi Eki	girdiysem, çıktıysam
	2	Sen		girdiyisen, çıktıysan
	3	O		girdiyse, çıktıysa
Ç o ğ u l	1	Biz		girdiysek, çıktıysak
	2	Siz		girdiyeniz, çıktıysanız
	3	Onlar		girdilerse, çıktılarsa

Tablo 115 (TT Geçmiş Zamanın Şartı)

Ne yaptı, ne **söylediyse** kimse konuşmadı. Cilt 1. S.410.

Sen hiç üzülme, o geleceğim **dediyse** gelir. Cilt 2. S.123

Söyleyin oğluma, dedi, sonu iyi **gelmediyse** de, iyi bir iş yaptı. Gene de iyi bir iş yaptı Cilt 3. S.151.

Bu birleşik kip, duyuma dayanan ve sonradan fark edilen bir oluş ve kılışın, şarta bağlanmış olan biçimidir. Çekim kalıbı esas fiil + duyulan geçmiş zaman kipi + i- ek-fiili + şart kipi + şahıs eki biçimindedir. Şahıs ekinin yeri kesin olarak şart ekinden sonradır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + i- ek fiil + -sA + II. Tip Şahıs Eki	vermişsem, almışsam
	2	Sen		vermişsen, almışsan
	3	O		vermişse, almış
Ç o ğ u l	1	Biz		vermişsek, almışsak
	2	Siz		vermişseniz, almışsanız
	3	Onlar		vermişlerse, almışlarsa

Tablo 116 (TT Şimdiki Zamanın Şartı)

Böyle bir korku hangi adamın kanına girmiş, yüreğine **işlemişse**, o adam bitmiştir arkadaş. Cilt 2. S.449.

Şimdiye kadar basından ne gelip **geçmişse** Sarı Ümmete baştan sona söyledi. Cilt 3. S.480

"O küçüklerden, nam yapmak isteyenlerden birisi olabilir. İnce Memed ondan kasabayı bir gece basmasını **istemmişse**..." Cilt 3. S.507

Özbekçe:

Bu kip –gän, -kän, -qan ekleri ve bol- fiili yardımıyla teşkil edilir.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	bârgän bolsäm
	2	Sen	+	bârgän bolsäng
	3	u	-gän, -kän, -qan	bârgän bolsä
Ç o ğ u l	1	Biz	+	bârgän bolsäk
	2	Siz	Bol-	bârgän bolsängiz
	3	Ulär	Sä II. Tip Kişi Ekleri	bârgän bolsälär

Tablo 117 (ÖT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu vaqt Jannat opaning «shahid **o'lgan bolam**» deb yig'lag'an tovushi eshitildi-da, Otabek gunohkor bir yuz bilan usta Alimga qaradi. S.146

Duyulan geçmiş zamanın şartının ikinci tipi –(i)b zarf-fiil ekli fiil ve bolsa kelimesiyle yapılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL	körib bolsäm
	2	Sen	+	körib bolsäng
	3	u	İb	körib bolsä
Ç o ğ	1	Biz	+	körib bolsäk
	2	Siz	Bol Sä	körib bolsängiz

u l	3	Ulär	II. Tip Kişi Ekleri	körüb bolsälär
--------	---	------	------------------------	----------------

Tablo 118 (ÖT Şimdiki Zamanın Şartı)

Kazakça:

-dı, -di, -tı, -ti ve -ğan, -gen, -qan, -ken ekleriyle kurulan görülen geçmiş zamanın şartı her ikisi için de aynı şekilde; yani fiil + -GAn +bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır. Kazak Türkçesindeki görülen geçmiş zamanın şartı, fiile Türkiye Türkçesindeki -miş ise birleşik çekiminin verdiği anlamı verir

alğan bolsam “almışsam, aldıysam”, bergen bolsañ “vermişsen, verdiysen” , barğan bolsaq “gitmişsek, gittiyssek”, söylegen bolsañızdar “konuşmuşsanız” üyrengeñ bolsañdar “öğrenmişseniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL
	2	Sen	+
		Siz	-ğan, -gen
	3	Ol	-qan, -ken
Ç o ğ u l	1	Biz	+
	2	Sender	bolsa
		Sizder	+
	3	Olar	II. Tip Kişi Ekleri

Tablo 119 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu yapının olumsuzu -Ma olumsuzluk ekiyle barmağan bolsam şeklinde veya joq edatıyla barğan joq bolsam şeklinde yapılabilir. Soru şekli ise, -MA soru ekinin bolsa ek-fiilinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: barğan bolsam ba ba?

Äkeñ aytpay, öziñ **bilgen bolsañ**, batamdı bereyin. (88) “Baban söylemeyip, kendin bildiysen, hayır duamı vereyim.”

Qalıyqa **sezgen bolsa**, ol şimirikken joq. (341) “Qalıyqa sezdiyse de çekinmedi.”

Ol **oqımağan bolsa** da, bayımdağış, jüyrik kökiregimen öziniñ dosın maqul körgen-di.(368) “O, okumamışsa da anlayışı ve hassasiyeti ile dostunu makul görmüştü.”

Änewgi jawap bir köñil **qaldırğan bolsa**, mınaw isi tipti bir qırıs nadandıq pen qataldıq tärizdi. (132) “Geçendeki cevap, bir gönlü yaraladıysa, bu işi, tıpkı bir cahillik ve katılık gibidir.”

Kazak Türkçesinde –atın, -etin, -tın, -tin ekiyle kurulan görülen geçmiş zamanın şartının kullanımı ise pek yaygın değildir.

Osıdan birer jıl burın bul inisimen özi de oynap, asır sap ketetin bolsa, bıyıdar beymaza körip, şetey **beretin**. (140/21) “Bundan birkaç yıl önce bu kardeşi ile kendisi de oynayıp, zıpladıysa da bu sıralar rahatsızlık sayıp çekilirdi.”

Burın onday añşılıqqa arnap şıqpaytın bolsa da, Abay bıyıl osı otırğan dosjarandarın ertip, sol Salburınğa **şığatın boldı**. (453) “Abay önceleri ava çıkmadıysa da, bu sene burada oturan tüm dost ve yarenlerini yanına alıp Salburın’a çıkacak oldu.

4.2.3.4. Gelecek Zamanın Şartı

Harezmi Türkçesinde gelecek zamanın şartı “mutlak gelecek zamanın şartı” olarak adlandırılır. “-gum bolsa” yardımıyla çekimlenir, “bolğum bolsa” (olacaksam), “bolğun bolsa”(olacaksan)²²⁶ Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman kipinin şartı esas fiille şart kipi eki almış ana yardımcı fiilin birleşmesiyle oluşur. Turgay ese “Kalkacaksa.”²²⁷

Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın şartı “mutlak gelecek zamanın şartı” olarak adlandırılır. “-gum bolsa” yardımıyla çekimlenir, “bolğum bolsa- olacaksam”, bolğun bolsa- olacaksan”.²²⁸

²²⁶ Recep Toparlı, *Harezmi Hafız'ın Divanı*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998), s. 54.

²²⁷ Galip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 258.

²²⁸ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2013), s. 127.

Türkçe:

Gelecekte gerçekleşecek olan bir oluş ve kılışı şarta bağlayan birleşik kiptir. – AcAk i-se > -AcAk- sA ekiyle karşılanan bu kipin olumlu ve olumsuz çekim kalıbı da bundan öncekiler gibidir: yapacağım, geleceğim, satacağım, güleceğim vb.

Kişi		Formül	Örnek	
T e k i l	1	Ben	Fiil + -AcAksA + II. Tip Kişi Eki	söyleyeceğim, bakacağım
	2	Sen		söyleyeceksen, bakacaksın
	3	O		söyleyecekse, bakacaksa
Ç o ğ u l	1	Biz	söyleyeceğsek, bakacağız	
	2	Siz	söyleyecekseniz, bakacaksınız	
	3	Onlar	Söyleyecekse(ler), bakacaksa(lar)	

Tablo 120 (TT Gelecek Zamanın Şartı)

Şarta bağlı geniş zaman birleşik kipinin olumsuz, geniş zaman kipinin olumsuz biçimi olan –mAz'a -sA şart ekinin eklenmesi ile oluşturulur ve şahıs ekleri alarak çekime girer: görmezsem, satmazsam vb.

Ferhat Hoca, benim önüme getirilen delillerle mahkum edilecekse edilecek, beraat **edecekse** edecektir." Cilt 3. S.514.

Durun, söyleyeceklerimi dinleyin de, yemin **edecekseniz** o zaman edin. Belki de etmezsiniz. Cilt 4. S.

Beni cana getirecekse de, dünyayı bana **bağışlayacaksa** da senin haberini istemem. Cilt 2. S.329.

Dedik ki varalım gidelim köyümüze de, **öleceksek** elimizle obamızla birlikte ölelim, dedik. Cilt 2. S.379.

Özbekçe:

Özbek Türkçesinde gelecek zamanın şartı birinci tipte –ädigän sıfat fiili ve bol-fiili kullanılır.

Kişi	Formül	Örnek
------	--------	-------

T e k i l	1	Men	FİİL + -ädigän + Bol	bârädigän bolsäm
	2	Sen		bârädigän bolsäng
	3	u		bârädigän bolsä
	1	Biz	+ Sä + II. Tip Kişi Ekleri	bârädigän bolsäk
	2	Siz		bârädigän bolsängiz
	3	Ulär		bârädigän bolsälär

Tablo 121 (ÖT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu kipin ikinci tipinde –mâqçı ekiyle bol- fiili kullanılır.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL + -mâqçı + Bol	kilmâqçı bolsäm
	2	Sen		kilmâqçı bolsäng
	3	u		kilmâqçı bolsä
Ç o ğ u l	1	Biz	+ Sä + II. Tip Kişi Ekleri	kilmâqçı bolsäk
	2	Siz		kilmâqçı bolsängiz
	3	Ulär		kilmâqçı bolsälär

Tablo 122 (ÖT Şimdiki Zamanın Şartı)

Kazakça:

-a, -e, -y ekleriyle yapılan gelecek zamanın şartında bu eklerin yerini –Atın, -tIn sıfat-fiilinin aldığı görülmektedir. Buna göre bu tür gelecek zamanın hikayesi fiil + -AtIn, -tIn + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

alatın bolsam “alacaksam”, beretin bolsañ “vereceksen”, baratın bolsaq “gideceksek” söyletin bolsañızdar “konuşacaksınız”, aytatın bolsañız “söyleyecekseniz”

Kişi			Formül	Örnek
T e k i	1	Men	FİİL + -a,-e,-y	baratın bolsam, ketetin bolsam
	2	Sen		baratın bolsañ, ketetin bolsañ
		Siz		baratın bolsañız, ketetin bolsañız

1	3	Ol	+	baratın bolsa, ketetin bolsa
Ç o ğ u l	1	Biz	-dı, -di	baratın bolsaq, ketetin bolsaq
	2	Sender	+	baratın bolsañdar, ketetin bolsañdar
		Sizder	Bolsa	+
	3	Olar	II. Tip Kişi Ekleri	baratın bolsa, ketetin bolsa

Tablo 123 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –Atın, -tIn eklerinden sonra getirilecek emes edatıyla baratın emes bolsam şeklinde; soru şekli ise, -MA soru ekinin bolsa ek-fiilinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: baratın bolsañ ba?

Ayıptaytın bolsañ, tıyuw saluwğa kömek et! (259/8) “Suçlayacaksın, yasaklamaya yardım et!”

Aqталıp **qaytatın bolsa**, kisige Ombı degen osı turan jer emes pe? (167) “Aklanıp dönecekse, başkasına Ombı dediği yer, onun oturduğu yer değil mi?”

Jatatın bolsaq, bir tastañ panasın izdeyik! (475/9) “Geceleyeceksek bir taş kuytusunu arayalım!”

Şınğa kelseñ, men aytayın, Balağaz **tıyılmaytın bolsa**, endigi otqa sen küyesiñ. (266) “Gerçeği istiyorsan, ben söyleyeyim, Balağaz vazgeçmeyecekse, bundan sonraki ateşte sen yanacaksın.”

Bol, **aytatın bolsañ** öleñmen ayt, Mayeke, äytpese tıñdamaymın! dep, basın şayqadı. (92) “Mayeke, hadi, söyleyeceksen şiirle söyle, yoksa dinlemeyeceğim!” diye başını salladı.”

Eger olar özgerip **otiratın bolsa**, onda diniñiz de özgermekke kerek emes pe? (21/II) “Eğer onlar değişecekse, o zaman dininizin de değişmesi gerekmiyor mu?”

Olumlusu –ar, -er, -r olumsuz ise –mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes ekiyle kurulan ve “belirsiz gelecek zaman” olarak da adlandırabileceğimiz gelecek zamanın şartı, fiil + -Ar, -r; -Mas + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

alar bolsam “alırsam, alacak olsam”, bermes bolsañ “vermezsen, vermeyecek olsan”, barar bolsaq “gidersek, gidecek olsak”, söylemes bolsañızdar “konuşmazsanız, konuşmayacak olsanız”, aytar bolsañız “söylerseniz”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	keter bolsam, ketpes bolsam; qarar bolsam, qaramas bolsam
	2	Sen	FİİL + keter bolsañ, ketpes bolsañ; qarar bolsañ, qaramas bolsañ
		Siz	-ar, -er, -r; -mas, -mes keter bolsañız, ketpes bolsañız; qarar bolsañız, qaramas bolsañız
	3	Oı	-bas, -bes keter bolsa, ketpes bolsa; qarar bolsa, qaramas bolsa
Ç o ğ u l	1	Biz	-pas, -pes + bolsa keter bolsaq, ketpes bolsaq; qarar bolsaq, qaramas bolsaq
	2	Sender	+ II. Tip Kişi Ekleri keter bolsañdar, ketpes bolsañdar; qarar bolsañdar, qaramas bolsañdar
		Sizder	keter bolsañızdar, ketpes bolsañızdar; qarar bolsañızdar, qaramas bolsañızdar
	3	Olar	keter bolsa, ketpes bolsa; qarar bolsa, qaramas bolsa

Tablo 124 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu yapının olumsuz, yukarıda da belirttiğimiz gibi, fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –Mas ekiyle barmas bolsam şeklinde; soru şeklinde ise, -MA soru ekinin bolsa ek-filinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: barar bolsañ ba?

Kelmes bolsa, qolmakayağın baylap turıp, dürelep otırıp jetkizsin!
(448/18) “Gelmezse elini ayağını balayıp, kamçılıyarak getirsin!”

El ağası xalıq ortasına kelgen qasköylikpen **alıspas bolsa**, azbağanda ne boladı? (265/36/II) “Halkın ağabeyi, halkın başına gelen kötülükle savaşmazsa, doru yoldan çıkmaz da ne olur?”

Ata aydınımın, awıl atağımın **alar bolsam**, onda qız alan, jar alğan bolmaspın, qorlıq alğan bolarımın. (317) “Baba heybetiyle, köy şöhretiyle alacak olursam, o zaman kız almış, yar almış olmam, horlanma almış olurum.”

Keter bolsañ meni buwındırıp, atıñnıñ tuyağına bastırıp, öltirip ket!
(496/16/II) “Gideceksen benim boğazımı sıkıp, atının toynağıyla çiğneyip öldürerek git!”

Mayısar bolsañ, janiñdı da berersiñ. (17/16) “Mayışacak olursan, canını da verirsin.”

Ayrılar bolsa tirlik te kerek emes. (311) “Ayrılacaksa yaşamının da gereği yok”

Kelmes bolsa, qolmakayağın baylap turıp, dürelep otırıp jetkizsin! (448/18) “Gelmezse elini ayağını balayarak, kamçılıyarak getirsin!”

-maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek; -maqşı, -mekşi, -baqşı, -bekşi, -paqşı, -pekşi ile yapılan gelecek zamanın şartı fiil + -MAK,- MAKŞI + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Almaq bolsam “almak niyetindeysem”, bermekşi bolsañ “vermek niyetindeysem”, barmaqşı bolsaq “gitmek niyetindeyseniz”, aytpaq bolsañız “söylemek amacındaysanız”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	barmaq bolsam, aytpaqşı bolsam, qaramaqşı bolsam
	2	Sen	barmaq bolsañ, aytpaqşı bolsañ, qaramaqşı bolsañ
		Siz	barmaq bolsa, aytpaqşı bolsa, qaramaqşı bolsa
3	Ol	barmaq bolsa, aytpaqşı bolsa, qaramaqşı bolsa	
Ç o ğ u l	1	Biz	barmaq bolsaq, aytpaqşı bolsaq, qaramaqşı bolsaq
	2	Sender	barmaq bolsañdar, aytpaqşı bolsañdar, qaramaqşı bolsañdar
		Sizder	barmaq bolsañızdar, aytpaqşı bolsañızdar, qaramaqşı bolsañızdar
	3	Olar	barmaq bolsa, aytpaqşı bolsa, qaramaqşı bolsa

Tablo 125 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen –MAK, -MAKŞI eklerinden sonra getirilecek emes edatıyla barmaq(şı) emes bolsam şeklinde; soru şekli ise, -MA soru ekinin bolsa ek-fiilinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: barmaq(şı) bolsañ ba?

-ğalı, -geli, -qalı, -keli ekiyle yapılan gelecek zamanın şartı, fiil + -GaII + tur, jür, otr, jatr + -GAn + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

ketkeli jatqan bolsam “(yakında) gideceksem”, jatqalı otırğan bolsañdar “(yakında) yatacaksanız”, istegeli jürgen bolsa “(yakında) yapacaksa”, aytqalı turğan bolsa “söylemek üzereyse”.

Kişi		Formül	Örnek	
T e k i l	1	Men	FİİL + -ğalı, -geli -qalı, -keli + Jatr, tur, jür, otr + bolsa + II. Tip Kişi Ekleri	barğalı jatr bolsam, aytqalı tur bolsam, ketkeli jür bolsam, istegeli otr bolsam
	2	Sen		barğalı jatr bolsañ, aytqalı tur bolsañ, ketkeli jür bolsañ, istegeli otr bolsañ
		Siz		barğalı jatr bolsañız, aytqalı tur bolsañız, ketkeli jür bolsañız, istegeli otr bolsañız
	3	Oı		barğalı jatr bolsa, aytqalı tur bolsa, ketkeli jür bolsa, istegeli otr bolsa
Ç o ğ u l	1	Biz	barğalı jatr bolsaq, aytqalı tur bolsaq, ketkeli jür bolsaq, istegeli otr bolsaq	
	2	Sender	barğalı jatr bolsañdar, aytqalı tur bolsañdar, ketkeli jür bolsañdar, istegeli otr bolsañdar	
		Sizder	barğalı jatr bolsañızdar, aytqalı tur bolsañızdar, ketkeli jür bolsañızdar, istegeli otr bolsañızdar	
3	Olar	barğalı jatr bolsa, aytqalı tur bolsa, ketkeli jür bolsa, istegeli otr bolsa		

Tablo 126 (KT Şimdiki Zamanın Şartı)

Bu yapının olumsuzu, fiil kök ve gövdelerinin ardından eklenen - GAII ekinden sonra kullanılan tur, jür, otr, jatr unsurlarından sonra ilave edilen - Gan sıfat-fiil ekinin ardından joq edatının getirilmesiyle barğalı jatqan joq bolsam şeklinde; soru şekli ise, - MA soru ekinin bolsa ek-fiilinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: barğalı jatqan ba?

4.2.3.5 Gereklilik Kipinde Şart

Türkçe:

Bu birleşik kip i- ek-fiilinin şartı ile kurulur. İşlev bakımından yapılması tasarlanan bir oluş veya kılışın gerekliliğini şart koşar ve –mAll-y- sA ekiyle karşılanır. Bu birleşik kipin kullanımı pek seyrek olduğundan verilen çekim kalıbı da biçimseldir. Bunun yerine lâzım ol-, gerek- gibi başka fiiller ile oluşturulan şekiller benimsenmiştir.

Kişi			Formül	Örnek
T e k i l	1	Ben	Fiil + -mAllysA + II. Tip Kişi Eki	bilmeliysem, almalıysam
	2	Sen		bilmeliyisen, almalıysan
	3	O		bilmeliyse, almalıysa
Ç o ğ u l	1	Biz		bilmeliysek, almalıysak
	2	Siz		bilmeliyenseniz, almalıysanız
	3	Onlar		bilmelilerse, almalılarsa

Tablo 127 (TT Gereklilik Kipinin Şartı)

Kazakça:

Gereklilik kipinin şartı, fiil kök ve gövdelerine eklenen iyelik eki almış –w mastar ekinden sonra getirilecek kerek, qajet, tiyis edatlarının ardından kullanılan bolsa ek-fiili ile yapılır. Bu durumda formül; fiil + -w + iyelik eki + kerek / qajet / tiyis + bolsa şeklinde olmaktadır.

baruım kerek bolsa “gitmeliysem”, kelüwiñiz qajet bolsa “gelmeliyenseniz”, söylewleri itiyis bolsa “konuşmalıysalar”, jılamawımız kerek bolsa “ağlamamalıysak”

Kişi		Formül	Örnek
T e k i l	1	Men	FİİL
	2	Sen	+
		Siz	-w
	3	Ol	+
Ç o ğ u l	1	Biz	İyelik Ekleri
	2	Sender	+
		Sizder	Kerek, qajet,tiyis
	3	Olar	+
			bolsa

Tablo 128 (KT Gereklilik Kipinin Şartı)

Bu yapının olumsuz fiil kök ve gövdelerinin ardından getirilen –w + iyelik eki + kerek / qajet / tiyis yapısının sonrasında kullanılan emes edatıyla baruwım kerek emes bolsa şeklinde; soru şekli ise, MA soru ekinin bolsa ek-fiilinden sonra getirilmesi suretiyle uygulanır: baruwıñ kerek bolsa ma ?

Mınaw kesek, qırlı murındı, aşuwlı ötkir közdi qara saqal qaysar qazaq. İybragim Qunanbayevič siyaqtı kisini **ayıptaw kerek bolsa**, qanday jamañsılıq, jalaniñ bärinen de tartınatın emes. (167/II) “Şu iri ve düz burunlu, keskin sinirli bakılı, siyah sakallı korkusuz Kazak,

SONUÇ

Bu çalışmada Oğuz Türkçesi kapsamında değerlendirilen Türkiye Türkçesi, Karluk Türkçesi kapsamında değerlendirilen Özbekçe ve Kıpçak Türkçesi kapsamında değerlendirilen Kazak Türkçesi çekimli fiiller bakımından karşılaştırılıp incelenmiştir. Yaşar Kemal tarafından Türkiye Türkçesi ile yazılan İnce Memed, Muhtar Avezov tarafından Kazak Türkçesi ile yazılan Abay Yolu, Abdulla Kadiri tarafından Özbek Türkçesi ile yazılan Ötgen Künler romanları esas alınarak yapılan incelemede eklerin Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçelerindeki şekilleri gösterildikten sonra bugün kullanılan şekilleri verilmiş ve çalışma sonucunda ortaya çıkan sonuçlar aşağıda değerlendirilmiştir.

Eski Türkçede -dı / -di, -tı / -ti eklerinin iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesinin dışında, az kullanılan ve kitabelerde kullanılmayan -yuq / -yük eki ve -duq / -dük sıfat-fiil eki de görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman -DI, -DU ekleriyle yapılır. Karahanlı Türkçesinde ve Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi, -dı, / -di, -du/-dü, -tı/-ti, -tu/-tü ekleri ile yapılmaktadır. Çağatay Türkçesi'nde de görülen geçmiş zaman ekleri aynı ekler ile yapılmaktadır. Bu ekler günümüzde yerini Türkiye Türkçesinde -DI (-dı, -di, -du, -dü,-tı,-ti,-tu,-tü), Özbek Türkçesinde -di, Kazak Türkçesinde -DI (-dı,-di,-tı,-ti) eklerine bırakmıştır.

Öğrenilen geçmiş zaman Eski Türkçe'de -miş/-miş; n ağzında bazen -maş /-mâş; yuvarlak ünlülerden sonra nadir olarak -muş /-müş ekleri ile kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde -miş/-miş ekleri zamir kökenli şahıs ekleri ile çekimlenir. Harezmi Türkçesinde -miş /-miş, bolmış men "olmuşum" ve Çağatay Türkçesinde -miş

eki zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Kıpçak Türkçesinde duyulan geçmiş zaman üç şekilde ifade edilir: -mİş, -p + şahıs zamiri, -pTUr, -p turur ve – Gan. Günümüzde bu ekler Türkiye Türkçesinde yerini -miş,-miş,-muş,-müş eklerine Özbek Türkçesinde ise –miş ekine bırakmıştır.

Şimdiki zaman kipi Eski Türkçede –ur/-ür, -ar/är, -ır/ir, -yur/-yür geniş zaman ekleri ile yapılır. Harezmi Türkçesi'nde –e/-a dur/ turur, -u/-ü dur/ turur, -yu/-yü dur/ -turur ekleriyle, Çağatay Türkçesi'nde şimdiki zaman –a/-e, -y (+dur) eklerinin birinci tip kişi ekleriyle çekimlenmesi suretiyle yapılır. Batı Türkçesi -yorur yardımcı fiilini ekleştirip şimdiki zaman eki olarak kullanılan –yor ekini ortaya çıkarırken Çağatay Türkçesi –a durur /-e turur birleşik çekiminden şimdiki zaman meydana getirmiş ve sonrasında turur yardımcı fiili eklenerek zarf-fiil ile birleşip şimdiki zaman ekini ortaya çıkarmıştır. Kıpçak Türkçesinde ise şimdiki zaman dört farklı şekilde ifade edilmektedir. Bu ekler –r, -Ar, -Ir, -Ur ekleri, -ADır, -AdUR, -ydIr, -A turur ekleri, -yor, -yorur, -Iy, -IyIr, -UyUr ekleridir.

Günümüzde Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçelerinde zarf-fiil ekleriyle çeşitli formlarda şimdiki zaman ifade edilmektedir. Şimdiki zaman Türkiye Türkçesinde -ıyor, -iyor, -uyor, -üyor; -yor, Özbek Türkçesinde A zarf-fiil ekiyle -ä(di); -y(di), Kazak Türkçesinde -a(dı), -e(di);- y(dı), -y(di) ve Kazak Türkçesinde a jadır, -e jadır ekleriyle yapılabilmektedir. -(I)p zarf- fiil ekli şekliyle Kazak Türkçesinde -(ı)p tur, -(ı)p tur ve -(ı)p jür, -(ı)p jür ekleriyle, Özbek Türkçesinde asıl fiile (I)p eklenerek -yöp(ti), -(ä) yatir, (ä)yatib(di) ekleriyle şimdiki zaman ifade eden yapılar bulunmaktadır. –(I)p zarf-fiil ekine otır analitik fiilinin getirilmesiyle de Kazak Türkçesinde şimdiki zaman ifade edilir.

Fiil tabanına –MakTA, -MAdA, -(U)wdA ekleri getirilerek günümüz Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçelerinde şimdiki zaman ifade eden yapılar da vardır.

Gelecek zaman, Eski Türkçede –gay/ -gäy, -taç/ -teçi, -daç/ -däçi, -ç/ -çi, -ça/ -çä ekleriyle, Karahanlı Türkçesi'nde –ga/ -ge, -gay/ -gey ve –gu/-gü ekleriyle, Harezmi Türkçesi'nde –gay /-gey, -qay /-key, -qa/ -ke, -ğa/ -ge, -ası/-esi, iser/ -ısar ekleriyle, Çağatay Türkçesinde –gey /-gay eki ile sedasız konsonantlardan sonra genellikle –qay/ -key (şiir dilinde –ğa/ -ge, -qa/-ke) ekleri ile yapılmıştır. Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman üç farklı şekilde ifade edilmektedir.(1. grup GA, -GAy, - Kay ekleri, 2. grup –Ası eki , 3. grup -IsAr, -UsAr ekleri, 4. grup –sAr eki, 5. grup –AçAk eki). Bu ekler günümüzde yerlerini Türkiye Türkçesinde -(ı)r, -(i)r, -(u)r, -(ü)r; -ar, -er eklerine, Özbek Türkçesinde -r; -är eklerine, Kazak Türkçesinde -r; -ar, -er eklerine bırakmıştır.

Günümüzde Özbek ve Türkiye Türkçelerinde gelecek zaman ifade eden bir başka yapı da fiil tabanına –(y) (A) CAk eki getirilerek yapılır. Bunun dışında Özbek Türkçesinde –ädigän; -ydidän ve –ğu, -gü + iyelik eki + (dir) yapılarıyla da gelecek zaman ifade edilmektedir.

Gereklilik kipi Eski Türkçede –miş ekini almış bir fiile “kergek” getirilerek yapılır. Bazı metinlerde bunun yerine –gu ekinin kullanıldığı görülür. Karahanlı Türkçesinde gereklilik kipi –gu/-gü ekleri ile yapılır. Bunun yanında –gu/ -gü kerek ve kerek + -sa/-se şekilleri de bulunur. Harezmi Türkçesinde gereklilik kipi –gu/ -gü, üzgü sen “koparmalısın”; -maq kerek /-mek kerek, maqlıq kerek /-meklik kerek şeklinde yapılır. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde gelecek zaman eki –ga(y) / -ge(y), aynı zamanda gereklilik kipi için kullanılabilir. Kıpçak Türkçesinde gereklilik kipi ya zaman eklerinin, özellik de gelecek zamanın, gereklilik görevinde kullanılmasıyla ya da –Ar, -

sA, -mAK, -mAH kerek yapılarıyla ifade edilir. Kıpçak Türkçesinde az da olsa –mall ekiyle ve kerek + fiil + GAy + şahıs eki biçiminde yapılan gereklilik biçimleri de vardır.

Günümüz Türkiye Türkçesinde gereklilik kipi -malı, -meli, -mAk + gerek/ lâzım, -mA –iyelik eki +gerek /lâzım, Özbek Türkçesinde -mAk –iyelik eki +kerek /lâzım /zârur, -(u)v –iyelik eki +keräk / lazim /zârur, -(i)ş –iyelik eki + keräk /lazim /zârur, -sä – şahıs eki + keräk /lazim /zârur, Kazak Türkçesinde -(U)w –iyelik eki + kerek / lazim /qajet, şahıs zamiri –yönelme hâli eki+ fiil tabanı -(U)w +kerek /qajet, -(U)w - yönelme hâli eki + tiyis(ti)- şahıs eki, -sA – şahıs eki +kerek yapıları ile meydana getirilmektedir.

Eski Türkçede istek kipi (-gay, -ğay ärdi, -tı ärdi, -taçı ärdi, -taçı bolğay, -(ı,ı,u,ü)r ärti, -mâz ärti, -miş ärgäy, -tı ärgäy) çok farklı şekillerde ifade edilir. Harezmi Türkçesi'nde istek kipinin eki –a/-e'dir Çağatay Türkçesi'nde istek kipi birinci tekil ve birinci çoğul şahısta bulunur. Teklik birinci şahıs: -(a)y/ -(e)y, (a)tın/ -(e)yin, (a)yım/ -(e)yim, -(a)y / (e)y men. Kıpçak Türkçesinde doğrudan doğru istek kipini ifade eden bir yapı olmamakla beraber yapılan çalışmalarda bazı eklerin (-a) istek bildirdiğine değinilmiştir.

Günümüz Türkiye Türkçesinde bu ekler ve yapılar yerini -(y)a, -(y)e, -(y)ası, -(y)esi +gel- ek ve yapılarına, Özbek Türkçesinde –gäy, -maqçi, -gü (-gi, -ğu) –iyelik eki +bar /yok ek ve yapılarına, Kazak Türkçesinde ise -ğay, -gey, -qay, -key, -maq(şı), -mek(şı), -baq(şı),-bek(şı), -paq(şı), -pek(şı), -ğı, -gi, -qı, -ki – iyelik eki + kel ek ve yapılarına bırakmıştır.

Şart kipi Eski Türkçede şart kipi –sar/ -sär ekleriyle yapılırken Karahanlı Türkçesi şart eki –se/ -sa’dır. Bunun dışında –say/ -sey ekleri de kullanılır. Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde şart kipi –sa/-se ekleri iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenir. Kıpçak Türkçesinde şart kipi –sA ile yapılır. Günümüz Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçelerinde şart kipinin eki –sA’dır.

Genellikle “emir” terimiyle karşılanan bazen 1. şahısları, bazen hem 1. hem 3. şahısları “istek” olarak kabul edilen; bazen de bütünü “emir-istek” şeklinde adlandırılan kip gerçekten de hem emir hem istek işlevlerini taşımaktadır. İşlevinin çeşitliliğine rağmen bu şeklin tek bir kip olarak ele alınmasının temel sebebi; şahıs eklerinden ayrı, bağımsız bir kip ekine sahip olmaması ve bu yapıyla diğer kiplerden farklı olmasıdır. Gelecek zaman ekinin tesiriyle Harezmi ve Kıpçak Türkçelerinde rastlanan g’li biçimler dışında emir kipleri iki yönlü değişim göstermişlerdir. Bunlardan birincisi başka kiplerin 1. Şahıslarının etkisiyle sondaki n sesinin m’ye dönüşmesi ikincisi ise sondaki seslerin düşmesi ve ekin kısalmasıdır.

Geniş zamanın hikayesi, Eski Türkçede “fiil tabanı + -ur/-ür –är –ti + iyelik kökenli kişi ekleri kalıbıyla, Karahanlı Türkçesi’nde “fiil tabanı + geniş zaman eki + erdi + iyelik kökenli kişi eki” kalıbıyla, Harezmi Türkçesinde –r, -ar/ -er, -ur/-ür erdi /idi eklerinin iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmesiyle yapılır. Çağatay Türkçesinde geniş zamanın hikayesi, -r e(r)dim, (3. Çokluk şahıs) –rlar e(r)diler şeklindedir. Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipinin hikayesi –ar edi, -er edi ile yapılır. Günümüz Türkiye Türkçesinde -rdI, -ArdI ve –IrdI/-UrdU, Özbek Türkçesinde fiillere är e-di ve II. tip şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır. Kazak Türkçesinde ise fiillere - AtIn, -tIn ve edi eklerinin ardından II. Tip kişi ekleri getirilerek yapılır.

Eski Türkçede müstakil bir şimdiki zamanın hikayesi eki yoktur. Şimdiki zamanı ifade ederken geniş zaman kip ekleri kullanıldığından şimdiki zamanın hikayesinin eklerinin geniş zamanın hikayesinin kip ekleri ile ortak olduğu yönünde görüşler vardır. Çağatay Türkçesinde şimdiki zamanın hikayesi, -adur e(r)dim ekleriyle yapılır. Bu kipi günümüz Türkiye Türkçesindeki ekleri: -Iyor-i-di > -Iyordu, -mAktA i-di > -maktaydı şeklindedir. Özbek Türkçesinde üç farklı şekli vardır. Birinci tipte – (ä)yâtgän sıfat-fiili, ikinci tipte –(ä) yâtir eki, üçüncü tipte ise –mâqdä eki kullanılır. Kazak Türkçesinde tur, jür, otır, jatır unsurlarıyla kurulan şimdiki zamanın hikayesinin yapısı fiil tabanına -p,-a,-e,-y + tur, jür, otır, jatır + GAn + edi eklerinden sonra II. tip kişi eklerinin getirilmesiyle yapılır. Bunun dışında Kazak Türkçesinde fiil tabanına + wdA eki ve edi ek fiili getirilerek şimdiki zamanın hikayesi yapılabilir.

Öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi Eski Türkçede “fiil tabanı + -mış/ -miş + är -ti + iyelik kökenli kişi ekleri” kalıbı ile Karahanlı Türkçesinde –mış/ -miş ekleri ve erdi ek fiili ile, Harezmi Türkçesinde –mış idi/ -miş idi, -mış irdi/ -miş irdi şeklinde, Çağatay Türkçesinde –mış e(r) dim, -gan e(r)dim ekleriyle çekimlenir. Kıpçak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman kipinin hikayesi görülen geçmiş zaman eki almış fiille ek fiilin birleşmesinden oluşur. Görülen geçmiş zamanın hikayesi Eski Türkçede “fiil tabanı + -tı/-ti + iyelik kökenli kişi eki +erdi kalıbıyla yapılır. Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde bu kip fiile görülen geçmiş zaman ekleri ve “erdi” şekli ile yapılır.

Türkiye Türkçesinde fiil +-mış kip eki +i- ek fiili + -DI hikaye eki + şahıs eki birleşmesinden oluşan duyulan geçmiş zaman kipinin hikayesi her ne kadar şekilce duyulan geçmiş zamanı gösteriyor ise de yüklendiği görev bakımından artık bu işlevini yitirerek görülen geçmiş zamanın hikayesini karşılar duruma gelmiştir. Özbek

Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman hikayesinin birinci tipi –gän, -kän, -qän sıfat-fiil ekleri ve e- ek-fiili yardımıyla yapılır. bunun yanısıra geçmiş zamanlarda hikaye–(i)b zarf-fiil ekiyle e- ek fiili kullanılır. –(i)b zarf-fiil eki burada zaman eki olarak görev yapar. Özbek Türkçesinde - Uw edi, -mİş edi yapılarıyla da bu kip oluşturulabilmektedir. Kazak Türkçesi'nde görülen geçmiş zamanın hikâyesi fiil + -GAn + edi + II. tip kişi ekleri şeklinde yapılır. -p ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi, fiil + -p + edi + II. tip kişi ekleri şeklinde yapılır.

Eski Türkçede gelecek zaman, “fiil tabanı + -gay +är –ti + iyelik kökenli şahıs eki” kalıbıyla yapılır. Karahanlı Türkçesinde gelecek zamanın hikayesi, “fiil tabanı + -gay / -gey + er-di + iyelik kökenli şahıs eki” kalıbıyla, Harezmi Türkçesinde –gay idi / -gey idi, -qay idi, -ğayirdi / -gey irdi, -qay irdi ekleriyle, Çağatay Türkçesinde mutlak gelecek zamanın hikayesi –ğum erdi ekiyle, Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman kipinin hikayesi fiile –gay edi, -sar edi, -gay erdü eklerinin getirilmesiyle yapılır. Günümüz Türkçesinde bu zamanın eki –AcAktI’dır. Özbek Türkçesinde –mâqçı eki ve e- ek fiili yardımıyla ve -âcäk ekine e- ek-fiilinin getirilmesiyle yapılır. Kazak Türkçesinde gelecek zaman –a, -e, -y ekleriyle gelecek zamanın hikayesinde bu eklerin yerini –AtIn, -tIn sıfat-fiilleriyle beraber e- ek fiili aldığı görülür. -ar, -er, -r ekleriyle yapılan gelecek zaman, gelecek zamanın hikayesine dönüştürülmek istendiğinde şu bu eklerden son e ek fiili ve görülen geçmiş zaman eki getirilir. -maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek; -maqşı, -mekşi, -baqşı, -bekşi, -paqşı, -pekşi ile yapılan gelecek zamanın hikayesinde de yine e- ek fiilinin ardından görülen geçmiş zaman ekleri getirilir. -ğalı, -geli, -qalı, -keli ekiyle yapılan gelecek zamanın hikayesi, fiil tabandan sonra -Gall eki ve ardından tur, jür, otr, jatır analitik fiillere edi + II. tip kişi eklerinin getirilmesiyle yapılır.

İstek kipinin hikayesi Eski Türkçede “qıl- ayın är-ti” ve “ qıl- ayın är-gäy”, “kılardım” örneklerindeki kalıplarıyla çekimlenir. Türkiye Türkçesinde istek kipi -A ve -sA ekleriyle karşılanan ve gerçekleşmesi “istek” biçiminde tasarlanan bir oluş ve kılışın geçmiş zamana aktarılarak anlatılmasıdır. Ek ayrılığına göre -A-y-dI ve -sA idi, -sA-y-dI olmak üzere iki çeşidi vardır. Özbek Türkçesinde bu kip-sin eki ve e-> i- ek fiiliyle teşkil edilir. -ğay, -gey, -qay, -key istek ekiyle kurulan istek kipinin hikayesi fiil +-GAy + edi + II. tip kişi ekleri şeklinde yapılır. -GI fiilden isim yapma ekine iyelik ekinin ilave edilmesi ve bunun üzerine kel- fiilinin getirilmesiyle kurulan istek kipinin hikayesi, fiil +-GI +iyelik eki + -kel + çekim eki +edi formülüyle yapılır.

Şart kipinin hikayesi Harezmi Türkçesinde -se idi/ -sa idi, -se irdi/ -sa irdi, Çağatay Türkçesinde “-sa e(r)di”, Kıpçak Türkçesinde şart kipinin hikayesi fiil + -sA + iyelik ekleri + edi şeklinde yapılır. Tasarlama kipleri arasında yer alan ve -sA eki ile karşılanan gerçekleşmesi de şarta bağlı olan bir oluş ve kılışı, geçmişe aktararak anlatan birleşik kiptir. Türkiye Türkçesindeki eki ki -sA-y-dI'dır. Özbek Türkçesinde bu kip şart eki -sä ve e- ek fiiliyle yapılır. Kazak Türkçesinde bu kipin şartı fiil kök ve gövdelerine -sa,-se ekinin eklenmesiyle yapılır. Bu kipin formülü fiil + -sA + edi + II. tip kişi ekleri şeklindedir.

Gereklilik kipinin hikayesi Eski Türkçede -miş ve -gu /ekleri ve kergek kelimesi ile, Karahanlı Türkçesinde “gu erdi” ile, Harezmi Türkçesinde -gay / -gey erdim ile, Çağatay Türkçesinde ise -ğay e(r)dim ile yapılır. Türkiye Türkçesinde bu kip için yaygın olarak -mAlli idi veya -mAlli-y- dI eki kullanılır. Özbek Türkçesinde bu kipte keräk kelimesi kullanılarak, fiil kök veya gövdesine -(i)ş ekiyle iyelik ekleri ilave edilir. Kazak Türkçesinde gereklilik kipinin hikayesi fiil kök ve gövdelerine eklenen iyelik eki

almış –w mastar ekinden sonra getirilecek kerek, qajet, tiyis edatlarının ardından kullanılan edi ek-fiiliyle yapılır.

Geniş zamanın rivayeti, Eski Türkçede “fiil tabanı + geniş zaman eki + är – miş + zamir kökenli kişi eki” kalıbıyla, Karahanlı Türkçesinde geniş zaman eki ve “ermiş” ile, Harezmi Türkçesinde geniş zaman ekleri ile “imış” kullanılarak, Çağatay Türkçesinde –r e(r)miş men, üçüncü çokluk şahıs –r e(r)mişler veya –rlar, e(r)mişler ekleriyle yapılır, Kıpçak Türkçesinde rivayet birleşik zamanların örneğine pek rastlanılmamaktadır. Bu kipin Türkiye Türkçesindeki ekleri –r-miş, -Ar-miş ve –Ir-miş/-Ur-muş şeklindedir, çekim kalıbı esas fiil + kip eki + i- ek-fiili +rivayet eki +şahıs ekleri biçimindedir. Çekim esnasında i- ek fiili kaybolmuştur. Özbek Türkçesinde bu kip geniş zaman eki –r, –är v ekän kelimesi vasıtasıyla yapılır. Bu kip bir nakil bir anlatma ifade etmekte kullanılır. Kazak Türkçesinde bu kip -a, -e, -y ekleriyle yapılan geniş zamanın, rivayeti; fiil + -a,-e, -y +dI + eken + I. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Eski Türkçede şimdiki zamanı ifade etmek için geniş zaman kullanıldığından şimdiki zamanın rivayeti için de geniş zamanın rivayeti kullanıldığına dair görüşler vardır. Bu görüş doğrultusunda Eski Türkçede şimdiki zamanın rivayeti “fiil tabanı + geniş zaman eki + är-miş + zamir kökenli iyelik ekleri” kalıbıyla yapılır. Türkiye Türkçesinde bu kip -Iyor-muş (<-Iyor- imiş) eki ile karşılanır. Çekim kalıbı: esas fiil + şimdiki zaman kipi + i- ek-fiili +rivayet eki + şahıs eki biçimindedir. Çekimde i- ek fiili bir iki istisna dışında, kurallı olarak eriyip kaybolmuştur. Özbek Türkçesinde bu kip günümüzde üç farklı şekilde yapılır. Bu kip –(ä)yätgän, -(ä)yätir ve mâqdä ekleri ve emiş veya ekän yardımıyla yapılır. Kazak Türkçesinde tur, jür, otır, jatır unsurlarıyla

kurulan şimdiki zamanın rivayeti fiil + -p,-a,-e, -y + tur, jür, otır, jatır + -GAn + eken + I. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Eski Türkçede öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti “fiil tabanı + öğrenilen geçmiş zaman eki + är -miş + zamir kökenli şahıs eki” şeklinde, Çağatay Türkçesinde –gan e(r)miş men yardımı ile yapılır. Türkiye Türkçesinde duyulan geçmiş zaman kipinin rivayet kipi tarz bildiren duyulan geçmiş zaman eki –miş ile, rivayet eki i-miş veya veya > -miş’in arka arkaya eklenmesi ile oluşturulur. Özbek Türkçesinde Bu kip –gän, -kän, -qan sıfat-fiil ekleri ve ekän kelimesiyle teşkil edilir. Kazak Türkçesinde -dı, -di, -tı, -ti ve –ğan, -gen, -qan, -ken ekleriyle kurulan görülen geçmiş zaman ın rivayeti her ikisi için de aynı şekilde; yani, fiil + -GAn + eken +I. tip kişi ekleri formülü ile yapılır.

Eski Türkçede gelecek zamanın rivayeti, “kelmiş bolur men”, “kelmiş bolgay men”, “kelgey ertim” (gelecekmişim) örneklerinde görüldüğü gibi yapılır. Gelecek zaman kipinin rivayeti, tarz olarak gelecek zamanda gerçekleşecek bir oluş ve kılışın duyuma dayanılarak anlatılmasıdır. Türkiye Türkçesinde çekim kalıbı esas fiil + gelecek zaman kipi + i- ek-fiili + rivayet eki + şahıs eki biçimindedir. Bu kip –mäqçı eki ve ekän kelimesi kullanılarak teşkil edilir. Bu bip cümlelerde bir niyet söz konusudur. İkinci tip olarak Özbek Türkçesinde bu kip gelecek zaman eki –ä ile ekän kelimesi birlikte kullanılır. Üçüncü ve dördüncü tipte äcäk emiş, ädigän ekän yapıları kullanılır. Kazak Türkçesinde -a,-e,-y ekleriyle yapılan gelecek zamanın rivayeti fiil + -a,-e,-y +dl + eken + 1. Tip kişi ekleri formülüyle yapılır. Olumlusu –ar, -er, -r; olumsuzu ise –mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes ekiyle kurulan ve “belirsiz geçmiş zaman” olarak da adlandırabileceğimiz gelecek zamanın rivayeti fiil + -Ar, -r; -Mas +eken + I. tip kişi ekleri formülüyle yapılır. -maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek; -maqşı, -mekşi, -baqşı, -

bekşi, -paqşı, -pekşi ile yapılan gelecek zamanın rivayeti fiil + -MAK, -MAKŞI + eken + I. tip kişi ekleri şeklinde yapılır. -ğalı, -geli, -qalı, -keli ekiyle yapılan gelecek zamanın rivayeti, fiil + -GaII + tur, jür, otr, jatr + eken + I. tip kişi ekleri şeklindedir.

Eski Türkçede istek kipinin rivayeti “keleyin ergey” (geleymişim) örneğindeki gibi çekimlenir. Bu kipin rivayeti, istek biçiminde tasarlanan bir oluş ve kılışım, duyuma dayanılarak anlatılmasıdır. Türkiye Türkçesinde istek kipinin hikayesinde olduğu gibi –A ve –sA istek kiplerine imiş > -mİş rivayet ekinin eklenmesi ile oluşturulur. Ek ayrılığına göre –A-y-mİş ve –sA-y-mİş rivayet ekinin eklenmesi ile oluşturulur. -sAy-mİş ekiyle kurulan istek kipinin rivayeti –A-y-mİş eki ile kurulandan daha çok benimsenmektedir. Özbek Türkçesinde bu kip istek anlamlı –sin eki ve e- > i- ek fiiliyle teşkil edilir. Bu şekil çok nadir kullanılır. -ğay, -gey, -qay, -key istek ekiyle kurulan istek kipinin rivayeti, fiil + -GAy + eken + I. Tip Kişi Ekleri formülüyle yapılır. Fiile eklenen –GI fiilden isim yapma ekine iyelik ekinin ialeve edilmesi ve ardından çekim eki almış kel- fiilinin getirilmesiyle kurulan istek kipinin rivayeti fiil + -GI + iyelik eki + -kel +çekim eki +eken formülüyle yapılır.

Karahanlı Türkçesinde şart kipinin rivayeti şart eki –se/-sa ve ermiş yardımı ile yapılır. Türkiye Türkçesinde bu kip –sA-y-mİş ekiyle karşılaşılır. Özbek Türkçesinde bu kip, şart eki –sä ve ekän kelimesiyle teşkil edilir. Fiil kök ve gövdelerine –sa, -se ekinin eklenmesi suretiyle elde eklenen bu kipin rivayeti, fiil + -sA + II. tip kişi ekleri +eken formülüyle yapılır.

Araştırmada yararlanılan kaynaklarda gereklilik kipinin rivayetiyle ilgili tarihi lehçelerdeki örneklere rastlanılmamıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde bu kip –mAll-y-mİş eki ile karşılaşılır. Özbek Türkçesinde bu kipte fiil kök veya gövdesine isim fiil eki

–(i)ş ve iyelik ekleri ilave edilir ve keräk kelimesinden sonra ekän getirilir. Gereklilik kipinin rivayeti, fiil kök ve gövdelerine eklenecek iyelik eki almış –w mastar ekinden sonra getirilecek kerek, qajet, tiyis edatlarının ardından kullanılan eken ek-filiyle yapılır.

Geniş zamanın şartı, Eski Türkçede “qılır män ärsär” (kılar isem) örneğindeki kalıbıyla yapılır. Karahanlı Türkçesinde geniş zaman eklerine “erse” getirilerek, bulur erse sen “bulursan, Harezmi Türkçesinde “erse” veya “bolsa” getirilerek, alur ersen “alırsan”, Çağatay Türkçesinde ise –r e(r)sem, -rsam, -r bolsam/ olsam yardımıyla çekimlenir, sever esen “seversen” sağınur bolsam “düşünürsem”. Kıpçak Türkçesinde geniş zaman kipinin şart çekiminde ana yardımcı fiilin (er-, e-) çoklukla düştüğü görülür. Bu kip Türkiye Türkçesinde –r-sA, -Ar-sA, -IrsA ekleriyle karşılanır. Özbek Türkçesinde geniş zamanın şartı, geniş zaman eki –är /-r ve bol- fiilinin şart eki almış şekliyle yapılır. Kazak Türkçesinde gelecek zamanda olduğu gibi -a, -e, -y ekleriyle yapılan geniş zamanın şartı: fiil + -a,-e,-y + DI + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Şimdiki zamanın şartı Türkiye Türkçesinde –Iyor i-se > -Iyor-sA / -Uyor-sA ekleriyle karşılanır. Kazak Türkçesinde tur, jür, otır, jatır unsurlarıyla kurulan şimdiki zamanın şartı fiil + -p, -a, -e, -y + tur, jür, otır, jatır + -GAn + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır. -wda, -wde yapısıyla kurulan şimdiki zaman çekiminin şartı ise, fiil + wda + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Öğrenilen geçmiş zamanın şartı Karahanlı Türkçesinde –miş / -miş erse yardımıyla yapılır. Harezmi Türkçesinde “-miş bolsam”, “-miş ersem” ve “-miş bolsa erdim” terkipleri kullanılarak. Çağatay Türkçesinde “-miş bolsam /olsam” yardımıyla

çekimlenir. Bu birleşik çekimin Kıpçak Türkçesinde çok fazla örneği bulunmamaktadır. Gerçekleştiği kesin olarak görülen veya bilinen bir oluş ve kılışı şarta bağlayan bir birleşik kip türüdür. Bu kipin çekim kalıbı Türkiye Türkçesinde esas fiil + görülen geçmiş zaman kipi + i- ek-fiili + şart kipi + şahıs eki şeklindedir. –DI i-se > -DI-y-sA / -DU-y-sA ekiyle karşılanır. Öğrenilen geçmiş zamanın şartı, duyuma dayanan ve sonradan fark edilen bir oluş ve kılışın, şarta bağlanmış olan biçimidir. Çekim kalıbı esas fiil + duyulan geçmiş zaman kipi + i- ek-fiili + şart kipi +şahıs eki biçimindedir. Özbek Türkçesinde bu kip –gän, -kän, -qan ekleri ve bol- fiili ile yapılır. Öğrenilen geçmiş zamanın şartının ikinci tipi –(i)b zarf-fiil ekli fiil ve bolsa kelimesiyle yapılır. Kazak Türkçesinde -dı, -di, -tı, -ti ve –ğan, -gen, -qan, -ken ekleriyle kurulan görülen geçmiş zamanın şartı her ikisi için de aynı şekilde; yani fiil + -GAn +bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Harezmi Türkçesinde gelecek zamanın şartı “mutlak gelecek zamanın şartı” olarak adlandırılır. “-ğum bolsa” yardımıyla çekimlenir. Kıpçak Türkçesinde gelecek zaman kipinin şartı esas fiille şart kipi eki almış ana yardımcı fiilin birleşmesiyle oluşur. Türkiye Türkçesinde bu kip –AcAk i-se > -AcAk- sA ekiyle karşılanır. Özbek Türkçesinde gelecek zamanın şartı birinci tipte –ädigän sıfat fiili ve bol- fiili kullanılır. Bu kipin ikinci tipinde –mâqçi ekiyle bol- fiili kullanılır. Kazak Türkçesinde -a, -e, -y ekleriyle yapılan gelecek zamanın şartında bu eklerin yerini –Atın, -tIn sıfat-fiilinin aldığı görülmektedir. Buna göre bu tür gelecek zamanın hikayesi fiil + -AtIn, -tIn + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır. Olumlusu –ar, -er, -r olumsuzu ise –mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes ekiyle kurulan ve “belirsiz gelecek zaman” olarak da adlandırabileceğimiz gelecek zamanın şartı, fiil + -Ar, -r; -Mas + bolsa + II. tip kişi

ekleri formülüyle yapılır. -maq, -mek, -baq, -bek, -paq, -pek; -maqşı, -mekşi, -baqşı, -bekşi, -paqşı, -pekşi ile yapılan gelecek zamanın şartı fiil + -MAK,- MAKŞI + bolsa + II. tip kişi ekleri formlüyle yapılır. -ğalı, -geli, -qalı, -keli ekiyle yapılan gelecek zamanın şartı, fiil + -GaII + tur, jür, otır, jatır + -GAn + bolsa + II. tip kişi ekleri formülüyle yapılır.

Çağatay Türkçesinde gelecek zamanın şartı “mutlak gelecek zamanın şartı” olarak adlandırılır. “-gum bolsa” yardımıyla çekimlenir. Türkiye Türkçesinde bu kip – mAll-y- sA ekiyle karşılanır. Kazak Türkçesinde gereklilik kipinin şartı, fiil kök ve gövdelerine eklenen iyelik eki almış –w mastar ekinden sonra getirilecek kerek, qajet, tiyis edatlarının ardından kullanılan bolsa ek-fiili ile yapılır.

13. yüzyıla kadar değin bir yazı dili halinde gelişen Türk dili, süreç içerisinde Batı ve Kuzey Doğu Türkçeleri olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Doğu ve Batı Türkçeleri kendi içerisinde de süreç içerisinde alt kollara ayrılmıştır. Rusların, etkili bir şekilde uyguladığı, her Türk boyunun konuşma dilini bağımsız bir yazı diline dönüştürme politikası, 20. yüzyıla kadar birkaç yazı dili halinde devam eden Türkçeyi, 20 ayrı yazı dili haline getirmiştir. Bu çalışmada günümüz Kazak, Özbek ve Türkiye Türkçesinde çekimli fiiller karşılaştırılmış ve bu eklerin tarihi Türk lehçelerindeki ortaklıklarına işaret etmek için eklerin tarihi Türk lehçelerindeki şekilleri de verilmiştir.

Çağdaş Türk lehçelerinden standart bir Türkçenin oluşturulmasında, standart bir dilin oluşumunda etkili olan seçilme, standartlaşma, yayılma ve kabul aşamaları boyunca gramer özelliklerinin karşılaştırılma çalışmaları arttırılmalı, ortak gramer özelliklerinin kabulü yönünde adımlar atılmalı ve Türk yazı dilleri arasında yapılan karşılaştırmalı çalışmalarla ortak gramer özellikleri vurgulanmalıdır.

KAYNAKLAR

- Acarlar, Kevser. “Fiil Kiplerindeki Anlam Kaymalarının Sebepleri.”, *Türk Dili*, Ankara, (1963) : Sayı 213, s.253.
- Akalın, Mehmet. *Tarihi Türk Şiveleri*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1998.
- Akerson- Erkman Fatma, ve Özil, Şeyda. *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. İstanbul: Simurg Yayınları, 1998.
- Alpargu, Mehmet, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002).
- Benzer, Ahmet, *Fiilde Zaman Görünüş Kip ve Kiplik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi),Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- Biray, Nergis, Ayan, Ekrem ve Ercilasun Kurmangalieva. Güljanat. *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Bozkurt, Fuat. *Türklerin Dili*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2005.
- Buran, Ahmet, ve Alkaya, Ercan. *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
- Buran, Ahmet, ve Alkaya, Ercan. *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2 (Güneydoğu/ Karluk Grubu)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Buran, Ahmet, ve Alkaya, Ercan. *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 (Kuzeybatı / Kıpçak Grubu)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Buran, Ahmet, Alkaya, Ercan, ve Yalçın, ve Süleyman Kaan. *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 (Güneybatı/ Oğuz Grubu)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.
- Demir, Nurettin, ve Yılmaz, Emine. *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2003.
- Doğan, Günay. *Göstergebilim Yazıları*. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2002.
- Doğan, Levent, Durmuş, Oğuzhan, Hünerli, Bülent, Şuataman, Özlem, ve Efendiyev, Ahmediyye. *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*. İstanbul: Kriter Yayınları, 2007.
- Doğan, Oğuz. “Muhtar Avezov ve Eseri: Abay Yolu.” *Türk Edebiyatı*, (Ekim 1997): sayı 288, , s.34-35.
- Eckmann, Janos. *Çağatayca El kitabı*. çev. Günay Karaağaç. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.
- Eker, Süer. *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2003.

- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ yayınları, 2012.
- Ercilasun, Ahmet Bican. Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi. *Türk Gramerinin Sorunları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.
- Ergin, Muharrem. “Doğu Türkçesi”, *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2008.
- Gabain, Anna Marie Von. *Eski Türkçenin Grameri*. çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Gencan, Tahir Nejat. *Dilbilgisi*. İstanbul: Türk Dil Kurumu, 2001.
- Göknel, Yüksel. *Modern Türkçe Dil Bilgisi*. İzmir: Hür Efe Matbaası, 1974.
- Gülensoy, Tuncer. *Üniversiteler İçin Türkçe El Kitabı*. Kayseri: Kıvılcım Yayınları, 1998.
- Güner, Galip. *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2013.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Yapı Bakımından Fiiller*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2013.
- Iskakov, Aşmed. *Qazirgi Kazak Tili-Morfologiya*. Almatı: Ana Tili Yayınları, 1991.
- Jean Deny. *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1994.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul:Ötüken, 1984.
- Karahan, Leyla. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Koç, Kenan, ve Doğan Oğuz. *Kazak Türkçesi Grameri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Koç, Nurettin. *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1996.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009.
- Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

- Kozıbayev, M.K. vd., *Kazakistan ve Kazaklar*. çev. Abdulvahap Kara, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Lyons, John. *Kuramsal Dilbilimine Giriş*. çev. Ahmet Kocaman. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983.
- Momınova, B.K. ve Satkenova J.B., *Kazak Tilinin Morfologiyası*. Almatı: Al- Farabi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Oralbayeva, N., T. Abdigaliyeva, B. Galabayev. *Praktikalık Kazak Tili*. Almatı: Ana Tili Yayınları, 1993.
- Özdemir, Emin, “Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış” *Türk Dili Belleten*, Ankara,(1967). S.
- Özkan, Nevzat. *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
- Öztürk, Rıdvan. *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.
- Öztürk, Rıdvan. *Özbek ve Uygur Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997.
- Serebrenikov, Boris Aleksandroviç, ve Hacıyeva, Ninel Zeynalova. *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2011.
- Şahin, Hatice. “Birleşik Çekimli Fiillerin Zaman ve Anlam Açısından Gösterdiği Çeşitlilikler.” *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Taneri, Aydın. *Türk Kavramının Gelişmesi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1983.
- Tekin, Şinasi. “Eski Türkçe”. *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1976.
- Tekin, Talat, ve Ölmez, Mehmet. *Türk Dilleri*. İstanbul: Simurg Yayınları, 1999.
- Tekin, Talat. *Orhun Türkçesi Grameri*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 2003.
- Timurtaş, Faruk Kadri. *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Tomanov, Marhabat. *Kazak Dilinin Tarihi Grameri*. Almatı: Mektep Yayınları, 1981.
- Toparlı, Recep. *Mehmet Akalın Dil Yazıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001.
- Toparlı, Recep. *Harezmi Hafız'ın Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Uğurlu, Mustafa. Türkiye Türkçesinde “Bakış”. *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2003.

Uygur, Ceyhun Vedat. *Özbek Türkçesi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2008.

Uzun, Nadir Engin. *Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*. Ankara, 1998.

Üşenmez, Emek. *Modern Özbek Türkçesi*, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2012.

Yalçın, Süleyman Kaan. “Rusya’da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları.” *Turkish Studies*. Güz, (2008): S.662- 673.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Kamil		ÖNAL
Doğum Yeri ve Yılı	Mersin		02.10.1990
Bildiği Yabancı Diller	Rusça		
ve Düzeyi	Orta		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2005	2009	Mezitli Çok Programlı Lisesi
Lisans	2009	2013	İstanbul Kültür Üniversitesi
Yüksek Lisans	2013	2016	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2014	-	Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk – Kazak Üniversitesi
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayımlar:	Uluslararası Dede Korkut ve Dünya Eposçuluk Geleneği Sempozyumu Bildiri Kitabı, Prof. Dr. Amet Caferoğlu'nun Azerbaycan Folkloru Araştırmaları, Sumqayıt / Azerbaycan 2015. 4. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi Bildiri Kitabı, Folklore Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Muhan Bali, İstanbul, 2012.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):	Kamilonal33@gmail.com		
	Tarih	26.07.2016	
	İmza		
	Adı Soyadı	Kamil ÖNAL	

